

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Ekonomski izazovi

**časopis Departmana za ekonomske nauke
Internacionalnog Univerziteta u Novom Pazaru**

Godina 5, Broj 10

Novi Pazar, novembar 2016. godine

Ekonomski izazovi

časopis departmana za ekonomske nauke
Internacionalnog Univerziteta u Novom Pazaru

Izdava : **Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru**

Za izdava a: **Suad Beirovi** , rektor

Redakcija: **Beir Kala** , glavni i odgovorni urednik
Mehmed Meta, zamjenik glavnog i odgovornog urednika
Amela Ahmetovi , sekretar redakcije
Irma Mašovi -Muratovi , tehni ki urednik

Ure iva ki odbor: **Radmilo Todosijevi** , Univerzitet u Novom Sadu
Suad Beirovi , Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Halid Kurtovi , Univerzitet u Zenici
Milenko Popovi , Univerzitet Mediteran
Esad Ahmetagi , Univerzitet u Novom Sadu
Pece Nedanovski, University "Ss. Cyril and Methodius"-
Skopje
Šemsudin Plojovi , Internacionalni Univerzitet u Novom
Pazaru
Miro Blei , Univerzitet Mediteran
Senad Bušatli , Internacionalni Univerzitet u Sarajevu
Adisa Deli , Univerzitet u Tuzli
Daniel Tomi , Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Izdava ki savjet: **Elma Elfi -Zukorli** , Internacionalni Univerzitet u Novom
Pazaru
Tibor Petres, University of Szeged
Amela Luka -Zorani , Internacionalni Univerzitet u Novom
Pazaru
Darko Lacmanovi , Univerzitet Mediteran
Amil Suki , Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Ljiljana Arsi , Univerzitet u Prištini
Nada Živanovi , Univerzitet Union u Beogradu
Sefer Mededovi , Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Dušica Kari , Alfa Univerzitet u Beogradu
Enis Ujkanovi , Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Gordana Paovic-Jekni , Univerzitet Crne Gore
Muzafer Saraevi , Internacionalni Univerzitet u Novom
Pazaru
Selma Novalija, Univerzitet u Tuzli
Azra Batovi , Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Lektor: **Jelena Lekić** , Univerzitet u Novom Pazaru

Korice: **Elvis Nokić** , Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru

Tiraž: 200 primjeraka

Štampa: **GrafiColor**, Kraljevo

ISSN: 2217-8821

Adresa redakcije: Univerzitet u Novom Pazaru
Ul. Dimitrija Tucovića bb
36300 Novi Pazar
Telefon: +381 20 316 634
E-mail: ekonomski.izazovi@uninp.edu.rs

Sajt časopisa: <http://ei.uninp.edu.rs/>

Bibliografska baza:

- Repozitorijum NBS
- Kobson - Spisak časopisa iz Srbije dostupnih u elektronskoj formi
- Central and Eastern European Online Library (CEEOL)
- University Library of Regensburg

Ekonomski izazovi
časopis Departmana za ekonomske nauke
Internacionalnog Univerziteta u Novom Pazaru

Sadržaj / Contents

STRU NI LANCI / *PROFESSIONAL ARTICLES*

▪ **ME UNARODNA EKONOMIJA**

POTENCIJAL ZAPADNOG BALKANA U ME UNARODNOJ TRGOVINI..... 1-19
THE POTENTIAL OF THE WESTERN BALKANS IN INTERNATIONAL TRADE
Suad Beirovi , prof. dr

▪ **EKONOMSKI RAZVOJ**

UTICAJ PROCESA TRANZICIJE I STRANIH DIREKTNIH INVESTICIJA NA PRIVREDNI RAZVOJ CRNE GORE U PERIODU OD 2010. DO 2016. GODINE..... 20-33
INFLUENCE OF TRANSITION AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF MONTENEGRO IN THE PERIOD FROM THE YEAR 2010 TO 2016
Miro Blei , prof. dr, Anela Kostić , mr

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE KAO NAJZNAJNJA DIMENZIJA PROCESA GLOBALIZACIJE..... 34-45
DIRECT FOREIGN INVESTMENTS AS THE MOST IMPORTANT DIMENSION OF THE GLOBALIZATION PROCESS
Nenad Dugalić , mr

▪ **ME UNARODNE FINANSIJE**

VALUTNE KRIZE KAO SAVREMENI OBLIK EKONOMSKIH KONFLIKATA..... 46-63
CURRENCY CRISES AS A MODERN FORM OF ECONOMIC CONFLICTS
Eldin Dobardžić , doc. dr, Elma Elfi -Zukurlić , prof. dr, Amela Ahmatović -Ljajić , MSc, Irma Mašović -Muratović , MSc

▪ **AGROBIZNIS**

FINANSIRANJE RURALNOG RAZVOJA U ZEMLJAMA LANICAMA EU I ZEMLJAMA KOJE SE PRIBLIŽAVAJU EU..... 64-85
FINANCING OF RURAL DEVELOPMENT IN THE EU MEMBER STATES AND COUNTRIES APPROACHING EU
Mehmed Meta, prof. dr, Dženis Bajramović , MSc

▪ **TURIZAM**

GLOBALIZACIJA I MARKETING NA HALAL TURISTIČKOM TRŽIŠTU 86-93
GLOBALISATION AND MARKETING ON THE HALAL TOURIST MARKET
Aldin Dugonjić , MSc

▪ **PRAVO**

UZBUNJIVANJE I ZAŠTITA UZBUNJIVAČA U BANCI – PRAVNI I
KRIMINALISTIČKI ASPEKTI 94-116
*WHISTLEBLOWING AND PROTECTION OF WHISTLEBLOWERS IN THE BANK
- LEGAL AND CRIMINALISTICS ASPECTS*
Marinko Kresoja, dr

HARMONIZACIJA UGOVORNOG PRAVA SA PRAVOM EVROPSKE
UNIJE, SA POSEBNIM OSVRTOM NA INTERNET PRODAJU 117-133
*THE HARMONIZATION OF CONTRACT LAW WITH THE LAW OF THE
EUROPEAN UNION – WITH THE SPECIAL REVIEW ON THE INTERNET SALE*
Dragana Ranđelović, doc. dr

TEHNIČKO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA 134

STRU NI LANCI

PROFESSIONAL ARTICLES

POTENCIJAL ZAPADNOG BALKANA U ME UNARODNOJ TRGOVINI

Suad Beirovi , prof. dr

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
s.becirovic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Zadnjih dvije decenije se dešavaju ogromne promjene u globalnoj ekonomiji, prije svega zbog sve većeg uticaja Kine. Ova promjena globalne ekonomske strukture vodi i do promjene trgovačkih puteva. Zato se postavlja pitanje: kako zemlje zapadnog Balkana mogu iskoristiti svoju geostratešku poziciju i svoje planirano članstvo u Evropsku uniju za ubrzanje ekonomskog razvoja? Da bi se odgovorilo na to pitanje, ovaj rad tretira budući i globalni ekonomski razvoj sa posebnim aspektom na šanse koje se otvaraju za zemlje zapadnog Balkana - prema definiciji Evropske unije: Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Albanija. U radu se ukazuje na činjenicu da je neophodno poboljšati infrastrukturu kroz razvoj autoputeva, aerodroma, luka i željeznica. Također, geostrateški položaj Balkana otvara i potencijal tranzitnih ruta za bitne energetske projekte, obzirom da se energenti poput prirodnog gasa transportuju sa Kavkaza, preko Turske, balkanskih zemalja pa do centralne Evrope. Sve ovo otvara nove mogućnosti za ekonomski razvoj zemalja zapadnog Balkana koje mogu biti ključni centri za spajanje Evrope i Azije, obzirom da predstavljaju ulaznu kapiju u Evropu. Ali za korišćenje ovog potencijala su potrebna najmanje dva uslova: masivne kapitalne investicije u infrastrukturu i članstvo u Evropskoj uniji. Samo tako se mogu iskoristiti sve prednosti zemalja zapadnog Balkana - poput niskih troškova rada, poreskih olakšica i obrazovanost radne snage.

Ključne riječi: Zapadni Balkan, put svile, Evropska unija, Kina, infrastruktura, prirodni gas.

THE POTENTIAL OF THE WESTERN BALKANS IN INTERNATIONAL TRADE

Abstract

The last two decades have witnessed massive changes in the global economy, primarily because of the growing influence of China. This change in the global economic structure leads to changes in the trade routes. This raises the question: How can Western Balkan countries take advantage of their geo-strategic position and their planned membership in the European Union to accelerate their economic development? To answer the question, this paper treats future global economic development with special attention to the opportunities that open to the Western Balkan countries - as defined by the European Union: Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Macedonia and Albania. The paper emphasises the fact that it is necessary to improve the infrastructure through the development of highways, airports, ports and railways. Also, the geo-strategic position of the Balkans opens potential transit routes for important energy projects, given that energy such as natural gas, is transported from the Caucasus, through Turkey, the Balkan countries to central Europe. All of this opens up new possibilities for economic development of the Western Balkans, which may be the key centre for connecting Europe and Asia, as it represents the entrance gate to

Europe. But to use this potential, they need to fulfil at least two conditions: massive capital investments in infrastructure and membership in the European Union. Only in this way they can take advantage of the Western Balkan countries - such as low labour costs, tax incentives and educated workforce.

Keywords: Western Balkans, Silk Road, European Union, China, infrastructure, natural gas.

JEL codes: F02, F21, F63

UVOD

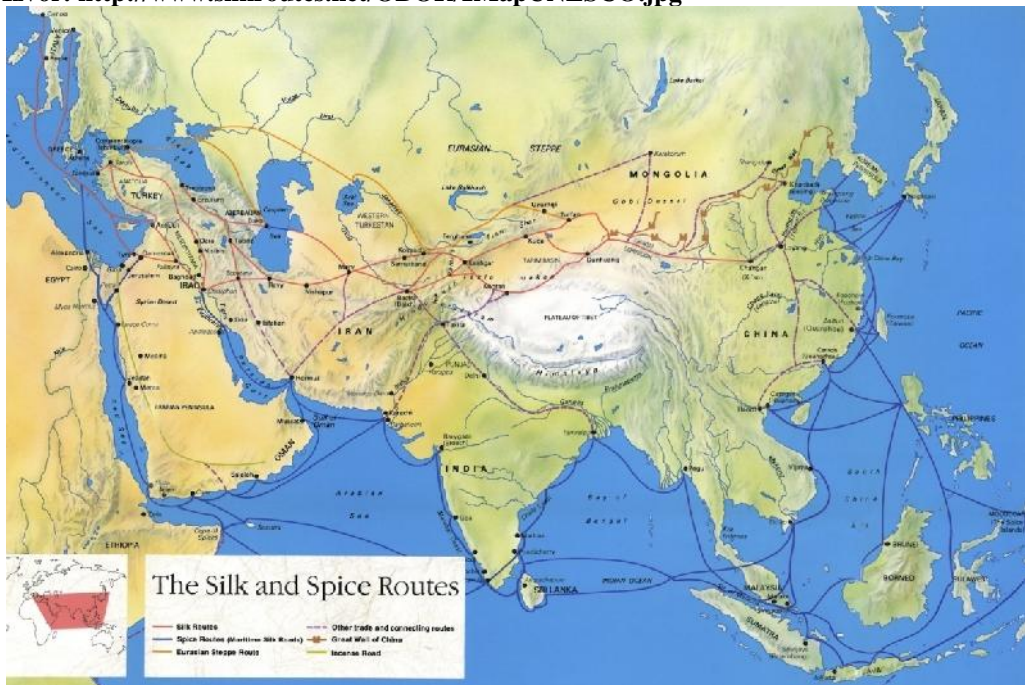
Ekonomska geografija svijeta se značajno promijenila zadnjih 20 godina. Svjetski ekonomski centri - Sjeverna Amerika, Japan i Evropska Unija - polako gube svoju ekonomsku snagu, dok druge zemlje poput Kine, Indije, Brazila, Turske i Indonezije bilježe značajan ekonomski rast. Na ovaj razvoj ukazuje slika broj 1. Može se vidjeti da su trenutne ekonomske sile - SAD, Japan i zemlje Euro-zone - u 2011. godini imale ukupni udio u svjetskom bruto domaćem proizvodu od 46,5%. Očekuje se da će ovaj udio kontinuirano da pada na ukupno 28,3% u 2060. godini. S druge strane, udio Kine i Indije u svjetskom bruto domaćem proizvodu će, prema ovoj procjeni, porasti sa 23,6% u 2011. godini na 46,0% u 2060. godini. [12, str. 23]

Slika 1. Raspodjela udjela u svjetskom BDP-u 2011. do 2060. godine

Izvor: OECD Economic Policy Paper No. 3: Looking to 2060: A global vision of long-term Growth

	SAD	Japan	Euro zona	Ostali OECD	Ostali ne-OECD	Kina	Indija
2011	22,7%	6,7%	17,1%	18,2%	11,7%	17,0%	6,6%
2030	17,8%	4,2%	11,7%	15,3%	12,0%	27,9%	11,1%
2060	16,3%	3,2%	8,8%	14,0%	11,7%	27,8%	18,2%

Ovakva promjena raspodjele svjetskog bruto domaćeg proizvoda će neminovno dovesti i do promjene trgovačkih puteva. Do sada su se glavni trgovački putevi koncentrisali na Atlantski okean - trgovina između Sjeverne Amerike i Zapadne i Centralne Evrope - i Pacifika, gdje je razmjena između SAD-a i Japana odnosno Kine dominantna. Promjenom ekonomskih centara svijeta, znatni dio trgovine će se obavljati i dalje putem Pacifika, ali u značajnom dijelu i putem Sueckog kanala, gdje će se roba upućivati iz Kine i Indije ka Evropi i obratno. Tako će se kopneni put putem centralne Azije dobiti na značajnosti. Kada pogledamo ovu konstrukciju trgovačkog puta, to nas podsjeća na najpoznatiji trgovački put u historiji - ovještavanje, tzv. "put svile". Historijski, put svile imao je svoju početnu tačku u kineskom gradu Čang'an, pa je preko pustine Gobi, centralne Azije nastavljao južno od Kaspijskog mora do Levanta, Turske i Grčke. Morski put je išao preko Indijskog okeana, nastavljao do Egipta, pa otud vodio do Evrope. Iz Kine se izvozila, prije svega, svila, dok je Evropa izvozila plemenite metale do Kine. Put svile je bio najznačajniji trgovački put od drugog stoljeća prije nove ere do 15. stoljeća a po novoj eri. Ovaj trgovački put je značajno uticao na društveni razvoj u svim zemljama kroz koje se protezao.

Slika 2. Historijski "Put svile"Izvor: <http://www.silkroutes.net/OBOR/1MapUNESCO.jpg>**Slika 3. "Put svile" za 21. vijek**Izvor: <http://www.silkroutes.net/OBOR/2XinhuaOBOR.jpg>

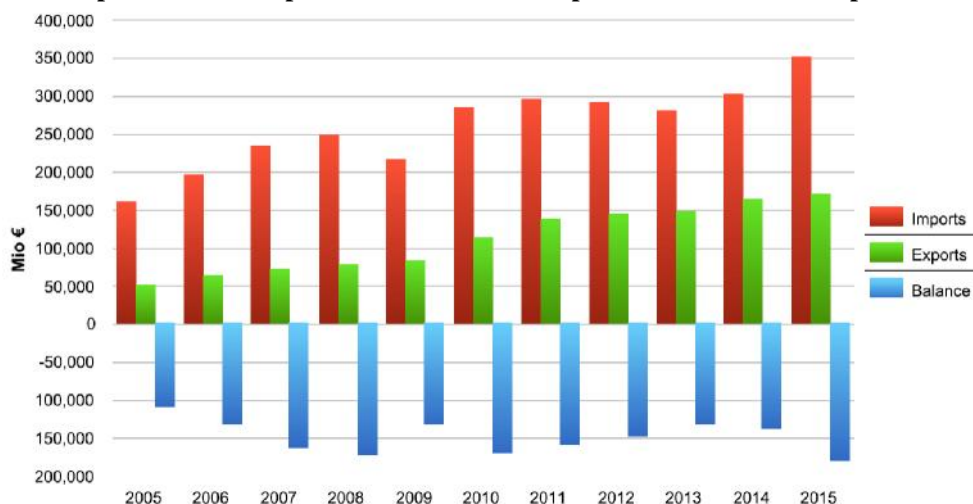
Zbog spomenutih promjena u globalnoj ekonomiji, zadnjih godina postoje sve ja e glasine da se ovaj historijski trgova ki put opet oživi. U maju 2014. godine je državna kineska novinska agencija Xinhua objavila serijal o novom putu svile. Kina želi da oživi ovaj put u cilju širenja svog ekonomskog, pa i politi kog uticaja.

Kopneni krak novog puta svile e opet po eti u anti kom gradu ang'an, koji se sada zove Xi'an. Put se nastavlja preko Kazahstana, sjevera Irana, Iraka, Sirije, Turske, Bugarske, Rumunije, Ukrajine do Moskve. Iz Moskve e se nastaviti do njema kog grada Duizburg sve do Roterdama. U ovim gradovima se završava i morski krak novog puta svile, koji po inje u morskim lukama južne Kine, pa ide preko Vijetnama, Indonezije, Indije, Šri Lanke, Kenije, Sueckog kanala, Gr ke, Italije do Duizburga.

Rije na luka u gradu Duizburg je zna ajna zato što je najve a u Evropi i povezuje velike evropske morske luke poput Amsterdama, Roterdama, Antverpena i Hamburga. U morskim lukama se roba premješta u rije ne brodove pa se ona transportuje preko Duizburga u centralnu Evropu, što je razlog za posebno isticanje grada Duizburga u ovom projektu.

Slika 4. Trgovina izme u Evropske Unije i Kine

Izvor: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113366.pdf

Cio projekat bi trebao obezbijediti efikasno putovanje kineskih proizvoda u Evropsku uniju, gdje bi proizvodi morskim putem trebali putovati od 20 do 40 dana; dok putovanje željeznicom treba trajati samo 16, a autoputevima samo 11 dana. Za Kinu je novi put svile, odnosno "Belt and Road" kako se zvanio zove projekat, od izuzetnog zna ajna, jer je Evropska unija najbitniji trgova ki partner Kine, što se može se vidjeti analizom obima trgovine izme u Evropske unije i Kine (vidi sliku broj 4). Uvoz proizvoda iz Kine u Evropske uniju u periodu od 2005. do 2015. godine se pove ao sa oko 161 milijardu eura na 350 milijardi eura, tj. više se nego udvostru io. Tako er, izvoz iz Evropske unije ka Kini se više nego utrostru io sa oko 51 milijardu eura na oko 170 milijardi eura. Trgovinski obim od više od 520 milijardi eura u 2015. godini kao i kontinuirani rast izvoza Kine prema Evropskoj uniji jasno ukazuju na zna aj ovog projekta. Projekat novog puta svile treba, pored izgradnje puteva, željeznica i luka, obuhvatiti i konstrukciju energetske i komunikacione infrastrukture, koja treba povezati Azije, Evropu i Afriku.

Ovaj kratak pregled razvoja globalne ekonomije vodi do pitanja: kako mogu zemlje zapadnog Balkana profitirati od ovog razvoja? Zbog svojeg geostrateškog položaja,

zapadni Balkan je uvijek bio bitan u svjetskim ekonomskim kretanjima. Blizina velikim tržištima poput Njemačke, Francuske na zapadu, Bliskog istoka na jugoistoku, kao i Rusije na sjeveroistoku, ini Balkan prirodnom voru u globalnoj ekonomiji. S druge strane, poznato je da je ekonomski razvoj zemalja zapadnog Balkana još na nezadovoljavajućem nivou, a tranzicija iz socijalističke u tržišnu ekonomiju je još u toku. Gledajući i na kartu na slici broj 3, može se primijetiti da se zapadni Balkan eksplicitno ne spominje. Isto ni Balkan (Bugarska, Rumunija) su spomenuti kao i italijanske luke. Ali, geografska blizina velikim tržištima Evropske unije predstavlja potencijal kojeg treba iskoristiti tako da bi proizvodi iz dalekog istoka putovali i u značajnoj mjeri putem zapadnog Balkana, umjesto drugih predloženih ruta. Zato osnovno pitanje koje želimo u ovom radu tretirati jeste: gdje se nalaze zemlje zapadnog Balkana - Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Albanija - u svim ovim dešavanjima?¹ Koje se šanse otvaraju zbog trenutnih i budućih ekonomskih kretanja? Da bi na ova pitanja odgovorili želimo u prvom dijelu ovog rada analizirati ekonomski profil zemalja zapadnog Balkana. Nakon toga želimo analizirati potencijalni značaj zemalja zapadnog Balkana u novim globalnim trgovinskim putevima, što zahtijeva analizu putne, željezničke i lučne infrastrukture, kao i analizu trenutnih energetskih puteva koji trebaju i preko zapadnog Balkana.

EKONOMSKI PROFIL ZAPADNOG BALKANA

Slika 5. BDP po glavi stanovnika Zapadni Balkan (2014)

Izvor: Svjetska banka (<http://databank.worldbank.org/data/>)

Zemlja	BDP po glavi stanovnika u PPP US-\$
Crna Gora	15.055
Srbija	13.699
Makedonija	13.517
Albanija	11.167
Bosna i Hercegovina	10.427
EU (za poređenje)	36.898

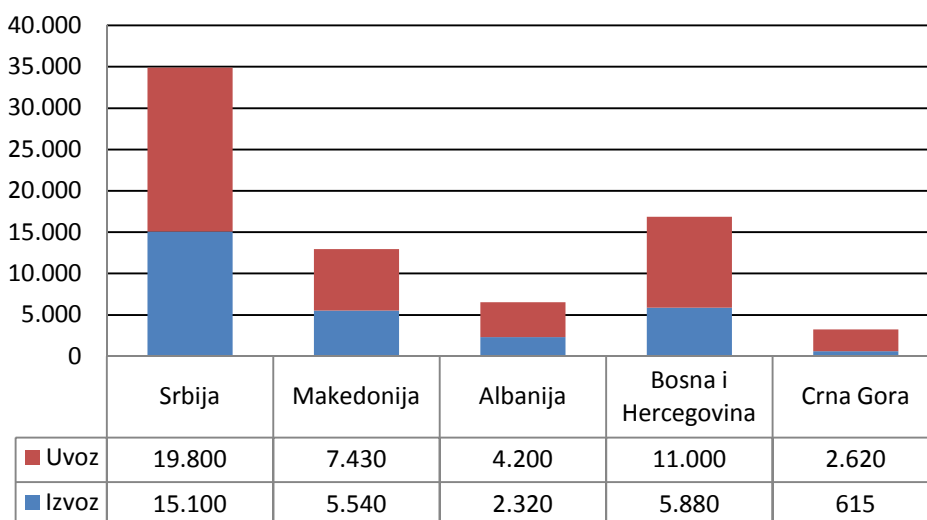
Kada se analizira ekonomska snaga ovih pet zemalja, može se vidjeti da sve zemlje imaju bruto doma i proizvod po glavi stanovnika koji je znatno manji od 50% od prosjeka Evropske unije. Pored toga, kada se gleda na razvoj bruto domaćeg proizvoda u periodu od 2010. do 2014. godine, da se primijetiti da u većini zemalja zapadnog Balkana ne postoji jasan i snažan trend rasta bruto domaćeg proizvoda u tom periodu. U tom periodu su sve zemlje, osim Albanije, bile bar jedan put u recesiji. Albanija je imala pozitivan rast, dok je Makedonija imala rast od oko 3% godišnje (osim u 2012. godini). Crna Gora je imala značajan rast, ali zbog velike i ne ekonomije je i znatno osjetljivija na ekonomske šokove.

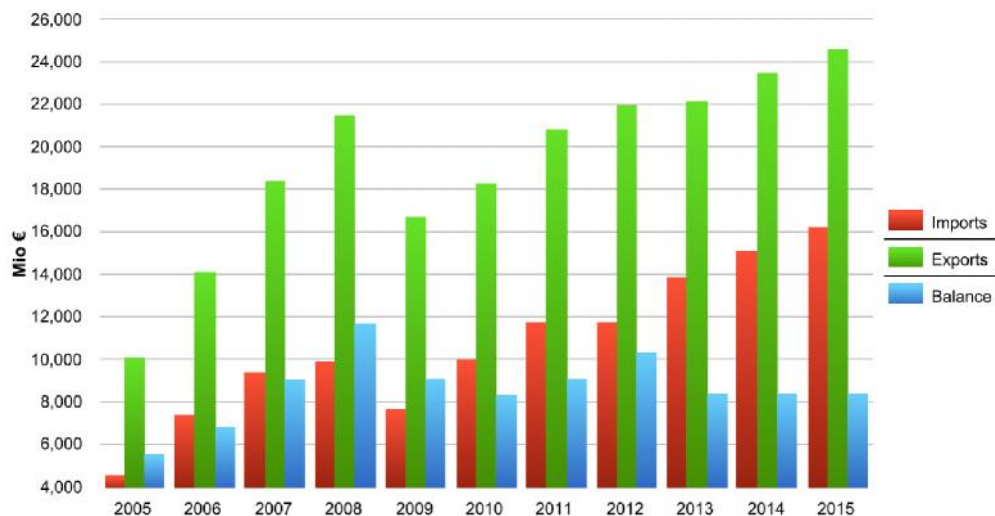
¹ U ovom radu ćemo koristiti termin "Zapadni Balkan" prema definiciji Evropske Unije, gdje se tako označavaju države (s izuzetkom Turske) koje nisu članice Evropske Unije.

Slika 6. Rast BDP u periodu od 2010. do 2014. godine Izvor: Svjetska banka (<http://databank.worldbank.org/data/>)

Zemlja	2010	2011	2012	2013	2014
Srbija	0,58%	1,40%	-1,02%	2,57%	-1,83%
Bosna i Hercegovina	0,77%	0,91%	-0,93%	2,39%	1,08%
Albanija	3,71%	2,55%	1,42%	1,11%	2,00%
Crna Gora	2,46%	3,23%	-2,72	3,55%	1,78%
Makedonija	3,36%	2,34%	-0,46%	2,93%	3,54%
EU (za pore enje)	2,08%	1,76%	-0,48%	0,19%	1,36%

Kada gledamo na trgovinski bilans zemalja zapadnog Balkana, jasno se da primijetiti da su sve zemlje uvožno orijentisane. Pokrivenost uvoza izvozom iznosi u Srbiji 76%, u Makedoniji 75%, Albanija 55%, Bosna i Hercegovina 53%, a u Crnoj Gori samo 23%. Podrazumijeva se, da je za ve i zna aj u globalnoj trgovini neophodno i pove anje izvoza. Analiziraju i sliku broj 8, pozitivno se može ocijeniti stalni rast izvoza zemalja zapadnog Balkana prema Evropskoj uniji, kao najbitnijem trgovinskom partneru zapadnog Balkana, sa udjelom od 75% u me usobnoj trgovini. [6] S druge strane, udio zapadnog Balkana u ukupnoj me unarodnoj trgovini Evropske unije je iznosio samo 1,1% u 2014. godini. [6] Može se primijetiti da se trgovinski deficit sa Evropskom unijom stabilizovao u periodu od 2013. do 2015. godine, uz napomenu da ova slika ozna ava perspektivu Evropske Unije sa aspekta uvoza i izvoza.

Slika 7. Trgovinski bilans zemalja zapadnog Balkana u 2014. godini (iznosi u milionima US-\$) Izvor: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/>

Slika 8. Trgovina izme u Evropske Unije i Zapadnog Balkana Izvor: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_111477.pdf

U sljede em koraku želimo za svaku zemlju zapadnog Balkana analizirati najbitnije trgovinske partnere da bi saznali ka kojim konkretnim zemljama je orijentisana trgovina pojedina nih zemalja zapadnog Balkana.

TRGOVINSKI PARTNERI SRBIJE

Kada pogledamo zemlje sa kojim Srbija ima najve u trgovinsku razmjenu, možemo vidjeti da se proizvodi iz Srbije najviše kupuju u Italiji i Njema koj, iji ukupni udio u izvozima Srbije ini 29,0%. Na tre em i petom mjestu su susjedne zemlje zapadnog Balkana - Bosna i Hercegovina i Crna Gora sa zajedni kim udjelom od 12,4%. etvrto mjesto zauzima Rusija. Glavni proizvodi koje Srbija izvozi su automobili sa ukupnim udjelom od 12,0%. Najve i dio ovih izvezenih automobila (76%) ide za Italiju, što je i razlog zašto je Italija na prvom mjestu na listi zemalja izvoza za srbijanske proizvode. Biljni proizvodi ine oko 10% ukupnih izvoza. Ovdje, prije svega, spadaju kukuruz i smrznuto vo e. Poljoprivredni proizvodi se, prije svega, izvoze u evropske zemlje.

Slika 9. Najbitnije zemlje za izvoz iz Srbije u 2014. godini Izvor: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/srb/>

Zemlja	Iznos u milionima US-\$	% udio
Italija	2.510	17,0%
Njema ka	1.770	12,0%
Bosna i Hercegovina	1.190	7,8%
Rusija	1.060	7,0%
Crna Gora	695	4,6%
Ukupno	15.100	48,4%

Kada analiziramo najbitnije zemlje za uvoz proizvoda u Srbiju, da se primijetiti sli na struktura kao i kod zemalja izvoza, jer i ovdje dominiraju Njema ka, Italija i

Rusija. Tri od pet top zemalja uvoza se nalaze u Evropskoj Uniji. Generalno, dominiraju zemlje Evrope što se tiče uvoza u Srbiju. Što se tiče zemalja van Evrope, na prvom mjestu je Kina sa udjelom od 6,4%. Sa aspekta uvezenih proizvoda, prvo mjesto zauzimaju dijelovi za vozila, što i nije previše za uvid, obzirom da su automobili glavni izvoz Srbije. Njihova vrijednost je 1.140 miliona američkih dolara, što čini procentualni udio od 5,8%. Drugo do četvrto mjesto su rezervisani za sirovu naftu, plin i naftne derivate. Ovi proizvodi čine 12,8% ukupnih uvoza. Plin i sirova nafta dolaze uglavnom iz Rusije, dok prerađeni naftni derivati iz Maarske (udio od 36%).

Slika 10. Najbitnije zemlje za uvoz u Srbiji u 2014. godini

Izvor: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/srb/>

Zemlja	Iznos u milionima US-\$	% udio
Njemačka	2.200	11,1%
Italija	2.120	10,7%
Rusija	2.070	10,5%
Kina	1.270	6,4%
Maarska	1.110	5,6%
Ukupno	19.800	44,3%

TRGOVINSKI PARTNERI BOSNE I HERCEGOVINE

Slika 11. Najbitnije zemlje za izvoz iz Bosne i Hercegovine u 2014. godini

Izvor: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/bih/>

Zemlja	Iznos u milionima US-\$	% udio
Njemačka	856	15,0%
Italija	848	14,0%
Hrvatska	605	10,0%
Austrija	572	9,7%
Slovenija	486	8,3%
Ukupno	5.880	57,0%

Kada analiziramo trgovinske partnere Bosne i Hercegovine, da se primijetiti da su glavna odredišta za bosansko-hercegovačke proizvode Njemačka, Italija, Hrvatska, Austrija i Slovenija. Ove zemlje čine 57,0% izvoza Bosne i Hercegovine. Ovdje se može vidjeti da su glavni izvozni partneri Bosne i Hercegovine zemlje Evropske unije. Glavni izvozni proizvod Bosne i Hercegovine su sjedišta za automobile, od kojih 51% završava u Njemačkoj. Kožna obuća (prije svega za Italiju) i sirovi aluminijum su, također, bitni proizvodi za izvoz Bosne i Hercegovine.

Slika 12. Najbitnije zemlje za uvoz u Bosnu i Hercegovinu u 2014. godini Izvor: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/bih/>

Zemlja	Iznos u milionima US-\$	% udio
Hrvatska	1.350	12,0%
Njema ka	1.240	11,0%
Srbija	1.190	11,0%
Italija	1.090	9,9%
Kina	927	8,4%
Ukupno	11.000	52,3%

Najbitnije zemlje za uvoz u Bosnu i Hercegovinu su sli ne kao i zemlje izvoza. Ovdje dominiraju Hrvatska, Njema ka i Italija, dok se na tre em mjestu nalazi Srbija. Sli no kao i kod Srbije, Kina zauzima bitno mjesto za uvoz proizvoda u Bosnu i Hercegovinu. Kod uvoza proizvoda dominiraju naftni derivati i sirova nafta, gdje se prvo prije svega uvozi iz Hrvatske, a drugo gotovo isklju ivo iz Rusije.

TRGOVINSKI PARTNERI MAKEDONIJE**Slika 13. Najbitnije zemlje za izvoz iz Makedonije u 2014. godini**Izvor: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/mkd/>

Zemlja	Iznos u milionima US-\$	% udio
Njema ka	2.070	37,0%
Srbija	447	8,1%
Bugarska	352	6,4%
Italija	325	5,9%
eška	264	4,8%
Ukupno	5.540	62,2%

Makedonska ekonomija izvozi proizvode, prije svega za zemlje Evropske unije i susjedne zemlje zapadnog Balkana, gdje prije svega Njema ka dominira sa udjelom od 37%, a dominantno se izvoze hemijski proizvodi. Pored hemijskih proizvoda, Makedonija u zna ajnoj mjeri izvozi i centrifuge, ferolegure i izolovane žice. Kod uvoza dominiraju, tako er, evropske zemlje. Na prvom mjestu je Ujedinjeno Kraljevstvo, otkud Makedonije kupuje pretežno platinu. Na drugom mjestu, nakon platine, su naftni derivati koje Makedonije prije svega kupuje iz Gr ke.

Slika 14. Najbitnije zemlje za uvoz u Makedoniju u 2014. godini Izvor: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/mkd/>

Zemlja	Iznos u milionima US-\$	% udio
Ujedinjeno Kraljevstvo	1.040	14,0%
Njema ka	827	11,0%
Gr ka	688	9,3%
Srbija	572	7,7%
Italija	439	5,9%
Ukupno	7.430	47,9%

TRGOVINSKI PARTNERI CRNE GORE

Slika 15. Najbitnije zemlje za izvoz iz Crne Gore u 2014. godini

Izvor: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/mne/>

Zemlja	Iznos u milionima US-\$	% udio
Malta	77,2	13,0%
Srbija	68,1	11,0%
Italija	53,0	8,6%
Grčka	43,3	7,0%
Bosna i Hercegovina	42,2	6,9%
Ukupno	615	46,5%

Kod zemalja uvoza dominira Srbija sa udjelom od 27%. Nakon toga dolazi Grčka, pa Kina, Hrvatska i Italija, zemlje koje otprilike imaju isti udio u uvozu Crne Gore. Crna Gora uvozi uglavnom gotove proizvode, gdje prvo mjesto zauzimaju naftni derivati, koje se uvoze prije svega iz Grčke.

Slika 16. Najbitnije zemlje za uvoz u Crnu Goru u 2014. godini

Izvor: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/mne/>

Zemlja	Iznos u milionima US-\$	% udio
Srbija	695	27,0%
Grčka	194	7,4%
Kina	191	7,3%
Hrvatska	160	6,1%
Italija	156	6,0%
Ukupno	2.620	53,8%

TRGOVINSKI PARTNERI ALBANIJE

Jedina zemlja zapadnog Balkana, koja nije bila u sastavu SFR Jugoslavije, je Albanija. Ova činjenica se može primijetiti i kod strukture glavnih trgovinskih partnera. Kod zemalja izvoza može vidjeti jednu globalnu strukturu zemalja izvoza. Dominantni partner je Italija, sa udjelom od čak 50%. U Italiju se izvoze prije svega oba vrsta proizvoda. Kod strukture zemalja možemo vidjeti znatan udio izvoza proizvoda za Kinu i Indiju, kao i za Tursku. Ovo pokazuje globalnu orijentisanost albanske ekonomije. Jedan od razloga za ovakvu strukturu jeste to što je glavni albanski izvozni proizvod sirova nafta, koja se prodaje po cijelom svijetu.

Pregled zemalja koje izvoze proizvode u Albaniju je sličan kao i pregled zemalja koje uvoze iz Albanije. I ovdje prvo mjesto pripada Italiji. Sljedeća mjesta pripadaju Grčkoj, Turskoj, Kini i Njemačkoj. Ovdje se može vidjeti velika rasprostranjenost zemalja iz kojih Albanija uvozi. Na određeni način se Albanija veoma prilagođava novim ekonomskim trendovima u svijetu. Zanimljivo je da su glavni uvozni proizvod naftni derivati, što ukazuje na činjenicu da Albanija vjerovatno nema dovoljno svojih kapaciteta za preradu sirove nafte za svoje tržište.

Slika 17. Najbitnije zemlje za izvoz iz Albanije u 2014. godini Izvor: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/alb/>

Zemlja	Iznos u milionima US-\$	% udio
Italija	1.150	50,0%
Španija	168	7,2%
Kina	130	5,6%
Turska	92,8	4,0%
Indija	88,5	3,8%
Ukupno	2.320	70,6%

Slika 18. Najbitnije zemlje za uvoz u Albaniju u 2014. godini Izvor: <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/alb/>

Zemlja	Iznos u milionima US-\$	% udio
Italija	1.380	33,0%
Gr ka	413	9,8%
Turska	315	7,5%
Kina	278	6,6%
Njema ka	235	5,6%
Ukupno	4.200	62,5%

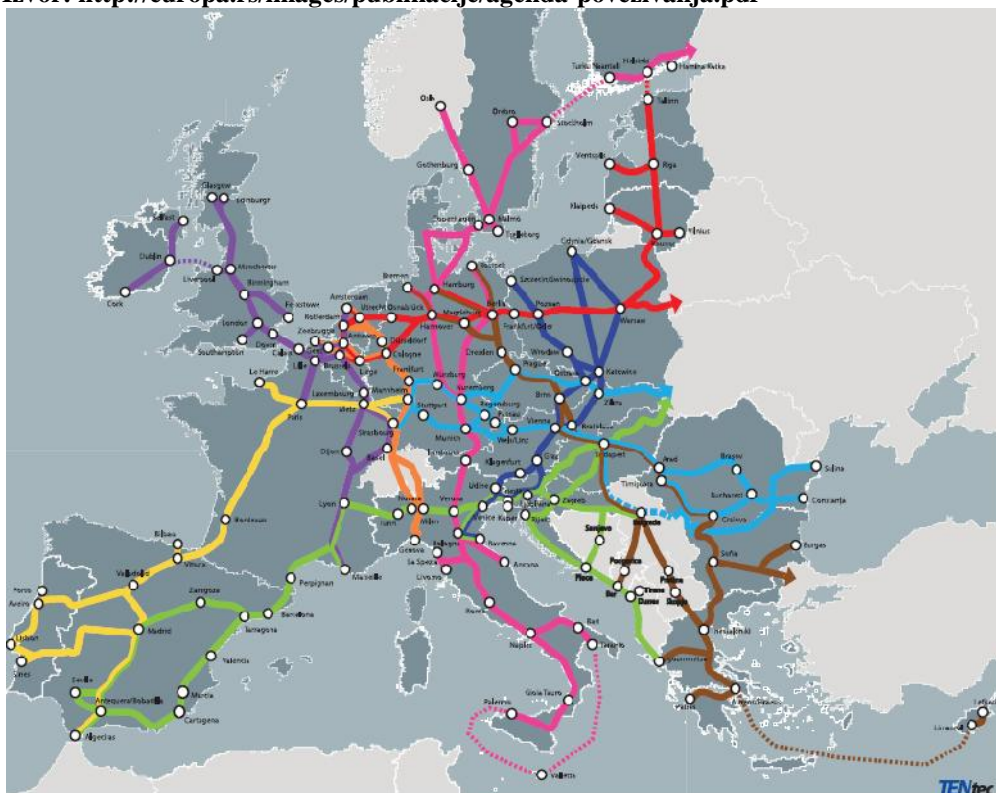
SAOBRA AJNA INFRASTRUKTURA KAO KLJU EKONOMSKOG RAZVOJA ZAPADNOG BALKANA

Prethodna analiza je ukazala na sli nu ekonomsku strukturu zemalja zapadnog Balkana. Sa aspekta izvoza, esto dominira jedan proizvod, proizveden od strane stranog investitora u doti noj zemlji. Drugi bitni izvozni proizvodi su prirodni resursi zemlje. S druge strane, kod uvoza dominiraju gotovi proizvodi. Ovakva sturktura ukazuje na injenicu da su ekonomije zemalja zapadnog Balkana još nedovoljno razvijene, pa su tako neophodni dodatni naponi za ekonomski razvoj ove regije. Velika prednost zapadnog Balkana je lak i brz pristup tržištima Evropske unije zbog ugovora o slobodnoj trgovini, koje zemlje zapadnog Balkana imaju potpisano sa Evropskom unijom, kao i geografske blizine velikim tržištima Evropske unije. Da bi se iskoristile ove prednosti na najbolji na in, neophodno je ponuditi kvalitetnu saobra ajnu infrastrukturu - autoputevi, željeznice, luke i aerodromi. Obzirom da je Balkan okružen razli itim morima - Crno more, Sredozemno more, Jadransko more, Jonsko more, Egejsko more i Mramorno more - Balkan predstavlja ulaznu kapiju za tržišta centralne Evrope, jer se nalazi na idealnoj lokaciji izme u Azije i Evrope, što balkanskim lukama daje konkurentsku prednost i time priliku za transformaciju u velika trgovinska vorišta. injenica da je transport morskim brodovima trenutno najjeftiniji na in masovnog transporta iz dalekog istoka do Evrope, predstavlja veliku šansu za ekonomije zapadnog Balkana. Ovaj potencijal je ve uo io kineski gigant "Cosco Pacific" preuzevši više od polovine vlasništva luke Pireja sa 35-godišnjom koncesijom sa ciljem da ovu luku transformiše u prvih pet luka za kontejnerski transport. [13, str. 29] Razlog za preuzimanje luke Pirej je taj što ova luka predstavlja glavnu evropsku luku za brodove koje ulaze u Mediteran putuju i Sueckim kanalom. Od luke Pirej bi trebao po eti "Balkanski put svile". U tom kontekstu možemo i razumjeti zašto su kineske

kompanije i banke aktivne u izgradnji i finansiranju velikih infrastrukturnih projekata na Balkanu, kao što je finansiranje tri projekta izgradnje autoputa sa ukupnom vrijednoš u od dvije milijarde eura u Crnoj Gori, Srbiji i Makedoniji. [10] Pored ve eg kineskog angažmana, ne treba zaboraviti da Evropska unija, tako er, intenzivno pomaže finansiranje infrastrukturnih projekata na Balkanu. Ipak, je Balkan tranzitna staza od velikog geostrateškog zna aja i za Evropsku uniju - za uvoz i izvoz proizvoda i energenata, za bezbjednost i za zaštitu politi kih interesa. U završnoj deklaraciji predsjedavaju eg Be kog samita o zapadnom Balkanu, od 27. avgusta 2015. godine, istaknuta je važnost infrastrukturnih projekata radi poboljšanja povezanosti izme u zemalja zapadnog Balkana sa transportnom mrežom Evropske unije. [16, str. 4]

Slika 19. Transevropska saobra ajna mreža

Izvor: <http://europa.rs/images/publikacije/agenda-povezivanja.pdf>

Kada gledamo na trenutne planirane autoputeve, možemo vidjeti da nekoliko transevropskih koridora trebaju pro i kroz zemlje zapadnog Balkana (vidi sliku br. 19). Ovdje možemo posebno izdvojiti autoput A1, koji prolazi pokraj Sarajeva do luke Plo a. Tako er, autoput Beograd-Bar, preko Podgorice e biti bitna ta ka koja e omogu iti brzo kretanje proizvoda iz luke Bar ka centralnoj i isto noj Evropi i obrnuto. Ovdje treba i posebno istaknuti sporazum kojeg su predsjednici Vlada šest zemalja Zapadnog Balkana postigli u Briselu u aprilu 2015. godine o glavnoj regionalnoj mreži saobra ajnica. Ovaj sporazum obuhvata proširenje transevropskih

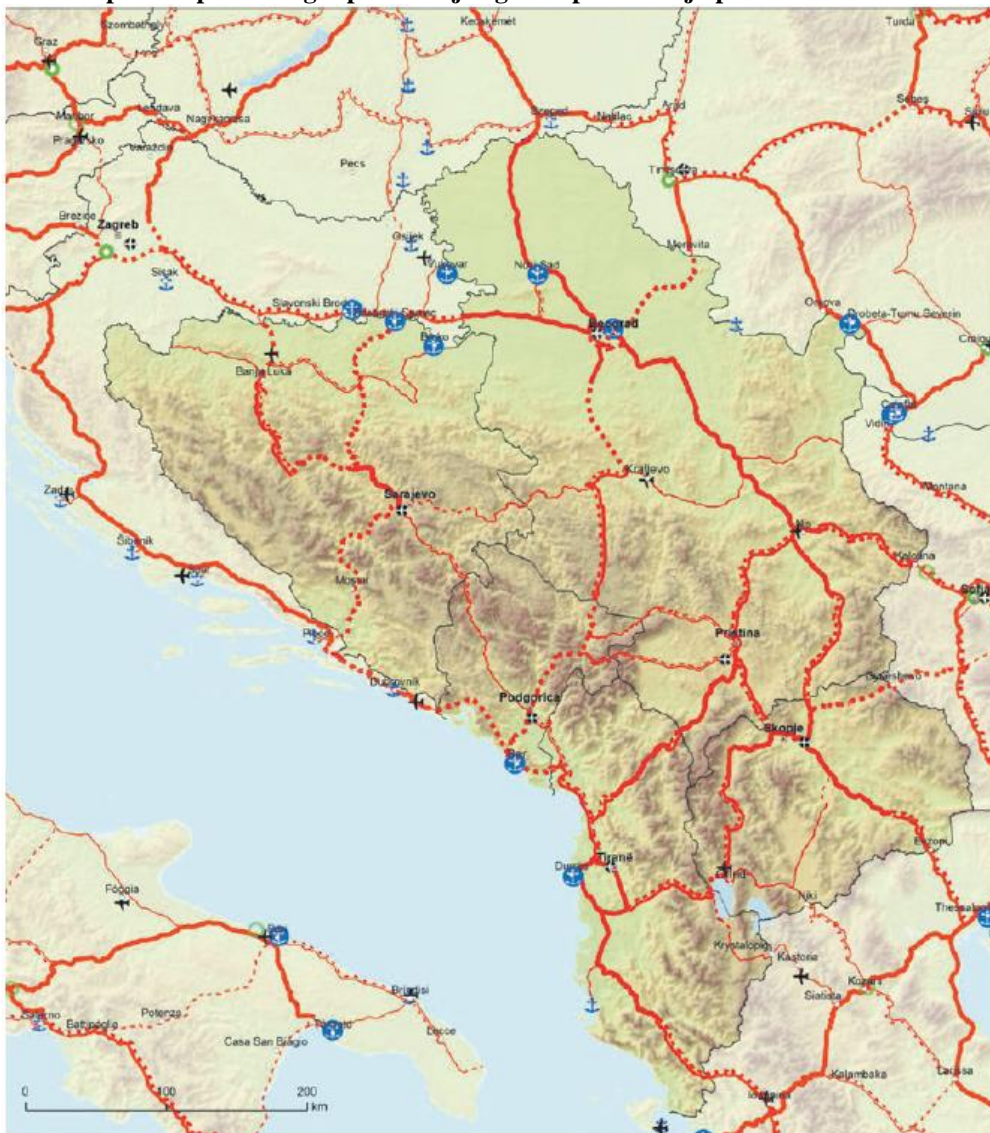
saobraćajnih mreža putem proširenja i izgradnje autoputeva, željeznica, vodenih puteva, aerodroma, rijeke i morskih luka. [5]

Slika broj 20 prikazuje dogovoreno okvirno proširenje transevropske saobraćajne mreže. Ovdje se može primijetiti centralni značaj Beograda kao regionalnog saobraćajnog čvora. Pored povezanosti Beograda autoputom do Zagreba, kao i do Budimpešte, planirani autoput Beograd-Bar, a povezat će Beograd sa lukom na Jadranu. Postoje i dionica od Beograda do Niša i se produžiti do bugarske granice i spojiti sa bugarskim autoputom do Turske i Crnog mora. Također, od Niša i se autoput nastaviti do Skoplja, koji ide dalje do luke Soluna, što predstavlja dodatnu bitnu ulaznu/izlaznu luku za proizvode u globalnoj razmjeni. Niš je i važna tranzitna tačka, gdje planirani autoput do Prištine treba da se sastavi sa postojećim autoputom Priština - Tirana - luka Duračevo. Da se primijetiti da bi i Niš ubuduće trebao postati bitan logistički centar.

Pored morskih luka ne treba zaboraviti ni postojeće riječne luke, prije svega Beograd i Novi Sad. činjenica da rijeka Dunav prolazi kroz ove gradove, gdje svakako postoji i autoput, dodatno povećava atraktivnost ovih lokacija na globalnoj ekonomskoj mapi.

Slika 20. Okvirno proširenje transevropske saobraćajne mreže na Zapadni Balkan (Putevi, luke i aerodromi)

Izvor: <http://europa.rs/images/publikacije/agenda-povezivanja.pdf>

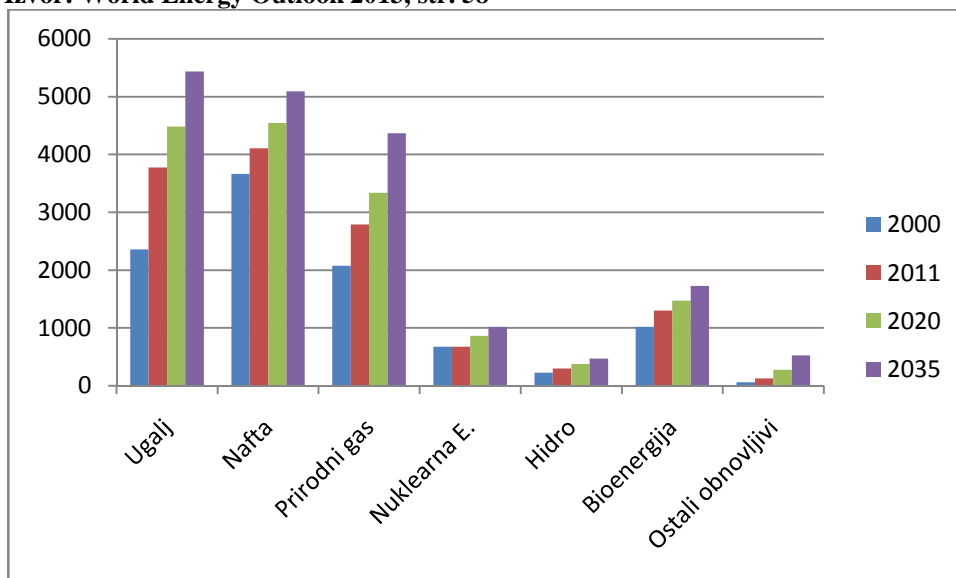

Sveobuhvatna mreža Osnovna mreža		Sveobuhvatna mreža Osnovna mreža		Sveobuhvatna mreža Osnovna mreža	
Putevi / završeni	Putevi / treba ih nadograditi	Luke	Zelezničko-drumski terminali	Aerodromi	Aerodromi
Putevi / planirani					

ENERGETSKE POTREBE I TRGOVA KI PUTEVI

Slika 21. Globalna primarna potražnja za energente ("Current Policies Scenario")

Izvor: World Energy Outlook 2013, str. 58

Ekonomski razvoj zahtijeva veliku količinu energije. Slika 21 pokazuje da će i dalje dominirati neobnovljive vrste energije u 2035. godini. Udio obnovljivih energija i nuklearne energije će porasti, ali zbog veće potražnje od strane transportnog sektora i dalje će dominirati nafta, ugljik i prirodni gas. Obzirom da će prirodni gas imati značajan uticaj u snabdijevanju energijom, prije svega u Evropi, u ovom odjeljku želimo na kratko prikazati najbitnije gasovode koji trebaju ići preko zapadnog Balkana.

Prvi gasovod je Trans-Jadranski gasovod, koji se povezuje sa Trans-Anatolijskim gasovodom. Ovi gasovodi trebaju da transportuju oko 10 milijardi kubnih metara prirodnog gasa iz izvora Šah-Deniz iz Azerbejdžana preko Turske (Trans-Anatolijski gasovod), i nastaviti putem Grčke, Albanije pa to Italije (Trans-Jadranski gasovod). Trans-Jadranski gasovod pobijedio je trku sa tzv. "Nabucco" projektom, koji je trebao ići i preko Bugarske, Rumunije, Mađarske do Austrije.

Trans-Jadranski gasovod bi se trebao produžiti putem tzv. "Jonsko-Jadranskim gasovodom", koji bi se u albanskom gradu Fier nakačio na Trans-Jadranski gasovod i ima planirani kapacitet od 5 milijardi kubnih metara. [13, str. 31] Jonsko-Jadranski gasovod išao bi od Albanije, preko Crne Gore, Bosne i Hercegovine do Splita u Hrvatskoj.

Drugi bitan gasovod kroz Balkan je tzv. "Turski tok". Turski tok je zamijenio projekat Južnog toka, koji je trebao da ide putem Bugarske, Srbije, Mađarske pa do Slovenije ili Austrije. Ali obzirom da je došlo do odustajanja zbog napetosti između Rusije i Evropske unije, Turski tok je zamjena za ovaj projekat. Inicijalno, Turski tok je bio dogovoren još u decembru 2014. godine između Turske i Rusije. Ali zbog bilateralne krize između ove dvije zemlje, projekat je ponovno oživljen tek u julu

2016. godine, nakon zvanih tokova usklađenja odnosa između zemalja. Turski tok bi trebao da ide do tursko-grčke granice, pa dalje do centralne Evrope. Međutim, još nije definisan dalji tok ovog gasovoda.

Slika 22. Gasovodi "Trans-Anatolijski" i "Trans Jadranski"

Izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/Trans-Anatolian_gas_pipeline

Slika 23. Gasovod "Turski tok"

Izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_Stream

ZAKLJUČAK

Geostrateški položaj Balkana je veoma povoljan, jer se nalazi na trenutnim i buduim trgovim putevima. Da bi se iskoristila ova prednost neophodno je masivno investirati u saobraćajnu infrastrukturu, jer je postojanje infrastrukture preduslov za konkurentnost i ekonomski razvoj ili kako je rekao glasnogovornik kineskog Ministarstva vanjskih poslova Hong Lei u jednoj konferenciji za štampu 31. oktobra 2014. godine: "Jedno mjesto treba imati dobro funkcionisane puteve,

prije nego što može postati bogato". [11] Trenutno stanje saobraćajne infrastrukture u zapadnom Balkanu je jako nezadovoljavajuće - prije svega kada se govori o autoputevima i željeznici. Zato trebaju sve zemlje zapadnog Balkana koristiti jedinstvenu priliku što su ekonomske velesile - Evropska unija i Kina - uo ile značaj zapadnog Balkana kao ulaznu, pa i izlaznu, kapiju za velika evropska tržišta. Zapadni Balkan zauzima centralno mjesto u velikom broju planiranih saobraćajnih koridora. Ulaganje u saobraćajnu infrastrukturu može dovesti do otvaranja najmanje 200.000 novih radnih mjesta u zemljama zapadnog Balkana, prema procjeni Bečkog instituta za međunarodne ekonomske studije. [16, str. 4]

Zemlje zapadnog Balkana trebaju iskoristiti fondove Evropske unije da bi dobile neophodna finansijska sredstva pod povoljnim uslovima za finansiranje ovih infrastrukturnih projekata. Također, finansijska sredstva koja se nude od drugih država, poput Kine, treba iskoristiti, jer svaka povoljna ponuda kapitala je prijeko potrebna, jer prema South East Europe Transport Observatory (SEETO) potrebno je najmanje 7,7 milijardi eura samo za prioritetne projekte. [16, str. 4] U cilju održivog finansiranja i otplate ovih projekata, u prvom koraku zemlje zapadnog Balkana trebaju se koncentrisati na projekte koji su najvećeg prioriteta, tj. projekti gdje će biti najveća frekvencija vozila i koja će imati najveći i pozitivan efekat na ekonomski razvoj zemlje. Obzirom da su zemlje zapadnog Balkana relativno male, neophodna je saradnja između u svim zemljama da bi se stavili u prvi plan najbitniji koridori u cilju sprečavanja izgradnje infrastrukture koja možda neće biti isplativa.

Zapadni Balkan može iskoristiti svoj povoljni geografski položaj samo ukoliko bude dio Evropske unije. Samo u takvom slučaju zapadni Balkan će i dalje biti interesantan ekonomskim velesilama, jer zemlje zapadnog Balkana moraju biti svjesne da su tranzitna ruta za Evropsku uniju. Ovaj status mogu najbolje iskoristiti samo ukoliko su dio tržišta Evropske unije. Međutim, nije dovoljno samo imati dovoljnu saobraćajnu infrastrukturu, neophodno je da globalne kompanije uoče i druge prednosti zapadnog Balkana poput niskih poreskih stopa, niskih troškova rada i obrazovanost radne snage. Na taj način će zapadni Balkan doći do željenog ekonomskog razvoja.

BIBLIOGRAFIJA

1. Beirovi, S. (2012) Sandžak - moguća zona susreta ekonomije i interesa. *Univerzitetska misao*, br. 11, str. 100-112.
2. Chance, A. (2016, January) The 'Belt and Road Initiative' Is Not 'China's Marshall Plan'. Why Not? preuzeto sa sajta: <http://thediplomat.com/2016/01/the-belt-and-road-initiative-is-not-chinas-marshall-plan-why-not/>
3. China Headlines: China's Belt and Road; connecting the world (2015, March) preuzeto sa sajta: http://news.xinhuanet.com/english/2015-03/28/c_134105944.htm
4. DTZ Research (2008) *The Rise of the Balkans - European logistic report 2008*, preuzeto sa sajta: http://www.balkans.com/relevant/c04e7-DTZ_The_Rise_of_the_Balkans_08.pdf
5. European Commission (2016, April) *Statement, Western Balkans 6 meeting in Brussels*. preuzeto sa sajta: http://europa.eu/rapid/press-release_STATEMENT-15-4826_en.htm

6. European Commission (2016, April) *European Union, Trade in goods with Western Balkans 6*. preuzeto sa sajta: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_111477.pdf
7. European Commission (2016, April) *European Union, Trade in goods with China*.preuzeto sa sajta: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2006/september/tradoc_113366.pdf
8. Evropska komisija (2015)*Agenda povezivanja - Sufinansiranje investicionih projekata na Zapadnom Balkanu u 2015. godini*.Preuzeto sa sajta: <http://europa.rs/images/publikacije/agenda-povezivanja.pdf>
9. International Energy Agency (2013) *World Energy Outlook 2013*. Preuzeto sa sajta: <http://www.worldenergyoutlook.org/media/weowebiste/2013/LondonNovember12.pdf>
10. Milat, A. (2015, Maj) *Kineska balkanska oklada*. Preuzeto sa sajta: <http://www.bilten.org/?p=6447>
11. Ministry of ForeignAffairs of thePeople'sRepublic of China (2014, October) Preuzeto sa sajta: http://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/2511_665403/t1206258.shtml
12. OECD (2012) *OECD Economic Policy Papers No. 3*. Preuzeto sa sajta:<http://www.oecd.org/eco/economicoutlookanalysisandforecasts/2060%20policy%20paper%20FINAL.pdf>
13. Sanfey, P., Milatovi , J. &Kreši , A. (2016) *How the Western Balkans can catch up. European Bank for Reconstruciton and Development*. Preuzeto sa sajta: <http://www.ebrd.com/documents/oce/pdf-working-paper-186.pdf>
14. Tiezzi, Sh. (2014, November) *The New Silk Road: Chinas Marshall Plan?*Preuzeto sa sajta: <http://thediplomat.com/2014/11/the-new-silk-road-chinas-marshall-plan/>
15. Tiezzi, Sh. (2015, March) *Where is China's Silk Road Actually Going?*Preuzeto sa sajta: <http://thediplomat.com/2015/03/where-is-chinas-silk-road-actually-going/>
16. Western Balkans Summit Vienna 2015 (2015, August) *Final Declaration by the Chair of the Vienna Western Balkans Summit 27 August 2015*. Preuzeto sa sajta:http://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/policy-highlights/regional-cooperation/20150828_chairmans_conclusions_western_balkans_summit.pdf
17. <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/alb/>
18. <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/bih/>
19. <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/mkd/>
20. <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/mne/>
21. <http://atlas.media.mit.edu/en/profile/country/srb/>
22. <http://databank.worldbank.org/data/>
23. <http://www.silkroutes.net/OBOR/1MapUNESCO.jpg>
24. <http://www.silkroutes.net/OBOR/2XinhuaOBOR.jpg>
25. https://en.wikipedia.org/wiki/Trans_Adriatic_Pipeline
26. https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish_Stream

RESUME

The last two decades have witnessed massive changes in the global economy, primarily because of the growing influence of China. This change in the global economic structure leads to changes in the trade routes. This raises the question: How can Western Balkan countries take advantage of their geo-strategic position

and their planned membership in the European Union to accelerate their economic development? To answer the question, this paper treats future global economic development with special attention to the opportunities that open to the Western Balkan countries - as defined by the European Union: Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Macedonia and Albania.

The geostrategic position of the Balkans is very favourable for current and future trade routes. To take advantage of this situation, it is necessary to invest massively in transport infrastructure, as this infrastructure is a prerequisite for competitiveness and economic development. The current state of the transport infrastructure in the Western Balkans is very unsatisfactory - especially when it comes to highways and railways. Therefore, all Western Balkan countries should use the unique opportunity as economic superpowers - European Union and China - noted the importance of the Western Balkans as an input (and output) door to the large European market. Many planned transport corridors will go through the Western Balkans. Investments in the transport infrastructure can lead to the creation of at least 200,000 new jobs in the Western Balkans, as estimated by the Vienna Institute for International Economic Studies.

The Western Balkan countries should make use of EU funds in order to obtain the necessary financial resources on favourable terms to finance these infrastructure projects. Also, financial resources that are offered by other countries, such as China, should be used, because according to the South East Europe Transport Observatory (SEETO) at least 7.7 billion Euros are needed only for the priority projects. For the purpose of sustainable financing and repayment of these projects, as their first step Western Balkan countries should concentrate on projects that have the highest priority, i.e. projects with the largest frequency and that have the biggest positive impact on the economic development of a country. Since the countries of the Western Balkans are relatively small, cooperation between all countries is required in order to put to the fore the most important corridors and to avoid construction of infrastructure that may not be cost-effective.

The Western Balkans, as a gateway for entry into Europe, can take advantage of its favourable geographic position only if it is part of the European Union. Only in this case the Western Balkans will continue to be interesting for economic superpowers, as Western Balkan countries should be aware that they lie on the transit route to the European Union. This status can only be best utilised if they are part of the European Union. Furthermore, it is not just enough to have sufficient transport infrastructure, it is essential that global companies see other advantages of Western Balkans countries such as low tax rates, low labour costs and trained workforce. In this way, the Western Balkans will reach the desired economic development.

UTICAJ PROCESA TRANZICIJE I STRANIH DIREKTNIH INVESTICIJA NA PRIVREDNI RAZVOJ CRNE GORE U PERIODU OD 2010. DO 2016. GODINE

Miro Blečić, prof. dr

Univerzitet Mediteran
Podgorica, Crna Gora
miro.blecic@t-com.me

Anđela Kostić, mr

Finans Plus d.o.o.
Podgorica, Crna Gora
andjela.raickovic@gmail.com

Apstrakt

Danas, najčešće pominjan, analiziran, korišten za diskusiju, kako u političkim propagandama, tako i u društveno-ekonomskim planiranjima jeste termin tranzicije. Svaka zemlja zavisno od stepena privrednog razvoja, na jedinstven način prihvata tranziciju i sve prateće faktore koje prouzrokuje svaki tranzicioni proces. Neke zemlje su brzim korakom iskoristivši tranzicione moguće poboljšale privredni razvoj i sopstveni prosperitet, dok ima i onih drugih, koje pored velikog broja reformi i mjera ipak nijesu iskoristile benefite tranzicije već su ostale zarobljene u takozvanoj grupi zemalja u razvoju, koje teško prate svjetski razvojni trend. Osnovni razlog zbog čega tranzicija jeste nepopularna je taj što je potrebno vrijeme dok se stari sistem razgradi, a novi izgradi, odnosno dok ne postanu da rade drugačije strukturirana preduzeća, i dok se uposleni ne profiliraju za takav drugačiji rad. Crnogorska osobenost i još živo prisutno nasljeđe jeste da radnici polažu pravo nad upravljanjem preduzećima. No taj period je možda unio zabunu, u smislu da niko nije bio kriv za poslovne neuspjehe. To što neko preduzeće nije ostvarilo dobit, i nije bilo toliko važno. Svakako su se sredstva obezbjeđivala od onih koja jesu. Niko nije snosio odgovornost za rezultat. Vraćanje iskrivljene slike vrednovanja rada u stvarni okvir je takođe jedna od najvažnijih osobina tranzicije, ujedno najteže podnosivih i najmanje omiljenih aktivnosti. Ipak nakon dugogodišnjeg iskustva u različitim fazama crnogorske privrede, ekspanzivnog rasta do 2008. god., pa nakon toga suočavanja sa ekonomskom krizom, može se zaključiti da promjena vlasničke strukture i na nju razmišljanje sa planskogodgovorne na tržišnu proizvodnju jeste neophodna promjena. Ako to nije sporno, potrebno se truditi da mehanizmi kojima je sprovodi budu što jasniji, pravičniji i transparentniji. No, ne smije se zaboraviti da je svaka privatizaciona transakcija, u osnovi, poslovna operacija u kojoj se svaka strana trudi da „prođe“ što bolje. Međutim, pravičnost, kao i kod svakog strujanja kapitala uvijek biti problematična. Da li je - sa aspekta pravičnosti, najbolja privatizacija ona koja se ne sprovodi? I koja je alternativa? Koncept društvene svojine ili možda direktivna državna ekonomija, bez privatnog subjektiviteta u ekonomiji?

Uloga države više nije uzimanje iz džepa preduzeća koje dobro posluje da bi sanirali nekog čiji proizvod nema prođu. To je pravilo koje je važno u prethodnom vremenu. Nova pravila poslovanja to ne dozvoljavaju, to je potpuno suprotno tržišnim principima. Uloga države u sadašnjim uslovima jeste da obezbijedi dobar socijalni program, kako bi šok prilagođavanja novim okolnostima bio blaži, i naročito naglašavam, dobar razvojni program, koji će

omogu iti da prekobrojni iz postoje ih preduze a na u uposlenje, a istovremeno i usmjerenje privredne djelatnosti ka onim oblastima koje imaju budu nost, koje daju tržišno održive proizvode. Ovakvo shvatanje je zaista otežavaju a okolnost u sprovo enju procesa privatizacije.

Na globalnom nivou posmatrano, jedna od osnovnih osobina savremenog poslovanja je pokretnost kapitala. Seli se tamo gdje je ve a mogu nost oplodnje. Da li prodaja preduze a zna i da se ostaje bez najve ih bogatstava, da li nekome omogu ava da "kupi kajmak" sa njih kupuju i jeftinu radnu snagu i resurse? Šta je nama u Crnoj Gori bitno, šta je naš javni interes? Da li nama ide u prilog da stvorimo uslove da postoje a preduze a, optere ena problemima, uhvate korak sa svjetskim? Da li nam ide u prilog da to preduze e, u novom vlasništvu, obezbje uje plate doma im ljudima koji rade u tom preduze u? Da li nam odgovara i to što e posredno doprinositi i zara ivanju svih onih koji posluju sa tom firmom? Da li nam koristi i mogu nost zaposlenja novih radnika? Da li nam zna i nešto i punjenje budžeta Crne Gore, dakle ve a dobrobit za sve njene gra ane, koji se ostvaruje napla ivanjem poreza? Ovo su samo neka od pitanja koja name e tranzicija i sa kojima se suo ava svaka zemlja pristupanjem u ovaj proces. Na kojem je putu Crna Gora i da li može sa svojim resursima, kako prirodnim tako i tehnološkim da isprati svjetski razvoj privrede, bi e glavna problematika datog rada.

ključne riječi: tranzicija, privredni razvoj, privatizacija, strane direktne investicije (SDI).

INFLUENCE OF TRANSITION AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF MONTENEGRO IN THE PERIOD FROM THE YEAR 2010 TO 2016

Abstract

Today, the most frequently mentioned, analyzed, used for discussion, both in political propaganda, but also in socio-economic planning is a term transition. Each country depending on the level of economic development, in a unique way accept the transition and all the accompanying factors that cause each transition process. Some countries are taking advantage of the rapid pace of transitional able to enhance economic development and prosperity of their own, while there are also those of others, which in addition to a large number of reforms and measures did not use the benefits of transition. They remained trapped in the so-called group of developing countries, who have difficulty following the world economic development . The main reason why the transition is unpopular is that it takes time until the old system breaks down and build a new system, that is, until they start to work differently structured company, while workers are not profiled in such a different operation. Montenegrin characteristic and present live legacy is that workers have a claim against the company manages. However, this period may bring confusion in the sense that no one was to blame for business failures. The fact that a company has not made a profit, and it was not so important. Make sure you have secured the funds from those who are. No one has been held responsible for the result. Restoring a distorted picture of evaluation work in the actual framework is also one of the most important features of the transition, also the hardest tolerated and at least favorite.

A lot of previous years of experience in different stages of Montenegro's economy, strong growth until the year 2008, but after that coping with the economic crisis, it can be concluded that the change in ownership structure and ways of thinking from planned to market production is a necessary change. If it is not in dispute, we will try to implement the

mechanisms by which they are clearer, fairer and more transparent. But we must not forget that each privatization transaction, basically, a business operation in which each side tries to pass better. However, justice will, as with any flow of capital will always be problematic. Is it - in terms of fairness, the best one that privatization is not implemented? So, what's the alternative? The concept of social property? Or maybe directive state economy without private subjectivity in the economy?

The role of government is not taking from his pocket a good company that does business in order to patch the holes of a product which does not pass. This is a rule that was true in the previous period. The new rules do not permit the business, it is totally contrary to market principles. The role of government in the present circumstances is to provide good social program, to the shock of adjusting to new circumstances was milder, and in particular stress, a good development program, which will allow existing companies from supernumerary find employment, but also the orientation of economic activity towards those areas have a future, that provide sustainable products market. This view is indeed an aggravating circumstance in the implementation of the privatization process.

At the global level perspective, one of the basic characteristics of modern business is the mobility of capital. He moved to where there is a greater chance of fertilization. Does the sale of the company means that we lost the greatest treasures that someone allows you to "buy the cream" from them by buying cheap labor and resources? What are we in Montenegro important, what is our interest? Do we go in favor to create conditions for existing companies, troubled, catch up with the world? Are we in favor of that company, under new ownership, provides pay local people who work in this company? Whether it suits us and that will indirectly contribute and earn all those who do business with this company? Do we use and the possibility of employment of new workers? Do we mean something and filling the budget of Montenegro, thus greater well-being for all its citizens, which is achieved by charging taxes? These are just some of the questions posed by the transition and facing each country joining in the process. On which way is Montenegro and whether it can with its resources, both natural and technological development to keep pace with the world economy, will be the main issues of a given work.

Keywords: transition, economic development, privatization, foreign direct investment..

JEL codes: O11

UVOD

Tranzicija je svjetski (a ne samo regionalni proces), koji obuhvata sve oblasti ljudskog života, a ne samo ekonomiju. To je put ka stvaranju preduzetni kog društva, zasnovanog na znanju i informatici. Njemu odgovara kooperacija rada i kapitala, a ne njihova konfrontacija, uz prisustvo kooperativne i preduzetni ke države. Svjetska privreda postaje "globalno selo", u kome više ne postoji konkurencija dva suprotstavljena ekonomska bloka, i dva svetska tržišta nego svi posluju po istim principima i kriterijumima.

Sa procesom globalizacije upliv u nacionalne privrede postaje mnogo ve i, a glavni nosioci svjetske globalizacije, transnacionalne kompanije i banke, slobodno koriste bogatstva širom svijeta.

Prošla godina je predstavljala veliki izazov za reformatore širom tranzicionog regiona. Mnogi od faktora koji su identifikovani u Izveštaju o tranziciji, za posljedicu su imali veliki broj zemalja koji je ostao zaglavljen u tranziciji, u kojima su se izbrisali tragovi tržišno orijentisanih reformi i kao rezultat ostali da dominiraju

slab ili negativan rast, globalne i regionalne turbulencije i nestabilnosti. Međutim, u isto vrijeme su se uoči ili ohrabruju i znaci napretka u određenim slučajevima. Može se reći i da Crna Gora pripada ovoj drugoj grupi zemalja tranzicionih promjena. Iako je bilo izolovanih slučajeva ukidanja reformi, ukupan pravac je bio pozitivan, što sluti na dobro za dugoročnu perspektivu rasta. Posebno značajan napredak je postignut u unaprijeđenju infrastrukture, kao i državnog stava koji uviđa vrijednost u podsticanju učešća privatnog sektora u izgradnji i održavanju saobraćajnih veza i komunalnih usluga. Crna Gora ide u korak sa zemljama savremenog svijeta, u kojima se međunarodni ekonomski odnosi razvijaju u pravcu liberalizacije i globalizacije.

TRANZICIJA I NJEN UTICAJ NA OKRUŽENJE

Prvi koraci tranzicije su napravljeni u strogo kontrolisanim azijskim privredama, postdiktatorskim zemljama Latinske Amerike, čak i u nekim ekonomsko nerazvijenim zemljama Afrike. Sam proces tranzicije se obično vezuje za zemlje i njihove privrede koje se mijenjaju od centralno planski organizovanih, ka zemljama slobodnog tržišta.

Tranzicija navodi zemlje da sprovode ekonomsku liberalizaciju, u kojoj tržišne snage utiču na slobodno formiranje cijena, na smanjenje trgovinskih barijera do njihovog ukidanja, vrši privatizaciju državnih preduzeća i resursa i utiče na stvaranje finansijskog sektora koji bi trebalo da olakša kretanje privatnog kapitala. Ovaj proces obično karakterišu izmjene i stvaranje novih institucija, najčešće privatnih preduzeća, izmjene u funkcionisanju institucija i uloge države, stvaranja fundamentalno različitih vladinih institucija i promovisanja privatnih preduzeća, tržišta i nezavisnih finansijskih institucija. Svaka zemlja, zavisno od privrednog razvoja, društvene svijesti i ekonomskog položaja, ima svoj jedinstveni pristup procesu tranzicije. Neke zemlje su eksperimentisale sa tržišnom reformom nekoliko decenija, dok su se druge relativno brzo adaptirale. U nekim slučajevima reforma je prethodila političkim promjenama, kao što su smjenjivanje diktatora (Rumunija), pad vlade (Sovjetski savez), proglašavanje nezavisnosti (Hrvatska) i integracija sa drugom državom (Istočna Nemačka). Smjerovi tranzicije se, takođe, razlikuju u smislu obima u kom se odustalo od centralne uprave kao i obima preduzetih napora u procesu liberalizacije. Tranzicija, kao karika međunarodne ekonomije, podrazumijeva da se u svjetskoj privredi i međunarodnoj ekonomiji stalno vrše dinamične promjene, u cilju napretka zemalja. Te promjene se vrše i u najrazvijenijim zemljama (privatizacija, jačanje tržišnih elemenata, postizanje i povećanje konkurentnosti). Ovdje se konkretno radi o preokretu odnosno tranziciji socijalističkih zemalja i njihov povratak u kapitalizam kroz uvođenje tržišne (umjesto planske) privrede, pretvaranje društvene i državne u privatnu svojinu, te stvaranje uslova za makro, a paralelno i mikro privrednu stabilizaciju, radi postizanja trajnog razvoja demokratije i privredne konkurentnosti.

Prilikom analiziranja tokova tranzicije manje razvijenih i razvijenih zemalja, desile su se značajne reforme u okviru sljedećih segmenata:

- korporativnom sektoru koji se odnosi na razvoj informacionih tehnologija, stranih investicija i razvoja globalne industrije,
- energetsom sektoru, koji se bazira na podsticanju pronalaženja prirodnih resursa i električne energije,
- infrastrukturi puteva, željeznica, voda i otpadnih voda i
- finansijskom sektoru, u okviru bankarstva, osiguranja i drugih finansijskih usluga, privatizacije i tržišta kapitala.

U posljednjih nekoliko godina bilo je teško otkriti opipljiv napredak korporativnog sektora u regionu. Po prirodi stvari, reforme korporativnog sektora imaju tendenciju da traju duže i da imaju vidljiv uticaj na ekonomiju. Međutim, neke zemlje su preduzele korake za poboljšanje poslovnog okruženja i privlačenje investitora. Kao najbolji primjer za to jeste Albanija, gdje su sprovedene konkretne reforme, prilikom lakšeg osnivanja novih poslovnih preduzeća i transfera imovine, a sve u cilju stvaranja zajedničkog napora da se smanji veliki procenat neformalnog sektora. Takođe, pravni sistem je podržao reforme, u pogledu rješavanja sporova između investitora. Bilo je različitih dešavanja u privatizaciji sektora telekomunikacija. Za razliku od Slovačke, u kojoj je Slovački Telekom u potpunosti privatizovan prodajom svih preostalih akcija u vlasništvu vlade, u Sloveniji pokušaj prodaje Telekoma je bio veoma neuspješan, što je imalo negativan uticaj na potencijalne investitore i priliv stranog kapitala.

Zadnjih par godina, u kojima je već i broj zemalja pretrpio neuspješne reforme u energetsom sektoru, u 2014. god. se opravdao optimizam za ovaj sektor, jer je prekretnica za reforme napokon krenula u pozitivnom smjeru. Vlade Egipta i Ukrajine su uvele mjere za smanjenje državnih subvencija koje su se odnosile na cijene električne energije, iz čega se desio kao posljedica nagli porast cijena za potrošače. Iako su takve mjere često nepopularne za javnost, one mogu pomoći da se prebrode ogromni državni deficiti, omoguće avajnu preusmjerenje državnih resursa na druge takođe značajne segmente, što konačno može uticati i u privlačenju novih investitora u okviru ovog sektora. U Srbiji je otpočela prva faza korporativnog restrukturiranja državne energetske kompanije Elektroprivreda Srbije i tržište struje za domaćinstva je u potpunosti otvoreno u januaru 2015. god. Međutim, došlo je do daljeg negativnog razvoja domaćina u Mađarskom energetsom sektoru, nakon niza redukcija u cijenama struje u posljednjih nekoliko godina. Mađarsko domaćinstvo plaća struju po cijeni koja je sada znatno ispod prosjeka Evropske Unije. U sektoru prirodnih resursa, najviše i razvoj u prošloj godini primijećen je u Egiptu i Ukrajini. U pomenutim zemljama uveden je niz mjera za stvaranje stabilnijeg i atraktivnog radnog okruženja za privatne investitore: naime, otpočeo je program reformi subvencija za gorivo koji se zasniva na usklađivanju cijena nafte i gasa sa međunarodnim cijenama od 2020. god. i da se uvoz gasa vrši preko konkurentnih svjetskih tržišta te i prirodnog gasa.

Pored navedenih segmenata, najviše pozitivnih pomaka je uočeno na polju infrastrukture puteva i željeznica. U okviru ovog sektora se javlja sve veće interesovanje u podsticanju učešća privatnog sektora u izgradnji novih puteva ili u održavanju postojećih mreža. U Poljskoj, za održavanje i rekonstrukciju regionalnih puteva zadužena kompanija zasnovana na privatno-društvenom partnerstvu. Drugi pozitivni pomaci u sektoru puteva uključuju uvođenje novih

metoda naplate putarine u Rusiji i Srbiji, kao i teku e diskusije o restrukturiranju kompanije za izgradnju i održavanje puteva u Hrvatskoj koja je u državnom vlasništvu. Nekoliko država članica Evropske Unije (EU), kao i potencijalne članice EU, poput Srbije su tako e ostvarile zna ajan napredak u oblasti reformi željezni kog sektora. Glavno restrukturiranje državne pruge Srbije u vlasništvu Željeznice Srbije po elo je u julu 2015. god. dok je pomenuti sektor u Slova koj Republici tako e u procesu privatizacije. U Hrvatskoj, se pojavilo nekoliko novih u esnika na tržištu tereta, uklju uju i operatere iz Njema ke, Ma arske i Slova ke. Reforme su tako e obuhvatile i transportni sektor, koji bilježi zna ajno pove anje broja privatnih autobuskih operatera i usluga održavanja u Ma arskoj, kao i novi sistem za prikupljanje putarine od teretnih vozila koji e se uvesti u Rusiji do kraja 2016. god.

Tabela 1. Indikatori tranzicije u 2016. god.

Zemlje	Korporativni sektor			Energetski sektor		Infrastruktura				Finansijski sektor			
	Industrija	Nekretine	IT	Prirodni resursi	Elektrina energija	Voda i sistem otpadnih voda	Transport	Putevi	Željeznica	Bankarski sektor	Osiguranje	Privatizacija	Tržište kapitala
Hrvatska	3+	3+	4	4-	3	3+	3+	3+	3-	3+	3+	2+	3+
Mađarska	4-	4-	4-	4-	3	3+	3+	4-	3+	3	3	3	3+
Poljska	4-	4-	4	3	3+	4-	4-	4-	4-	4-	3+	3+	4-
Slovačka Repub.	4+	4	4-	4-	4	3+	3+	3+	3+	4-	3+	2+	3
Slovenija	3+	4	3+	3+	3	3+	3+	3	3	3	3+	3-	3+
Albanija	2+	3-	3+	3-	2+	2+	3-	3-	2	3-	2	1	2-
BIH	2	2-	2+	2	2+	2	2+	3	3	3-	2+	2-	2
Bugarska	3+	3+	4-	3+	3	3	3+	3-	3+	3	3+	3-	3-
Kipar	4+	3	4-	3-	3	3+	3+	3	N/A	3-	N/A	N/A	3+
Makedonija	3	3-	4-	2+	3	2+	3-	3-	2-	3-	2-	1	2-
Crna Gora	2+	2+	3+	3+	2+	2	3	2+	2+	3-	2+	1	2
Rumunija	3+	3+	3+	4-	3+	4-	3+	3	3+	3	3+	3-	3-
Srbija	3-	3-	3	2	2+	2+	3-	3-	3	3-	3	2	2
Moldavija	2-	2+	3	3	3	2	3	3	2	2+	2+	2-	2
Ukrajina	2+	3-	3-	2-	3	2+	3-	3-	2+	3-	2+	2-	2
Egipat	2	2+	3	1	2+	1	2	2+	2-	2+	2+	2	2+

U ve ini zemalja se i dalje osje a uticaj razli itih vrsta kriza koje su pogodile region u posljednjih nekoliko godina, kao i pokušaj da se izbore sa posljedicama i novim nenaplativim kreditnim portfolijima. Me utim, prošle godine je uo en vidljiv napredak u finansijskom sektoru, koji se ogledao u naporima da se ojaaju bankarski sistemi i postanu otporni na dalje šokove. Zemlja koja je ostvarila najve i napredak je Ukrajina koja je do 2014. god., doživjela zatvaranje više od 50 banaka koje su karakterisale netransparentna vlasništva, prekomjerna kreditiranja povezanih pravih lica, loše menadžment poslovanje i korporativno upravljanje. Me utim, bilansi bankarskog sektora u Ukrajini su i dalje pod pritiskom uslijed pove anja kreditnih rizika zbog duboke recesije u zemlji. Ukrajina sprovodi reforme koje se odnose na dokapitalizaciju banaka, uvo enje novih važnih propisa, uklju uju i i pravila o

kreiditiranju povezanih pravnih lica, a sve u cilju izgradnje bankarskog sektora koji će biti više prilagodljiviji promjenama i okruženju. Tako će, u Kipru se vrše velike reforme, gdje novi zakon o stečaju i prinudne naplate bi trebao da pomogne u rješavanju problema vraćanja kredita u zemlji. Pored Kipra, u Sloveniji se preduzimaju koraci u vezi konsolidacije bankarskog sektora i pripreme za privatizaciju. Gruzija je dobila predlog od strane međunarodnih finansijskih institucija za stvaranje novog bankarskog supervizorskog sistema, koji bi odvojio odgovornost za finansijski sektor daleko od centralne banke u novu agenciju. Najzapaženiji negativan razvoj u bankarskim sektorima u regionu zabilježen je u Moldaviji, gdje je ogromna prevara u tri velike banke rezultirala da 1 milijarda američkih dolara (oko 13 odsto BDP-a zemlje) nestane iz sistema. Ovaj događaj je za posljedicu stvorio ozbiljne probleme sa kojima se suočava bankarski sistem u Moldaviji u pogledu slabog korporativnog upravljanja i ograničene transparentnosti. Egipatski privatni kreditni biro koji se fokusira na mala i srednja preduzeća i informisanja potrošača, je razvio poseban entitet koji će obezbijediti kreditne rejtinge malih i srednjih preduzeća. Od 2016. god. egipatska vlada u saradnji sa lokalnim bankama radi i na uspostavljanju jedinstvenog šaltera gdje službe za registraciju i pristupanje kreditu će biti pojednostavljeno i efikasno. Pored navedenog, zakon mikrofinansiranja je usvojen u zemlji u 2014. god., koji bi trebalo da obezbijedi veću jasnoću i sigurnost za poslovanje u sektoru.

U okviru ostalog dijela finansijskog sektora koji nije direktno vezan za bankarski sistem, se tako će sprovesti reforme. Prošle godine je stupilo na snagu novo privredno pravo u Makedoniji koje obezbjeđuje bolje zakonske uslove za ulaganje u kapital međunarodnih finansijskih institucija i investicionih fondova. Makedonija je tako će oformila novu regionalnu platformu za trgovinu, u vidu makedonske, bugarske i hrvatske berze zajedno na jednoj trgovačkoj platformi. U Rumuniji, bi razvoj tržišta kapitala trebao da bude olakšan, zbog velikog broja važnih zakonskih i regulatornih promjena koje su se desile u 2014. i 2015. god. Jedna od negativnih reformi se javila u sektoru osiguranja u Sloveniji, gdje je država klasifikovala nekoliko osiguravajućih preduzeća i penzionih fondova sa namjerom da igra glavnu ulogu u tim preduzećima, što znači da su izgledi za privatizaciju u tom sektoru još više udaljeni nego što su bili ranije.

Na osnovu navedenog, može se zaključiti da proces tranzicije u svakoj zemlji ima jedinstveni tok koji zavisi od više indikatora. U tabeli 1. prikazani su indikatori tranzicije vrijednosno iskazani od 1 do 4+, gdje 1 predstavlja malo odstupanja u odnosu na centralno planirane ekonomije i 4+ predstavlja standarde jedne industrijalizovane tržišne privrede. Pored apsolutnih vrijednosti, tako će su naznačeni pojedini sektori po zemljama, po kodu boje pri čemu zelena ukazuje na pozitivne pomake u proteklih godinu dana i narandžasta ukazuje na negativne trendove istog perioda.

PRIVREDNI RAZVOJ CRNE GORE KAO POSLJEDICA TRANZICIJE

Crna Gora je nesumnjivo, po mnogim ekonomskim analitičarima, lider integracionog procesa u regionu. U posljednjih nekoliko godina Crna Gora je aktivna na svim poljima privrednog i društvenog razvoja. Odluka sa samita zemalja članica NATO bi trebala da definiše finalnu fazu procesa priključenja ovoj asocijaciji, uz definisanje jasnog vremenskog okvira. Kada je regionalna politika u pitanju, iz godine u godinu stvara nove impulse i anju mehanizama saradnje, kako bi podstakla ekonomski rast i razvoj regiona bez kojega nema održivog integracionog procesa.

Bez obzira koliko malo, crnogorsko tržište i njegova geografska pozicija omogućavaju i produktivnu komunikaciju sa brojnim zemljama i kompanijama iz različitih dijelova svijeta. Jasno je da region tome može dati podsticaj. Te stoga elementi saradnje u okviru procesa stabilizacije i asocijacije, šest zemalja regiona, u oblasti borbe protiv organizovanog kriminala, smanjivanja trgovinskih prepreka i koordinisanom realizacijom mega infrastrukturnih projekata kroz povezivanje svih glavnih gradova mrežom autoputeva, željeznih koridora i energetske veze, u saradnji sa EU, EBRD i EIB, ne samo da podržavaju i ekonomski razvoj u skladu sa strategijom JIE 2020, već i dodatno afirmisati i ubrzati evropsku perspektivu, a istovremeno i ublažiti migracione pritiske.

Ekonomski rast Crne Gore u 2014. god. je bio razočavajući. Ipak oporavak privrede na početku 2015. ima su iznijeli znatni prilivi direktnih stranih investicija (SDI) kao i napredak na velikom projektu autoputa koji je progres započeo u 2015. god. Također, započeta je izgradnja dionice autoputa od glavnog grada do sjevero-istoka zemlje. Kineska građevinska kompanija CRBC je zadužena za izgradnju 44 km dužine puta, što čini oko jednu trećinu ukupnog autoputa. Zahvaljujući kreditnoj zaduženosti od Kine, 85 odsto finansiranja ovog projekta je već biti pokriveno. U okviru evropskih integracija, napredak je postignut u pregovorima o pristupanju EU. Crna Gora je otvorila više od polovine EU poglavlja.

Crna Gora je trenutno u takvoj situaciji, da treba pažljivo upravljati javnim finansijama. Realizacija projekta autoputa je značajno uvećala teret javnog duga, bez obzira na povoljnu kamatnu stopu i dugotrajan rok otplate. Pored navedenog nosi i značajni valutni rizik. Oprezno i dobro isplanirano upravljanje potrošnjom je bitno od vitalne važnosti za održavanje makroekonomske stabilnosti. Dalji razvoj reformi poslovnog okruženja je potreban, jer iako je Crna Gora bila uspješna u privlačenju direktnih stranih investicija, istraživanja ukazuju na nezadovoljstvo investitora iz oblasti kao što su vladavina prava i razvoj nekretnosti, uvećani porezi, stabilnost politike i fleksibilnost poslovanja. Tranzicija karakteriše privatizaciju i povećanje konkurentnosti, što navodi da u Crnoj Gori treba da se obnovi podsticaj za privatizaciju. Napredak u proteklih godinu dana je bio minimalan, te je stoga potreban novi napor da bi se obezbijedila sredstva za prodaju i privukla dalja ulaganja u ključnim sektorima kao što su energetika i turizam.

Tabela 2. Promjene makroekonomskih indikatora u CG period 2010-2016 Izvor: <http://www.ebrd.com/documents/oc/pdf-transition-report-201516-english.pdf>

Glavni makroekonomski indikatori	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016- projekcije
BDP rast	3.10	3.20	-2.50	3.30	1.80	3.00	3.30
Infacija	3.30	3.50	4.10	2.20	-0.50	1.70	1.60
Drzavni racun/BDP	-17.00	-17.70	-18.70	-14.60	-15.30	-17.90	-18.00
SDI/BDP (neg.znak=prilivi)	-10.00	-12.00	-14.70	-9.70	-10.30	-11.40	-12.00
Javni dug/BDP	115.40	117.60	126.60	128.70	132.90	135.00	135.90
Bruto rezerve/BDP	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A	N/A
Kreditiranje privatnog sektora/BDP	58.00	57.90	57.40	57.00	55.70	55.00	54.30

Ekonomska aktivnost Crne Gore je u 2014. god. bila najslabija u drugom kvartalu, dok se rast po eo primje ivati u tre em kvartalu (koji ini oko jedne tre ine godišnjeg BDP-a, pri emu u velikoj mjeri zavisi od turizma), koji je ubrzo savladan poteško ama vezanim za poplave u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Uo lživ je bio i trend sankcija iz Rusije, koje imaju veoma zna ajnu ulogu na turisti kom tržištu Crne Gore. Generalno, privredni rast u 2014. god. bio je 1,8 odsto. Me utim, u prvoj polovini 2015. god. ja a ekonomski razvoj. Industrijska proizvodnja je porasla za 6,7 odsto u odnosu na prethodnu godinu. Razvoj turizma, tj. broj turista koji posje uju Crnu Goru za prvih šest meseci 2015. god. bio je 13,8 odsto ve i u odnosu na isti period 2014. god. Deficit teku eg ra una je nastavio da opada. Ovo je uglavnom zbog porasta prihoda od turizma. Me utim, kako Crna Gora ulazi u novi investicioni ciklus, sa nekoliko velikih pripremnih projekata u turizmu, energetici i infrastrukturi trend opadanja deficita teku eg ra una e se vjerovatno promijeniti. Pored navedenog, javni dug se pove ava. Od decembra 2014. god., javni dug je iznosio nešto ispod 60 procenata BDP-a. Crna Gora se suo ava i sa rizikom od aktiviranja daljih državnih kreditnih garancija, što u brojkama ini 9,4 odsto BDP-a. [12] U cilju sprje avanja najnovijih negativnih pojava (javni dug je pove an za 20 % od 2010. god.), parlament je usvojio novi Zakon o fiskalnoj odgovornosti koji reguliše izvršenje budžeta i izdavanje državnih garancija, i postavlja limit od 3 % BDP za budžetski deficit, kao i 60 % BDP-a za javni dug. Ovo je važan korak u poboljšanju standarda upravljanja javnim finansijama u Crnoj Gori. Me utim, zakon dozvoljava ve i deficit (i dug) u slu ajnu finansiranja projekata od "nacionalnog interesa".

Poreski sistem u Crnoj Gori je imao velike fluktuacije u posljednjih nekoliko godina. Fiskalno zatezanje je postignuta kombinacijom fiskalnih mjera, kao što je pove anje PDV-a od 17 na 19%, zatim pove anje kriznog poreza na dohodak li nih primanja od 9 do 13 %, koji se po etkom 2016. god. smanjio na 2 %, zamrzavanje plata zaposlenih u javnom sektoru, kao i poboljšanja u naplati prihoda i obuzdavanju rashoda koji nijesu opredijeljeni za kapitalne projekte.

Kao uvoznik nafte, Crna Gora može o ekivati skromnu dobit od evidentnog smanjenja cijene nafte. Pored navedenog, u kombinaciji sa jakim prilivima stranih direktnih investicija i planiranom napretku na glavnom projektu autoputa, privredni rast Crne Gore ove godine mogao biti oko 2-3 % ve i, u odnosu na prethodnu godinu. Sektor turizma iz godine u godinu bilježi sve bolje rezultate, koji su u ovoj godini naglašeno povoljni. Me utim, pored turizma kao glavnog izvora ekonomske

aktivnosti za zemlju, koji funkcioniše relativno dobro, infrastruktura i dalje u malom procentu predstavlja prepreku na invazivnom strateškom planu razvoja privrede Crne Gore.

UTICAJ STRANIH DIREKTNIH INVESTICIJA I PROCES PRIVATIZACIJE U CRNOJ GORI

U sjenci navedenog globalnog rasta nalazi se izmiješan pozitivan uticaj tehnoloških inovacija i opšteg ekonomskog okruženja, koji je podsticao strano investiranje u doma u proizvodnju. Zemlje su tako e nastojale da pove aju privla nost za SDI putem razli itih podsticaja, kao što je produžavanje perioda osloba anja od pla anja poreza. Razlog zbog koga su zemlje primaoci SDI sprovodile ovakvu politiku leži u njihovom o ekivanju da e imati opipljive koristi od preduze a u stranom vlasništvu. Glavnu ulogu u ovom procesu su imale zemlje Evropske unije, kako kao isporu ioci, tako i kao primaoci SDI. Ako se izuzmu tokovi unutar EU, na ovu regionalnu integraciju se odnosi 40 % svih izlaznih SDI u posljednjoj deceniji.

Crna Gora je napredovala u približavanju EU, tako da je od jula 2015. god., otvorila 20 pregovara ka poglavlja (od 35) i privremeno je zatvorila dva: Nauka i istraživanje i Obrazovanje i kultura. Poglavlja koja su otvorena u proteklih godinu dana su uglavnom vezane za ekonomiju i uklju uju: finansijske usluge, oporezivanje, finansijske i budžetske odredbe, carinsku uniju, statistiku, zaštitu potroša a i zdravlja, trans-evropske mreže i spoljne odnose. Crna Gora ima dodijeljeno do 270.5 miliona €u ime novog instrumenta EU za pretpriступnu pomo (IPA II) u period od 2014 do 2020. god. Pomo e podržavati reforme u pripremi za lanstvo u EU, socio-ekonomski i regionalni razvoj, konkurentnost, socijalne politike i ruralni razvoj.

Strane direktne investicije (SDI) predstavljaju jedan od najvažnijih instrumenata posredstvom kojih jedna nacionalna ekonomija podsti e proizvodnju, uvoz *know how*-a, rast zaposlenosti, razvoj infrastrukture, smanjenje siromaštva, itd. Benefiti koji se ostvaruju prilivom SDI, stvorili su oštru konkurenciju na globalnom tržištu slobodnog kapitala, a sve u cilju privla enja što obimnijih i raznovrsnijih SDI. Crna Gora kao mali i visoko otvoreni ekonomski sistem ima potencijal da se fleksibilno uklapa u svjetske trendove kretanja SDI, te u tom pravcu prvenstveno se mora posvetiti poboljšanju svog ukupnog investicionog ambijenta. Privla enje stranih investicija je jedan od primarnih ciljeva, imaju i u vidu pozitivan efekat istih na dinamiziranje proizvodnje i stvaranje nove zaposlenosti, kroz otvaranje novih preduze a, odnosno kompanija.

Napredak u unapre enju poslovnog ambijenta u Crnoj Gori ne bi mogao da se definiše samo u jednom smjeru, jer jedan dio reformi je uticao na privla enje stranih investicija, dok neki drugi pokazatelji ne prikazuju Crnu Goru kao idealno mjesto za strani priliv investicija. Zadnjih godina, Crna Gora je uspostavila mnogobrojne poslovno-prijateljske odnose i pokazala otvorenosti za strane investitore, te stoga predstavlja zemlju na vrhu regionalne liste zemalja u pogledu investicija po glavi stanovnika. Država zauzima 46. mjesto od 189 zemalja na listi Svetske banke za

ostvarivanje poslovnih rezultata. U isto vrijeme, Bijela knjiga Savjeta stranih investitora ukazuje na oblasti kao što su vladavina prava i razvoj nekretnina kao problemati ne oblasti u protekloj godini u Crnoj Gori.

Ekonomsku politiku Crne Gore, karakterišu otvorena vrata za strane investitore, razvoj preduzetništva, monetarna stabilnost, atraktivan poreski i biznis ambijent, jednocifreni sistem oporezivanja koji se ogleda u istom iznosu poreza na dobit pravnih lica i poreza na dohodak fizičkih lica od 9 %, kao i slobodan protok kapitala. U cilju privlačenja i stvaranju dobrog ambijenta za strane investicije Crna Gora je uvela podsticajne mjere na nacionalnom nivou koje obuhvataju poreske olakšice za investiranje u nerazvijene dijelove zemlje i to: [13]

- Oslobođenje od poreza na dobit - Novoosnovana pravna lica u privredno nedovoljno razvijenim opštinama, koja obavljaju proizvodnu djelatnost, oslobađaju se poreza na dobit za prvih osam godina. Poresko oslobođenje, odnosno olakšica, ne odnosi se na poreskog obveznika koji posluje u sektoru primarne proizvodnje poljoprivrednih proizvoda, transporta ili brodogradilišta, ribarstva i elika.
- Porez na dohodak fizičkih lica - Poreski obveznik koji otpočne obavljanje proizvodne djelatnosti u privredno nedovoljno razvijenim opštinama oslobađaju se poreza na dohodak za prvih osam godina. Poresko oslobođenje, odnosno olakšica, ne odnosi se na poreskog obveznika koji posluje u sektoru primarne proizvodnje poljoprivrednih proizvoda ili izgradnje brodova, ribarstva, elika.

Pored poreskih olakšica, Crna Gora je strategiju privlačenja stranih investicija bazirala i na finansijskoj podršci. Naime tokom dvogodišnjeg rada Investiciono-razvojni fond (IRF) podržao je 394 projekta sa ulaganjem više od 32 miliona eura, a banke su njegovu realizaciju i valorizaciju projekata podržale sa oko sedam miliona. Podrška sektoru MSP i preduzetnicima realizuje se putem direktnih kredita, kredita posredstvom banaka, posebnih kreditnih linija, garancija i faktoringa. Uslovima kreditiranja predviđene su kamatne stope u rasponu od 4,5 do 6,5 % uz grejs period od 2 god. i rokom otplate do 8 god. Posebne povoljnosti su definisane po osnovu realizacije projekata u opštinama sjevernog regiona i u manje razvijenim gradovima (Cetinje i Ulcinj), za subjekte koji realizacijom projekata zaposle 5 ili više novih lica, kao i one subjekte koji kao sredstvo obezbjeđuju dostavu bankarsku garanciju. Projekat MIDAS koji se realizuje u saradnji sa Ministarstvom poljoprivrede i ruralnog razvoja realizuje se posredstvom IRF. Kreditna linija za finansiranje projekata u kojima su nosioci žene i kreditna linija za mlade u biznisu (od 21-35 god.) dostupna je po kamatnoj stopi od 4,5 %. [13]

Mali napredak se može osjetiti i na polju privatizacije. Tokom posljednje dvije godine u okviru privatizacionog plana, predviđen je nastavak privatizacije i objavljivanja tendera u oblastima kao što su turizam, proizvodnja i avio-kompanije. Međutim, ostvaren je mali napredak u prodaji kompanija iz navedenih oblasti. Tender za Institut za zdravlje Igalo je završen u aprilu 2015. godi, a rezultati tendera su usvojeni od strane Savjeta za privatizaciju 20. avgusta 2015. god. Planovi za izgradnju novog bloka termoelektrani su napredovali. Nakon konkurentnog nadmetanja, Elektroprivreda Crne Gore je došla do pregovora sa češkom kompanijom Škoda Praha za izgradnju 250 MV jedinica toplotne snage. Škoda Praha je ponudio da izgradi pogon za 338.5 miliona € Duplirajući i trenutni kapacitet

termoelektrana u zemlji je veoma važan, kao i podmorska veza između Italije i Crne Gore (povezivanje Zapadnog Balkana sa tržištem EU), koja je na rasporedu za rad u 2018. god. Pored navedenog izgradnja dijela autoputa je otpočela. Kineska građevinska kompanija CRBC je zadužena za izgradnju jedne trećine ukupnog autoputa, vrijednog 809 miliona €. Prema Zakonu Major Highway, mehanizam finansiranja ovog velikog infrastrukturnog projekta se zasniva na izuzetnim porezima i carinskim naknadama, dok najmanje 30 % radova treba da bude dodeljeno domaćim kompanijama kao podizvođačima. Pomenuti projekat će se finansirati iz kreditnog zaduženja na 20 godina. (od 689 miliona €) od kineske banke Exim Bank, koji će imati grejs period od šest godina i 2 % kamatnu stopu, dok će ostatak projekta od 121 milion € finansirati crnogorska vlada. Kineski kredit je denominiran u dolarima i stoga nosi značajni valutni rizik.

ZAKLJUČAK

Dosadašnji rezultati tranzicije na području liberalizacije trgovine, privatizacije i privrednog rasta su različiti po zemljama. Zajednička je karakteristika da su zemlje u tranziciji uspjele da značajno modifikuju svoju privrednu strukturu unaprijed i je, i bitno promijenile strukturu svoje spoljne trgovine. Sve ove zemlje su imale probleme u vezi opadanja privrednih aktivnosti i usporavanjem privrednog rasta. Izgradnja unificiranih institucija je pomogla brzom integraciji ovih zemalja u svjetsku privredu. Zahvaljujući i strategijama razvoja tržišne privrede, većina balkanskih zemalja, uključujući i Crnu Goru se ozbiljno priprema za ulazak u Evropsku Uniju.

Tranzicija vrši različite promjene u privrednom razvoju jedne zemlje, na koje treba da se prilagode nacionalno tržište, novi investitori, bankarski sistem, privatni sektor i državne institucije, zbog čega proces tranzicije u potpunosti nailazi na otpor većine segmenata jedne privrede.

Veoma je bitno shvatiti da u ovom procesu ne gradimo crnogorsku ekonomiju iznova, već da nastojimo da joj izmjenimo oblik i funkcionalnost, tako da dobije razvojnu perspektivu ekonomske održivosti. Iskustveno možemo zaključiti da bi mnogo jednostavnije i racionalnije bilo postaviti cjelokupni privredni sistem iznova, jer kroz građenje novog sistema, gradili bismo i drugačiju individualnu radnu svijest. Čak i ako zanemarimo poslovne dubioze, teško je nekadašnjeg radnika – samoupravljača transformisati u zaposlenog koji, za platu, daje svoj radni potencijal i angažman, a svoja individualna i kolektivna prava pred poslodavcem štiti sindikalnom linijom, u okvirima koji su zakonski definisani.

Takođe, vladavina prava i razvoj nekretnina u Crnoj Gori su definisani kao jedan od problematičnih segmenata za privlačenje stranih investitora, dok u procesu privatizacije Crna Gora ima strateški plan prodaje, koji se nije pokazao kao idealan. Naime, pored odluke za privatizacijom veoma je bitno pažnju usmjeriti i na kvalitet preduzeća koja su planirana da se privatizuju, jer je veoma bitno stvoriti jaku i održivu ponudu, da bi dobili odgovarajuću i dugodrživu tražnju državnih crnogorskih preduzeća. Svaka privatizacija ima prednosti i nedostatke, argumente "za" i "protiv". Važno je znati šta se očekuje od privatizacije, koji je krajnji cilj i izabrati model koji daje šansu da se dođe do potencijalnog kupca koji bi pronašao

investicione motive. Ta ponuda treba da sadrži niz obaveza za budućeg investitora koje će zaštititi i interese države i zaposlenih. S druge strane, ponuda mora imati i određene beneficije koje bar stvaraju pretpostavke da investicija može biti isplativa.

činjenica da Crna Gora ima malu i otvorenu ekonomiju, rezultira velikom osjetljivošću na eksterne šokove. Diversifikacija ekonomije ostaje izazov za izgradnju održivog razvoja u srednjem roku, ali vidljiv napredak u procesu približavanja EU treba da privuče dalje SDI koje će povećati izgleda za razvoj zemlje. Budućni ukupan društveni razvoj za koji se treba zalagati, uzimajući u obzir sve tržišne, ekonomske i društvene performanse Crne Gore, treba usmjeriti na turizam, energetiku i ulaganja u infrastrukturu.

BIBLIOGRAFIJA

1. Aleksić, D. (2001) *Finansije i finansijsko pravo*. Podgorica.
2. Blomström, M., Kokko, A. (2003) *The economics of foreign direct investment incentives*. Heinz Herrmann and Robert Lipsey. Berlin
3. Goranović, P. (2000) *Fiskalna ekonomija Crne Gore*. Podgorica
4. Goranović, P. (2008) *Javne finansije*. Podgorica
5. Hadži Samir, 2005. *Slobodne zone*. Beograd
6. Jelačić, B. (1998) *Financijsko pravo i finansijska znanost*. Zagreb
7. Oxelheim, L., Ghauri, P. N. (2004) *The race for FDI in the European Union*. Lars Oxelheim and Pervez N.Ghauri (eds, Amsterdam)
8. Slaughter, M. J. (2003) *Host-country determinants of US foreign direct investment into Europe*. Heinz Herrmann and Robert Lipsey. Berlin
9. Popović, D. (2011) *Poresko pravo*. Beograd
10. <http://www.mf.gov.me/ministarstvo>
11. <http://monstat.org/>
12. <http://www.ebrd.com/documents/occe/pdf-transition-report-201516-english.pdf>
13. <http://www.privrednakomora.me/investiranje-u-crnu-goru>

RESUME

The results of transition in the area of trade liberalization, privatization and economic growth vary by country. The common characteristic is that countries in transition have managed to significantly modify its economic structure by improving, and essentially change the structure of its foreign trade. All these countries have had problems related to decline in economic activity and a slowdown in economic growth. Thanks to the development strategies of the market economy, most of the Balkan countries, including Montenegro, are seriously preparing for entry into the European Union.

Transition performs various changes in the economic development of a country, where it is necessary to adapt to national market needs, new investors, the banking system, the private sector and government institutions, which is why the transition process had initially met with resistance of most segments of the economy.

It is important to understand that this process does not build Montenegrin economy again, but to strive to alter her form and functionality, in order to get a

developmental perspective of economic viability. Empirically, we can conclude that it would be much simpler and more rational to set the entire economic system again, because by constructing of the new system, we build a different and individual working consciousness. Even if we ignore the dubious business, it is hard to former employees - self-governing transformed into an employee who, for pay, given their working potential and commitment, and their individual and collective rights protects the employer against the union line, in terms that are legally defined.

Also, the rule of law and real estate development in Montenegro have been defined as one of the problematic segments to attract foreign investors, while in the process of privatization of Montenegro has a strategic sales plan, which was not as ideal. The next decision for privatization is very important to focus attention on the quality of companies that are planned to be privatized, because it is very important to create a strong and sustainable offer in order to get adequate and sustainable demand for Montenegrin state companies. Any privatization has advantages and disadvantages, the arguments "for" and "against." It is important to know what is expected from privatization, which is the ultimate aim and choose the model that gives the chance to reach potential buyers who would find investment motive. This offer should contain a series of commitments for future investors, which will protect the interests of the state and employees. On the other hand, the offer must have specific benefits that create a presumption that investments can be profitable.

The fact that Montenegro has a small and open economy, resulting in high sensitivity to external shocks. Diversification of the economy remains a challenge for the construction of sustainable development in the medium term, but visible progress in approaching the EU needs to continue to attract FDI that will increase the prospects for development of the country. Since overall social development which should strive, taking into account all market, economic and social performance of Montenegro should focus on tourism, energy and infrastructure investment.

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE KAO NAJZNAčajNIJA DIMENZIJA PROCESA GLOBALIZACIJE

Nenad Dugali , mr

Visoka poslovna škola strukovnih studija " *saša* " a ak"
Beograd, Srbija
sonenesa10@gmail.com

Apstrakt

Proces globalizacije izražava ulogu modernih proizvodnih snaga u integraciji svetske privrede, u zasnivanju nove podele rada, povezanosti i međuzavisnosti sveta. U savremenim društvenim uslovima, između država postoji izuzetno visok stepen političke, ekonomske, tehnološke, vojne, kulturne, sportske, pravne i druge međuzavisnosti.

Ekonomska globalizacija podrazumeva spektar najrazličitijih oblika povezivanja nacionalnih ekonomija. Intenzitet globalizacije u sferi ekonomije izražava se veličinom spoljnotrgovinske razmene roba, usluga, tehnologije i kapitala. Najubedljiviji pokazatelji ekonomske globalizacije su kretanje stranih direktnih investicija i udeo u svetskom izvozu u svetom GDP. Iako je, poslednjih dvadeset godina ukidanjem ograničenja na kretanje kapitala došlo do velikog povećanja tokova stranih direktnih investicija, njihov najviše i obim je bio usmeren ka razvijenim zemljama.

Cilj ovog rada je da pokaže da su regioni sa naprednim tehnologijama u boljem položaju što se tiče inoviranja i privlačenja stranih direktnih investicija, koje zahtevaju i visokosofisticiranu radnu snagu. Međutim, državama koje vide budućnost u povećanju integracije svetske ekonomije, brze razmene informacija i napretka tehnologije, globalizacija nudi novu nadu za ljudski napredak.

ključne reči: strane direktne investicije, globalizacija, svetska privreda, spoljnotrgovinska razmena.

DIRECT FOREIGN INVESTMENTS AS THE MOST IMPORTANT DIMENSION OF THE GLOBALIZATION PROCESS

Abstract

The process of globalization expresses the role of modern production power in the integration of the world's economy, in the establishing of new division of labour, connecting and mutual dependence of the world. In modern social conditions, between the countries exists a high level of political, economic, technological, military, cultural, sports, legal and other mutual dependences.

Economy globalization presents a spectrum of different forms of connection between national economies. The intensity of globalization in field of economy is expressed by the quantity of foreign trade exchange of the goods, services, technology and capital. The most persuasive indicators of economy globalization are the movement of foreign direct investments and participation of world's export in the world's GDP. Although, in the last twenty years by

repealing the limitation of capital trends led to significant increase of direct foreign investments flow, the largest amount was directed toward developed countries.

The aim of this paper is to show that the regions with developed technology are in the better position concerning the innovations and attracting direct foreign investments, which also demand a high sophisticated labour. However, for the countries which see the future in the increase of integration of world's economy, rapid information exchange and technology progress, globalization offers a new hope for human progress.

Keywords: direct foreign investments, globalization, world economy, foreign trade exchange.

JEL codes: O11

UVOD

Period druge polovine XX veka, za koji se vezuje do sada najintenzivniji proces meunarodne integracije, istovremeno je i period ekonomskog prosperiteta što se vidi kroz šestostruki rast globalnog bruto domaćeg proizvoda ili više nego trostruko povećanje svetskog dohotka *per capita*. Uključivanje u svetsku privredu takođe znači širenje tržišta, jačanje konkurentnosti, pristup velikim fondovima kapitala, mogućnost jeftinijeg uvoza. Intenziviranje stranih direktnih investicija i njihov priliv u zemlje u razvoju znači povećanje zaposlenosti i porast produktivnosti rada. To praktično znači da je svaka nacionalna privreda nužno upućena na otkrivanje najrazličitijih načina za što intenzivnije uključivanje u svetske ekonomske tokove. U suprotnom, preči joj potiskivanje na periferiju svetskih ekonomskih odnosa, što sa sobom nužno nosi paket unutrašnjih problema.

Međutim, uključivanje pojedinih zemalja u globalne ekonomske tokove ne odvija se istim intenzitetom, kao što se i kvalitet odnosa koje nacionalne privrede uspostavljaju na globalnom tržištu razlikuje od zemlje do zemlje. Drugim rečima, pozitivni efekti koje donosi globalizacija ne distribuiraju se podjednako na sve učesnike svetske ekonomske utakmice. To je najvećim delom uslovljeno njihovim političkim pozicijama, a samim tim i njihovom pregovaračkom snagom.

GLOBALIZACIJA EKONOMIJE

Ekonomska dimenzija procesa globalizacije leži u neusklađenosti sve više i više ih mogu nositi tehnologije i veličine tržišta. Širenje tržišta, ne samo za izvozne proizvode već i za plasman kapitala, omogućava povećanje racionalnosti korišćenja tehnologije razvijenih zemalja, a samim tim i povećanje profita. Kategorije oko kojih se razvija ekonomski proces globalizacije su: proizvod i tržište (World Bank and Oxford University Press, 2002). Namera da se odredeni proizvod plasira na svetskom tržištu i time ostvare maksimalni efekti ekonomije obima je samo delimično ostvariv. Iako prevazilaženje barijera u obliku carina stvara tu mogućnost, pitanje je da li se mogu prevazići i razlike u navikama i potrebama ljudi različitih podneblja.

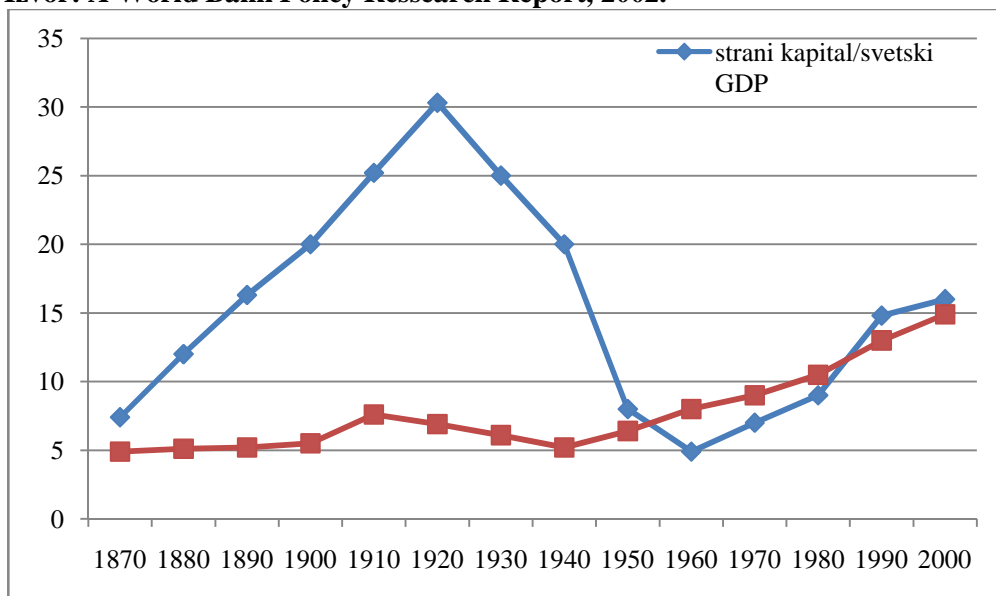
Značajnu podršku u realizaciji ove ideje pružaju masovni mediji, uz primenu agresivnog marketinga. Nametanjem novih potreba većim delom svetskog

stanovništva polako se realizuje i ideja o globalnom tržištu. Izolovana ostrva koja su ostala usamljena u ideji autarhi nog razvoja (Severna Koreja, Irak, Libija, Kuba, delimi no Kina, itd.) polako se primoravaju da prihvate pravila igre Svetske trgovinske organizacije (Bajm & Kalomiris, 2003:7). Dakle, strategijom “korak po korak” dolazi se do cilja o jedinstvu svetskog tržišta i maksimalnoj mobilnosti, kako proizvoda i usluga, tako i faktora proizvodnje.

Najubedljiviji pokazatelji ekonomske globalizacije su: kretanje stranih direktnih investicija i u eš e svetskog izvoza u svetskom GDP. Na grafikonu 1 dat je uporedni prikaz klju nih indikatora globalizacije, koji se odnose na period od 1870. do 2000. godine.

Grafikon 1. Uporedni prikaz indikatora globalizacije (1870-2000)

Izvor: A World Bank Policy Ressearch Report, 2002.

Kao što se na grafikonu može uo iti, krajem devetnaestog i po etkom dvadesetog veka, svetski izvoz nije beležio znatnije pomake. Me utim, u poslednje etiri decenije dvadesetog veka uo avaju se dinami ne promene u svetskoj proizvodnji. “Na takav zaklju ak upu uje podatak da je za poslednjih dvadeset godina u eš e svetskog izvoza u svetskoj proizvodnji (tzv. izvozna kvota) pove ano sa 10 na 20%, a kada se uzme u obzir i brzo rastu i izvoz usluga u eš e izvoza je poraslo sa 15 na 22%” (Lekovi & Simakovi , 2000: 134). Promene u eš a stranog kapitala u formiranju svetskog GDP daleko su intenzivnije. Ono što je uo ljiivo jeste da je ovaj pokazatelj bio vrlo visok po etkom dvadesetog veka.

Objašnjenje ovog fenomena leži u vrlo niskom nivou GDP zemalja u razvoju i nesmetanom plasmanu kapitala u kolonije. Krajem dvadesetog veka i ovaj pokazatelj beleži sli ne stope rasta. “Obim direktnih stranih investicija dostigao je u 1997. godini iznos od 3,5 triliona USA dolara, a u 1999. godini ak 4,7 triliona USA dolara, dok je njihov godišnji tok iste godine dostigao 865 milijardi USA dolara. Dominantno u eš e u svetskom GDP ima pet najrazvijenijih zemalja (SAD, Velika

Britanija, Nemačka, Japan i Francuska)” (Babakov, Ivanov, Svernikov & Aplinskij, 2003: 88).

Dakle, iz perioda klasičnog (političkog) kolonijalizma, koji nakon procesa dekolonizacije dobija nove oblike (ekonomski, tehnološki, finansijski, informatički, ekološki), dolazi se do najsavršenijeg i najperfidnijeg oblika kolonijalizma u kojem se želi eksploatirati tržište zemalja u razvoju.

Zato proces globalizacije u prvi plan stavlja transnacionalne kompanije i njihove interese. Postepeno se stvara nova transnacionalna, tehnološki sofisticirana korporativna kultura. Takav “na in proizvodnje” postepeno ukida strateški značaj nacionalne regulative. Internacionalizacija proizvodnje i finansiranja sve više smanjuje mogućnost jednog naroda da samostalno uređuje ekonomske i druge tokove. Ma koliko se centralne banke i ministarstva finansiranja trudili da nametnu mehanizme finansijske kontrole tokova kapitala, oni postaju sve više uslovljeni, a sve manje kontrolisani.

Isto važi i za investicije i strategiju razvoja industrijske proizvodnje, a samim tim i zaposlenosti. Ukupni industrijski proizvod, kojim je moguće zadovoljiti sistem potreba na globalnom nivou, moguće je proizvesti uz upotrebu daleko manjih količina rada od onih koje se nude. Nastaje trka za učešćem u proizvodnji pružanjem usluga rada (Veličković, 2002: 11).

Finansijski kapital zauzima značajno mesto među faktorima pomoću kojih se uspešno obezbeđuje dominacija i najrazličitiji vidovi zavisnosti zemalja. Vreme klasične eksploatacije prirodnih i ljudskih resursa je prošlo. Većina zemalja je, bar formalno, stekla svoju nezavisnost, ali se stari odnosi mnogih od njih sa bivšim kolonizatorima nisu suštinski promenili. Te zemlje se nalaze u teškom ekonomskom položaju, nedostaju im osnovna sredstva i politički kapital da bi mogle da organizuju i pokušaju razvijati sopstvenu privredu. Umesto pomoći koja bi im omogućila da sopstvenim snagama izlaze iz vekovne nerazvijenosti, siromaštva i bede, bogate zemlje - dugogodišnji kolonizatori, koriste to stanje pa ih i dalje drže pod novim vidom eksploatacije (Hoogvelt, 2004: 34). Iz nerazvijenih zemalja i dalje se u najvećoj meri izvoze sirovine i koristi se jeftina radna snaga. Daju im se krediti sa visokim kamatama, tako da njihovi dugovi za više decenija čine potpuno zavisnom nacionalnu ekonomiju od stranih transnacionalnih kompanija, međunarodnih fondova i drugih finansijskih institucija i banaka.

Jednostrani uvoz gotovih proizvoda, posebno tehnologije, predstavlja drugi oblik ekonomske zavisnosti nerazvijenih zemalja. Na taj način, nerazvijene zemlje se drže u ekonomskoj zavisnosti, što uslovljava i njihovo političko ponašanje prema neravnopravnim ekonomskim partnerima. Oni ne samo što kontrolišu njihove ekonomije, nego posredno ili direktno utiču na političke sisteme i na ukupnu političku orijentaciju nerazvijenih zemalja.

Da bi se postigli politički ciljevi, finansijska sredstva se na različite načine upotrebljavaju. Zemlje kreditori, na primer, uslovljavaju davanje kredita, uvoz i prodaju roba i druge ekonomske aranžmane, podrškom za pojedine njihove akcije i politiku na međunarodnom planu. Ekonomski pritisci vrše se kroz mehanizam svetskog tržišta. Sprovodi se embargo, izazivaju se poremećaji na svetskom tržištu kojima se pojedine zemlje, zbog zavisnosti od uvoza i izvoza sirovina i finalnih proizvoda, dovode do privrednog kraha. Političkim uslovljavanjem investicija i

kredita preduzimaju se razne mere u oblasti monetarne politike i na finansijskom tržištu, itd. Zemljama koje imaju nezavidnu poziciju u meunarodnim odnosima pojedine velike sile upu uju prekore, pa i otvorene pretnje ekonomskim sankcijama. "Tako je u jednoj prilici, ameri ki ambasador u Ujedinjenim nacijama upozorio da bi SAD mogle da smanje svoj doprinos svetskoj organizaciji i da prekinu pružanje pomo i zemljama koje glasaju protiv njih u UN i kritikuju SAD"(Mi ovi , 2004: 41).

U izvesnim kriti nim situacijama, ekonomski pritisci ispoljavaju se kroz povla enje kredita i depozita, obustavu isporuke rezervnih delova i na sli an na in. Isprobani na ini ekonomske i politi ke destabilizacije su stvaranje nesigurnosti i izazivanje vešta kih nestašica na tržištu. Zatvaranje izvora snabdevanja, kidanje proizvodnih veza izme u partnera iz razli itih zemalja, izazivanje štrajkova i drugih vidova socijalnog nezadovoljstva su neke od posledica pritisaka. Propagandna sredstva se koriste da bi se nanela šteta firmama ili privredi kao celini, šire se nepovoljne vesti o ekonomskoj sposobnosti partnera i o kvalitetu njihovih roba. Odvra aju se strani turisti da odlaze u pojedine zemlje i sli no.

U sferi ekonomskog razvoja najbitnija pitanja su: (Weisbrot, 2003: 26-28) Ko je došao do novih nau no-tehni kih saznanja? Da li su i kojom brzinom i sa kakvim uspehom primenjeni rezultati nau nih istraživanja? Ko raspolaže ve im fondom "mozgova" koji rade na projektima budu nosti?

Velika aktivnost se ulaže radi uticaja na stru ne kadrove koji rade na uvezenoj stranoj tehnologiji. To se esto isplati jer se preko tih kadrova uti e na pravce razvoja pojedinih industrijskih grana, na izbor tehnologija, na ostvarivanje povoljnih ekonomskih aranžmana. Istovremeno, itave institucije imaju zadatak da vrbuju nau nike i druge visoke stru njake iz drugih zemalja. Zato postoji veliki odliv "mozgova" iz nerazvijenih i manje razvijenih zemalja pravcem suprotnim od dolaska tehnologije. To još više osiromašuje nerazvijene zemlje koje su dosta uložile u školovanje mladih talenata, ali zbog njihovog opšteg siromaštva nisu u mogu nosti da stvaraju uslove u kojima bi novi nau ni kadrovi mogli da talenat i znanje daju svojoj zemlji i njenom prosperitetu.

Globalizacija finansijskih tokova se sve više ubrzavala, a naro ito u poslednje tri decenije dvadesetog i na po etku dvadeset prvog veka. To se ubrzanje vidi po tome što su "dnevne transakcije na svetskim deviznim berzama porasle sa 15 milijardi dolara u 1973. godini na 860 milijardi u 1992. i 1600 milijardi u 2001. godini. Obim direktnih investicija zabeležio je spektakularni rast sa oko 75 milijardi dolara godišnje po etkom sedamdesetih na oko 700 milijardi dolara krajem devedesetih" (Hatibovi , 2002: 36). U toku poslednjih pedeset godina, ve ina razvijenih zemalja je postepeno, ali zna ajno, smanjila barijere za spoljnu trgovinu i dopustila slobodno kretanje kapitala. Poslednjih godina, liberalizacija trgovine i investicija je postala trend širom sveta, mada se liberalizacija odvija razli itom brzinom u razli itim delovima sveta. U savremenom periodu, pored me unarodne trgovine, strane direktne investicije su postale zna ajan faktor integracije.

Tabela 1. Strane direktne investicije i spoljna trgovina zemalja u razvoju, 2003. (mlrd USD)**Izvor: UNCTAD, World Investment Report 2004., UN New York and Geneva, 2004., p. 367-375; u: WTO, International Trade Statistics, 2004., Geneva, p. 30.**

	Razvijene zemlje (1)	Svet (2)	Udeo u svetskom (1/2)
Robni izvoz	2.188,2	7.294	30%
Odliv SDI	35,6	612,2	5,8%
Robni uvoz	1.967,9	7,569	26%
Priliv SDI	172	559,6	30,7%

Iz podataka prezentiranih u tabeli vidi se da zemlje u razvoju ostvaruju veće učešće u ukupnim svetskim prilivima SDI (30,7%) u odnosu na njihovo učešće u ukupnom svetskom robnom uvozu (26%). Deset godina ranije, ova učešća su iznosila 35% za ukupni svetski priliv SDI i 29,2% za ukupni svetski robni uvoz (Kozomora, 1996: 545). Zato se može smatrati da pretežnu formu uvoza za zemlje u razvoju predstavlja priliv SDI posredstvom transnacionalnih korporacija.

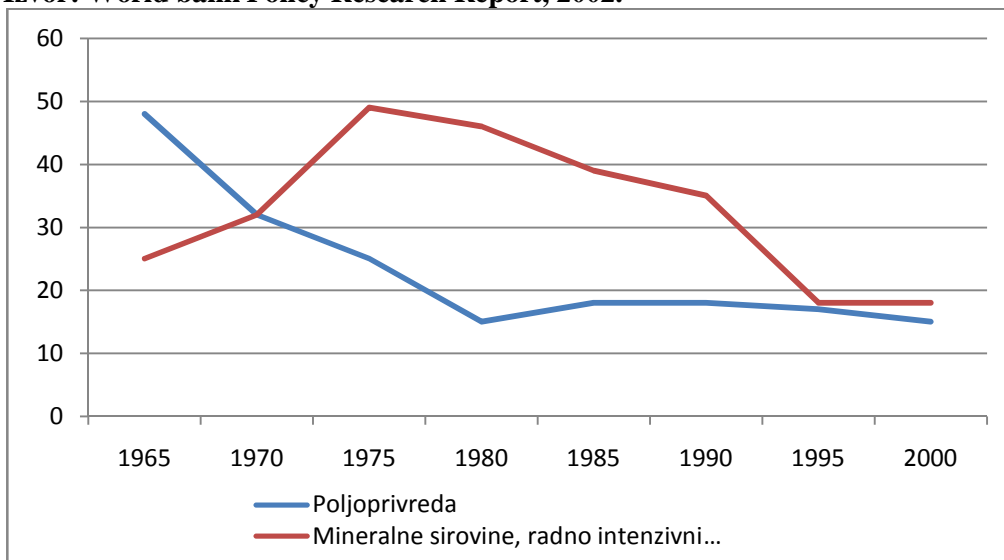
Kod izvoza je obrnuta situacija. Učešće zemalja u razvoju u svetskim odlivima SDI (5,8%) manje je od njihovog učešća u svetskom robnom izvozu (30%), dok je deset godina ranije učešće u svetskim odlivima SDI iznosilo 13%, a učešće u svetskom robnom izvozu 27,4% (Kozomora, 1996: 545). Može se zaključiti da zemlje u razvoju, u poslednjoj deceniji dvadesetog i na početku dvadeset prvog veka, uvoze tako što se više oslanjaju na prilive SDI, dok se u izvozu oslanjaju na klasične oblike robnog izvoza.

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE I IZVANRAJNE UZAVISNOST SAVREMENIH PRIVREDA

Tokom poslednje tri decenije značajno su povećane finansijske veze zemalja u razvoju sa razvijenim zemljama. Tokom 90-ih godina XX veka, strana privatna ulaganja u zemlje u razvoju su se povećala sa 43,9 na 299 milijardi dolara (1997) (Jovanović, 2003: 162). Najveći deo došao je u obliku stranih direktnih ulaganja i preko međunarodnog tržišta kapitala. Priliv stranog kapitala u nerazvijene zemlje pogoduje interesima njihovog razvoja. Taj kapital pokriva jaz između nedovoljne domaće akumulacije i potreba zemlje za investiranjem kako bi se ostvarila viša stopa rasta.

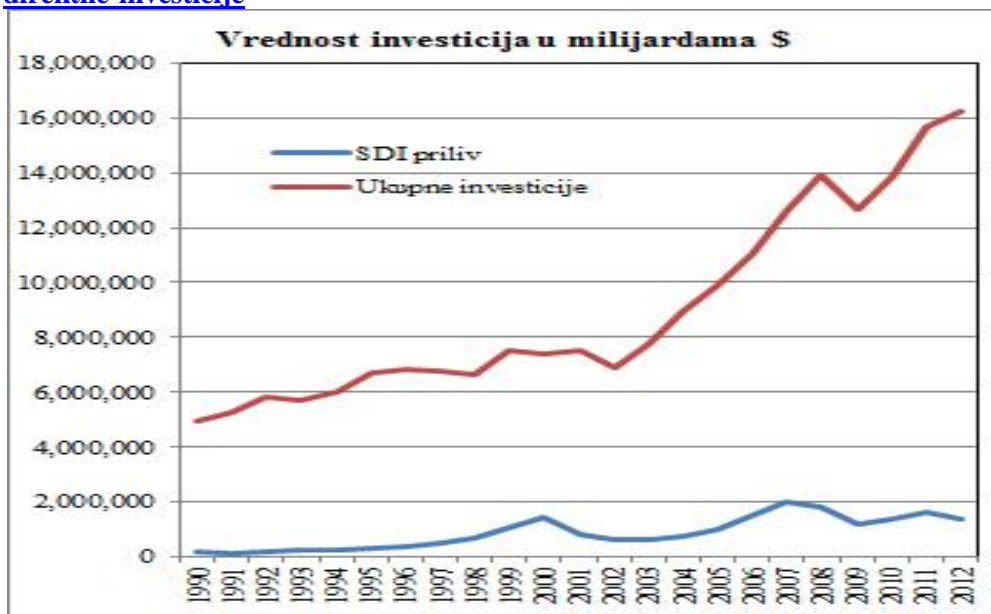
Grafikon 2. Struktura izvoza zemalja u razvoju

Izvor: World bank Policy Research Report, 2002.

Grafikon 3. Udeo stranih direktnih investicija u ukupnim investicijama

Izvor: <http://www.makroekonomija.org/0-/ukupne-investicije-i-strane-direktne-investicije>

Struktura izvoza zemalja u razvoju, upotpunjuje sliku njihove konkurentnosti u uslovima slobodne trgovine. "Najve i rast u izvozu beleži radno intenzivna industrija dok tradicionalno izvozni proizvodi (sirovine i poljoprivredni proizvodi) beleže kontinuirani pad. To je posledica i ubrzanog ulaska stranih direktnih investicija u zemlje u razvoju. Strani investitori vide mogu nost pove anja

konkurentnosti na svetskom tržištu korišćenjem jeftine radne snage” (Todorovi, 2003: 33). Istovremeno, preduzeća koja su formirana pomoću stranih direktnih investicija, postaju vrlo bitan faktor izvoza zemalja u razvoju. Ipak, iako je priliv stranog kapitala u zemlje u razvoju značajan, on je još uvek daleko od njihovih potreba koje su neophodne za brži privredni razvoj.

Rastu u ekonomsku nezavisnost između u savremenih privreda potvrđuje sve intenzivnije kretanje kapitala na internacionalnom nivou, naročito usmeravanje privatnog kapitala u zemlje u razvoju, koje se posebno intenzivira tokom devedesetih godina XX veka (Neary, 2006: 33). Tako je primetna tendencija izmene strukture privatnih investicija: najvažnija kategorija postaju strane direktne investicije, dok se značajno smanjuju portfolio investicije i bankarski krediti (Neary, 2006: 34). Tok novca na tržištu hartija od vrednosti i druge kratkoročne investicije akcijskog kapitala su značajni, ali iskustvo pokazuje da takav tok može biti lako preokrenut.

Strane direktne investicije imaju tendenciju da budu stabilnije, podržavaju i dugoročnu investicionu strategiju, pri čemu, zemlje u razvoju ostvaruju korist transferisanjem tehnologije, stimulisanjem trgovine i promovisanjem rasta. Međutim, zemlje u razvoju su postale atraktivnije odredište za strane direktne investicije kako zbog jeftine radne snage, tako i zbog izvora sirovina.

U procesu globalizacije, gde konkurentnost država zavisi od znanja, inovativnosti i otvorenosti, kapital i rad bitno utiču na alokaciju proizvodnje. S obzirom, da razvijene zemlje poseduju kapital a zemlje u razvoju raspolažu jeftinom radnom snagom, shodno tome, proizvodnja se odvija u zemljama u razvoju dok se vlasnici kapitala nalaze u razvijenim zemljama. Time se potvrđuje da “sistem međunarodnih ekonomskih odnosa ima svoje poreklo još iz perioda kolonijalizma” (Acin, 2003: 1).

Slobodni protok kapitala bio je neophodan u razvoju transnacionalnih korporacija. Njihova sposobnost da pomeraju profit, troškove rada i investicioni kapital sa jedne svoje udaljene operacije na drugu, omogućuje im da deluju bilo gde u svetu i da drže suverene države kao taoce pod pretnjom da će otići i sa sobom povući i svoja radna mesta. Vlade nerazvijenih zemalja su tako prisiljene da se međusobno takmiče za naklonost ovih korporacija i da pokušavaju da ih privole niskim troškovima rada, labavim ekološkim propisima i prilično velikim subvencijama. Mala lokalna preduzeća, koja ne dobijaju nikakve subvencije te vrste, ne mogu se ni nadati da će preživeti ovakvu nepravednu konkurenciju.

Sada je ekonomska situacija nerazvijenih zemalja još gora i nepovoljnija. Njihove ekonomije se nalaze pod punom kontrolom međunarodnog finansijskog kapitala i u mreži transnacionalnih korporacija. Njima se diktiraju uslovi trgovine, zakoni slobodnog tržišta za koje mnoge još nisu spremne da izdrže konkurenciju koja ih, preporučuje se i traži sistem slobodnih cena, mada je poznato da takav sistem više ne postoji ni u najrazvijenijim privredama. Razlika je samo u tome što sistem planiranja i usmeravanja privrednih tokova, pa i cena i tržišnih zakona, umesto centralnoplanskog sistema (koji je postojao u realsocijalističkim zemljama) u kome je država bila regulator svih ekonomskih odnosa, tu funkciju u tzv. tržišnoj ekonomiji vrše razne transnacionalne finansijske, industrijske i trgovinske

organizacije i paradržavne institucije iza kojih, de facto, stoji krupni kapital i interesi mo nih magnata i monopola (Mi ovi , 2004: 85).

TEHNOLOŠKI RAZVOJ - USLOV ZA PRIVLA ENJE STRANIH DIREKTNIH INVESTICIJA

Savremena industrijska postrojenja pojavljuju se na odre enom stepenu tehni ko-tehnološkog razvoja i, izraz su osnovnih tendencija društveno- ekonomskog razvoja svetske privrede. Upravo se, osnovni podsticaj i sadržaj procesa globalizacije nalazi u domenu savremene visoke tehnologije. Danas, nacionalne države mogu ra unati da e se uspešno razvijati samo ukoliko blagovremeno prelaze na industrijske grane budu nosti koje se upravo temelje na savremenim tehnološkim postrojenjima, a ne na ovoj ili onoj veli ini nekog sektora društvene proizvodnje (Thurow, 1997: 69). Najrazvijenije industrijske zemlje su u tom pogledu otišle najdalje, jer snažno razvijaju industrijski sektor koji se pre svega bavi projektovanjem razvoja i transferom novih tehnologija (Draker, 1995: 11). To je i razlog što su se najdinami nije razvile krupne korporacije koje se upravo bave proizvodnjom zasnovanom na visoko-tehnološkim industrijskim postrojenjima.

Uticaj savremene tehnologije je geografski ograni en, odnosno, raspodela koristi i troškova koji se javljaju sa primenom novih postrojenja, nije ravnomerno raspore ena izme u razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Posebno se to odnosi na megaprojekte u energetici koji zehtevaju velika finansijska ulaganja. Hidrocentrale i nuklearne elektrane koje kupuju zemlje u razvoju od razvijenih zemalja, nisu istog kvaliteta i ne odgovaraju visokim bezbednosnim standardima kao one u industrijski razvijenim zemljama. Zato, kada do e do nekog kvara na tim postrojenjima, ekološke posledice su nesagledive. “Mnoge studije koje su ra ene pod pokroviteljstvom OECD-a pokazuju da je prinos na investicije u savremena industrijska postrojenja pozitivan samo u razvijenim zemljama, dok je kod zemalja u razvoju ta veli ina statisti ki posmatrano bezna ajna” (Woroniecki, 2004: 11).

Pored toga, tehnološki jaz se dalje proširio i izme u samih zemalja u razvoju, što pokazuje da savremena tehnološka postrojenja mogu dovesti do dispariteta u ekonomskom razvoju i izme u zemalja sli nog nivoa razvijenosti. Osnovni pravci i modaliteti razvoja zemalja u razvoju se me usobno razlikuju usled nejednakog kvaliteta institucionalne infrastrukture i samim tim razli ite brzine kojom se pojedina ne zemlje prilago avaju savremenoj tehnologiji. Ukoliko je jedna zemlja razvijenija, utoliko ima ve e šanse da iskoristi sve prednosti koje pružaju savremena industrijska postrojenja. Subjekti koji imaju koristi od tehnološkog progresa jesu kupci krajnjih proizvoda kroz niže cene, ali mnogo ve e koristi imaju vlasnici krupnog kapitala, odnosno transnacionalne korporacije koje dobijaju velike profite od prodaje tih postrojenja.

Savremena industrijska postrojenja i mega projekti koji nastaju, rezultat su pre svega proizvodnje u oblasti (Draker, 1995: 15):

1. mikroelektronike,
2. biotehnologije,
3. nau ne industrije novih materijala,

4. telekomunikacija,
5. alatnih mašina, uređaja i robota, kao i
6. kompjutera, mašina i programa.

Zahvaljujući i snažnom razvoju tehnologije i dominantnoj ulozi nad novim globalnim trgovinskim i finansijskim sistemima, razvijene industrijske zemlje su vrlo brzo iscrpile šume, mineralne i rudne resurse iz nerazvijenih zemalja. Za proizvodnju sirovina kojima snabdevaju svoja industrijska postrojenja, koristile su njihovu zemlju i radnu snagu.

“Premeštanje resursa od juga ka severu odvija se mnogim kanalima. Prvo, postoji prenos fizičkih resursa, na primer, svega dvadeset procenata svetskog industrijskog drveta dolazi iz tropskih šuma, ali više od polovine toga izvozi se u najbogatije zemlje. Stoga je drvo koje se izvozi u bogate zemlje uglavnom za luksuznu upotrebu izgubljeno za narode Trećeg sveta, koji sada imaju poteškoću da ga nabave za osnovne potrebe kao što je gradnja kuća, izrada nameštaja i odmor. Drugo, postoji transfer finansijskih resursa jer su cene robe iz Trećeg sveta, zbog niske proizvodnje životna sredina užasno trpi, niske i dalje još padaju. Treće, mnogi "razvojni projekti" koji vode odlivu resursa finansirani su stranim zajmovima. Ovi projekti retko donose dovoljno prihoda da bi omogućili ili otplatu dugova, tako da njih na kraju moraju da podnesu ionako veoma osiromašeni građani Trećeg sveta” (Kor, 2003: 74).

Analiza koja je izneti jasno pokazuje da moraju radikalno da se preoblikuju i unarodna privreda i finansijski poredak da bi ekonomska moć, bogatstvo i dohodak mogli biti ravnomernije raspodeljeni. Ako se to uini, nivo industrijske tehnologije biće smanjen i manje će biti potrebe za užasnim rasipanjem energije, sirovina i resursa koji sada služe za proizvodnju nepotrebne robe. Ako tehnologija treba da bude primerena Trećem svetu, onda mora biti zamena za ekološki i društveno zastarelu visoku tehnologiju u razvijenom svetu.

Značaj ekonomskog potencijala tehnoloških inovacija koje proizilaze iz razvoja savremene tehnologije je ogroman. Na dugi rok posmatrano, tehnološki progres predstavlja osnovnu polugu privrednog rasta. Međutim, na kratak rok akumulacija fizičkog kapitala, kao i sam ljudski kapital imaju mnogo veći značaj od tehnologije. Naime, tehnološki progres u nerazvijenim zemljama je još uvek zasnovan na tradicionalnoj opremi i mašinama, te zbog toga u velikoj meri zavisi od investicija u fizički kapital. Takve investicije omogućuju da se postojeća tehnologija obnavlja i zamenjuje novom. “Empirijski podaci ukazuju na činjenicu da u zemljama u razvoju tehnologija doprinosi u mnogo manjoj meri porastu GDP-a nego što je to slučaj u razvijenim zemljama. Najveći deo rasta GDP-a je nastao zahvaljujući investicijama u fizički kapital, kao i kroz povećanje angažovane radne snage” (Gordon, 2003: 38). To znači da su efekti tehnološkog progressa koji proizilaze iz poboljšanja kvaliteta ljudskog kapitala i uvoza nove tehnologije iz inostranstva veoma ograničeni u zemljama u razvoju.

ZAKLJUČAK

Privrede nerazvijenih zemalja nisu se približile bogatijim zemljama, kao što je to zagovarala neoliberalna ideologija. Iako je, poslednjih dvadeset godina ukidanjem

ograničenja na kretanje kapitala došlo do velikog povećanja tokova SDI, njihov najveći i obim je bio usmeren ka razvijenim zemljama. Veliki broj dobrih privrednih rešenja zaobišao je skoro sve najsiromašnije zemlje. Jednostavno, to znači, da su regioni sa naprednim tehnologijama u boljem položaju što se tiče inoviranja i privlačenja investicija, koje zahtevaju i visoko sofisticiranu radnu snagu.

Međutim, državama koje vide budućnost u povećanju integracije svetske ekonomije, brze razmene informacija i napretka tehnologije, globalizacija nudi novu nadu za ljudski napredak. To može posebno da se objasni činjenicom da postoje pozitivne eksternalije povezane sa tehnološkim inovacijama i formiranjem humanog kapitala kao što su, na primer, obrazovanje i obuka. Strah potiče od apsorbovanja homogene kulture i od upuštanja u neravnotežan svet.

U uslovima nedovoljno razvijenog tržišta, država ima zadatak da sprovodi strukturnu politiku koja će stimulirati formiranje industrijskih sektora. Na taj način država može da kontroliše priliv SDI, tako što će omogućiti stvaranje odgovarajućih uslova za njihovo pospešivanje. Tako raste poverenje među potencijalnim investitorima u državu i njenu regulativu i, umesto povlačenja države iz ekonomije, dolazi do njenog jačanja a sve u cilju stvaranja uslova za ekonomski razvoj na tržišnim osnovama.

Država ima obavezu da, merama i instrumentima ekonomske politike i institucionalnim rešenjima, stvara konkurentski poredak i da ga podržava. Ona uređuje pravila igre i okvirne uslove u okviru kojih se može odvijati slobodna tržišna utakmica. Pri tome ne treba izbaciti iz vida činjenicu da međunarodna konkurencija uslova privlačenja ograničava suverenost nacionalne ekonomske politike, prisiljavajući i zemlje da se u sve većoj meri rukovode principima međunarodnih tržišta.

BIBLIOGRAFIJA

1. Acin, . 2003. *Međunarodni ekonomski odnosi*, Novi Sad: Pigmalion.
2. Babakov, D., Ivanov, E., Svechnikov, A., Koplinskiy, S. (2003). *Savremeni globalni kapitalizam*, Moskva: Olma-press.
3. Bajm, D., Kalomiris, C. 2003. *Finansijska tržišta u nastajanju*, Beograd: SBM-x.
4. Draker, P. 1995. *Menadžment za budućnost*, Beograd: Privredni pregled.
5. Gordon, R. J. 2003. *New Tehnology, Measure Up to the Great Inventions of the Past?*, London: NBER Working Paper.
6. Hatibović, Dž., 2002. O globalizaciji još jednom, *Međunarodni problem*, No. 1-2., Beograd.
7. Hoogvelt, A. 2004. *Globalisation and the Post-Colonial World*, London: MacMillan.
8. Jovanović, P. 2003. Efekti globalizacije finansijskog tržišta na zemlje u razvoju, *Globalizacija i tranzicija*, Beograd: Institut društvenih nauka.
9. Kor, M. 2003. Globalna privreda i treći svet, *Globalizacija*, Argumenti protiv, Beograd, Klio.
10. Kozomora, J. 1996. Uloga stranih direktnih investicija u međunarodnoj trgovini, *Finansije*, Beograd: Poslovni sistem Grme - AD - Privredni pregled, maj-jun.
11. Leković, V., Simaković, Lj. 2000. *Ekonomija: filozofija, sistem, politika*, Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.

12. Mi ovi , V. 2004. *Specijalni rat i novi svetski poredak*, Gornji Milanovac: De ije novine.
13. Neary, J. P. 2006. *Trade Costs and Foreign Direct Investment*, Dublin: University College Dublin, Mimeo.
14. Thurow, L. 1997. *Budu nost kapitalizma*, Zagreb: Mate.
15. Todorovi , M. 2003. Osnovne poluge procesa globalizacije, *Ekonomске teme*, br. 2., Niš.
16. Veli kovi , D. 2002. Globalizacija i razumevanje nedovoljno razvijenih zemalja, *Ekonomski pogledi*, br. 1,2., Priština-Blace: Ekonomski fakultet.
17. Weisbrot, M. 2003. *The Scorecard of Globalization-Twenty Years of Diminished Progress*, CEPR.
18. World Bank and Oxford University Press. 2002. *Globalization: Production and market*, Washington-Oxford.
19. Woroniecki, J. 2004. New Economy: Illusion or Reality? *Doctrine, Practice and the OECD Perspective*, Warsaw: TIGER Working Paper.

RESUME

The economies of developing countries were not closer to the richer countries, as is advocated by neoliberal ideology. Although, in the last twenty years the abolition of restrictions on the movement of capital has been a large increase in FDI flows, their largest volume was directed to developed countries. Many of the best business solutions bypassed almost all the poorest countries. Simply, this means that the regions with advanced technologies in a better position when it comes to innovation and attracting investment, which require highly sophisticated work force.

However, countries that see the future in increasing integration of the world economy, the rapid exchange of information and the progress of technology, globalization offers new hope for human progress. This can particularly be explained by the fact that there are positive externalities associated with technological innovation and the formation of human capital, such as, for example, education and training. Fear comes from the absorption of a homogenous culture and to engage in an unequal world.

In the conditions of underdeveloped market, the state has a duty to implement structural policies that will stimulate the formation of industrial sectors. In this way, the state can control the inflow of FDI, which will also allow the creation of appropriate conditions for their fostering. Thus increasing confidence among potential investors in the country and its regulations and, instead of withdrawal of the state from the economy, is coming to its strengthening with the aim of creating the conditions for economic development of the market principles.

The State has an obligation to, measures and instruments of economic policy and institutional solutions, creating competitive order and that it supports. It regulates the rules and framework conditions within which it can take place free competition. It should not be out of sight of the fact that the international competition of economic conditions limit the sovereignty of national economic policy, forcing the country to be increasingly guided by the principles of international markets.

VALUTNE KRIZE KAO SAVREMENI OBLIK EKONOMSKIH KONFLIKATA

Eldin Dobardži , doc. dr

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
eldin.dobardzic@gmail.com

Elma Elfi -Zukorli , prof. dr

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
g.menadzer@uninp.edu.rs

Amela Ahmatovi -Ljaji , MSc

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
a.ahmatovic@uninp.edu.rs

Irma Mašovi -Muratovi , MSc

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
i.masovic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Rad *Valutne krize kao savremeni oblik ekonomskih konflikata* na pregledan na in prikazuje najznačajnije devizne krize koje su se desile jedna za drugom u Meksiku, Jugoistočnoj Aziji i Rusiji tokom 90-ih godina prošloga veka. Rad objašnjava glavne uzroke koji su doveli do izbijanja ovih kriza kao i mere monetarnih vlasti da ove krize i 'ugase'. Sa aspekta godina ubrzanog ekonomskog rasta i prosperiteta koje su prethodile, ove valutne krize bile su iznenađujuće za kreatore ekonomske politike u svim ovim zemljama. Rad je uz grafičke prikaze kretanja deviznih rezervi, prikazao i kretanja kamatnih stopa, cena akcija i deviznog kursa (rublja-dolar) sa ciljem boljeg objašnjenja i razumevanja perioda koji su vladali na finansijskim tržištima ovih zemalja pre samih valutnih kriza. Rad se oslanjao na komparativnu analizu ekonomskih indikatora, pre svih kretanja BDP-a u zemljama koje su doživjele krah svojih valutnih tržišta. Karakteristike svih ovih kriza je da su se putem efekta preliivanja prenosile sa jednog na drugo devizno tržište. Na kraju, rad u zaključku ukazuje na moguće nosi izbijanja ovakvih ili sličnih kriza i u današnjim turbulentnim i vremenima u kojima su 'valutni ratovi' sve više prisutni na globalnom finansijskom tržištu.

Ključne riječi: valutni slom, prosperitet, komparativna analiza, finansijsko tržište.

CURRENCY CRISES AS A MODERN FORM OF ECONOMIC CONFLICTS

Abstract

The paper *Currency Crises as a Modern Form of Economic Conflicts* in a clear way showing the most significant currency crises which occurred one after another in Mexico, Southeast Asia and Russia in the 90s of the previous century. Next, paper explains main causes that led to the outbreak of this crises and the measures of monetary authorities to turn off them. From the aspect of years of rapid economic growth and prosperity which preceded these currency crises, were amazing for policymakers in these countries. With graphs presentation of foreign exchange reserves, movements in interest rates, stock prices and exchange rate (ruble/dollar) paper wants to show better understanding and explanation of periods that have ruled on the financial markets of these countries themselves before the currency crisis. Paper relied on a comparative analysis of economic indicators, the development of GDP in countries that have experienced a collapse of their currency markets. The characteristics of all these crises is spill over effects passed from one to the other foreign exchange market. Finally, the paper in the conclusion make the point of the risk of such and similar crises in today's turbulent times, and where 'currency wars' are increasingly present in the global financial market.

Keywords: currency crush, prosperity, comparative analysis, financial market.

JEL codes: F31

UVOD

Jaki tokovi privatnog kapitala su šansa da zemlje u razvoju/tranziciji brže apsorbuju masivnije prilive stranog kapitala, ali istovremeno i opasnost da kasniji odlivi tog kapitala izazovu valutnu krizu. Zajedni ka karakteristika tih kriza bio je cikli an obrazac kretanja stranog kapitala:posle perioda preteranog priliva stranog kapitala u zemlje u razvoju, odjednom prestaje poverenje stranih kreditora i oni povla e kapital iz tih zemalja, izazivaju i valutne krize (irovi , 2001). U prvoj polovini osamdesetih godina došlo je do serije finansijsko-valutnih kriza zapo ete meksi kom krizom krajem 1982. godine. Pre toga je u periodu 1979-1982. godine došlo do eskalacije priliva stranog kapitala u Meksiko (kao i u druge zemlje u razvoju), pri emu se visoke realne kamatne stope delovale veoma privla no za strane kreditore. Me utim, nakon što se ispostavilo da Meksiko nije više u stanju da servisira svoje obaveze, strani kreditori su posumnjali u nemogu nost servisiranja dugova od strane ostalih visokozaduženih zemalja u razvoju što je bio uzrok nastajanja sistematske finansijsko-valutne krize. Ta kriza je osim Meksika gde je zapo ela zahvatila i i teško pogodila 15 visokozaduženih zemalja u razvoju. Tada se radilo o privatnom kapitalu pretežno transnacionalnih komercijalnih banaka, dok su na drugoj strani dužnici bili državne banke i državne kompanije kao i privatne kompanije koje su zajmove dobijale uz garanciju države. Ova finansijsko-valutna kriza bila je uglavnom završena do 1990. godine, kada je strani privatni kapital ponovo po eo da ulazi u njihove ekonomije zbog ponovnog uspostavljanja poverenja. Scenario je, mada sa neznatno izmenjenim karakteristikama, ponovljen u 1990-im godinama kada je opet došlo-posle dužeg talasa visokog priliva stranog

kapitala- do valutno-finansijskih kriza u Latinskoj Americi, Aziji i Rusiji. Razlika je jedino bila u tome što je strani kapital bio ne samo u obliku bankarskih zajmova nego i portfolio kapitala institucionalnih investitora, dok su dužnici bile privatne kompanije i banke u zemljama u razvoju. Ponovljen je scenario u kome je visok priliv stranog kapitala doveo do apresijacije realnog deviznog kursa, što je bio glavni transmisioni mehanizam za formiranje pove anih deficita u teku im bilansima kao kontrateza masivnom prilivu neto stranog kapitala.

MEKSI KA VALUTNA KRIZA

Kada je decembra 1994. godine Meksiko doživeo valutni slom, to je u mnogim stru nim krugovima bilo pravo iznena enje, jer je Meksiko u godinama pre krize predstavljan kao primer uspešnog sprovo enja tržišno-orijentisanih reformi. Naime, Meksiko je dosledno primenjivao tržišno-orijentisani model ekonomskih reformi na planu makroekonomske i strukturalne politike. Makroekonomska politika je koristila fiksni kurs doma e valute pezosa prema ameri kom dolaru kao nominalno sidro. Fiskalni deficiti su smanjeni na umerene stope prema BDP-u. Stope inflacije su doživele impozantan pad sa 159% u 1987. godini na svega 8% u 1993. godini (Neely, 1996).

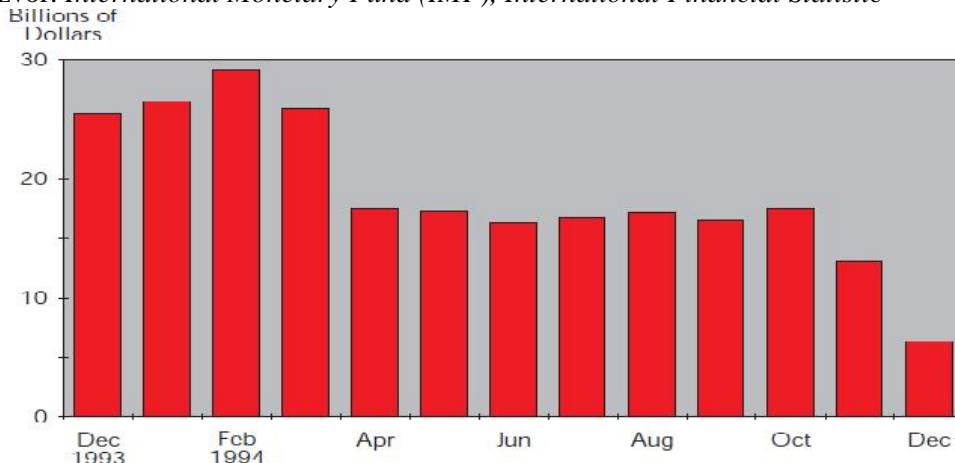
Na planu strukturalne politike izvršena je dalekosežna finansijska reforma:ukinite su restrikcije na tokove kapitala sa inostranstvom, unilateralno su snižene zaštitne spoljnotrgovinske barijere, a spoljni dugovi prestrukturirani. Na unutrašnjem finansijskom planu eliminisane su obavezne rezerve i kreditne kontrole banaka. Te promene su uticale na snažan priliv stranog kapitala u Meksiko. Na toj osnovi došlo je do formiranja visokih stopa izvoza i BDP-a. Devizne rezerve centralne banke Meksika su rasle i krajem 1993. godine se popele na 25 milijardi ameri kih dolara (slika 1). Me utim, ostao je i dalje problem visokog deficita u teku em platnom bilansu koji je iznosio 8% BDP-a. Taj platni deficit je bio finansiran putem jakog priliva stranog kapitala (Whitt, 1996).

Ove povoljne ekonomske performanse prekinula su dva oštra špekulativna napada na meksi ki pezos u martu i novembru 1994. godine. Ti valutni udari su ocenjeni kao signali da privatni investitori po inju da sumnjaju u sposobnost meksi ke ekonomije da izvršava sve finansijske obaveze po osnovu plasmana stranog i doma eg kapitala. U kontekstu smanjenog kredibiliteta u meksi ki monetarni i finansijski sistem, u toku 1994. godine povu ena su dva poteza koja su postala sastavni deo scenarija formiranja valutne krize. Naime, centralna banka je pove ala nivo doma ih kredita kako bi sterilizovala (neutralisala) efekte smanjenja primarnog novca usled redukcije deviznih rezervi. Druga mera odnosila se na konverziju kratkoro nih i dugoro nih obveznica denominiranih u pezosima (Cetes, Bondes) u kratkoro ne obveznice denominirane u dolarima (Tesobonos). Veliki deo Tesobonosa držali su strani investitori. Ova konverzija obveznica prakti no je zna ila skra ivanje prose ne ro nosti obveznica i ve i stepen njihove dolarizacije.

Sl. 1. *Kretanje deviznih rezervi Meksika u periodu decembar 1993-decembar 1994. godine (u mlrd. dolara)*

Izvor: *International Monetary Fund (IMF), International Financial Statistic*

Centralna banka Meksika je 1994. godine ocenila da su ekonomski fundamenti zdravi, pa je stoga branila fiksni kurs pezosa putem intervencija na deviznom tržištu, što je dovelo do znatnog smanjenja deviznih rezervi. Ipak, 20. decembra 1994. godine meksi ke vlasti su ocenile da je neophodno da izvrše devalvaciju pezosa od 15%. U kontekstu fiksnog deviznog kursa sa kliznom targetnom zonom, devalvacija je izvršena tako što je gornji limit povišen (gornja granica do koje je dozvoljena oscilacija kursa na deviznom tržištu), dok je donji limit ostao nepromenjen. Devalvaciju pezosa koju su sprovele monetarne vlasti Meksika, svetska finansijska tržišta su protumačila kao znak slabosti države. Tako je neposredno posle izvršene devalvacije decembra 1994. godine, došlo do teškog i fatalnog špekulativnog udara na meksi ku valutu. Devizne rezerve centralne banke pale su ispod tolerantnog minimuma od 10 milijardi dolara. Ključni neposredni faktor u scenariju valutnog udara bilo je odbijanje finansijskih investitora da refinansiraju dospele kratkoročne državne obveznice denominirane u američkim dolarima (Tesobonos). Istovremeno je i privatni sektor u Meksiku izgubio pristup na globalna tržišta kapitala – ime je izazvana masivna kriza devizne likvidnosti Meksika. Nakon toga centralna banka Meksika nije više bila u stanju da brani fiksni devizni kurs putem intervencija, pa je samo dva dana posle izvršene devalvacije objavila da napušta režim fiksnog kursa i da prelazi na režim fluktuirajućeg deviznog kursa.

Brzo topljenje deviznih rezervi bio je neposredni razlog za odluku meksi ke vlade da pređe na režim fluktuirajućeg deviznog kursa. Meksi ke devizne rezerve koje su krajem 1993. godine iznosile 25 milijardi dolara, u momentu prelaska na fluktuirajući i kurs svedene su na svega 6 milijardi dolara. Posle prelaska na novi režim deviznog kursa, došlo je do jake depresijacije kursa pezosa prema dolaru. Po etkom januara 1995. godine dolarska vrednost pezosa bila je skoro 40% niža nego sredinom decembra 1994. godine (Whitt, 1996). Zatim se pezos privremeno, u trajanju od nekoliko meseci, stabilizovao na nivou od 6.4 pezosa za dolar ali je novembra 1995. godine naglo pao na 7.7 pezosa za dolar. Kriza na deviznom tržištu Meksika povukla je za sobom i krizu na domaćem tržištu kapitala. Kao rezultat toga,

cene akcija na berzama su značajno pale, a kamatne stope osetno porasle. Bankarski sistem Meksika doveden je na ivicu kolapsa.

Meksička valutna kriza se prenela na Argentinu (eng. *contagion effect*) u kojoj je poljuljan monetarni sistem, iako je bio zasnovan na principima valutne uprave. Prenosjenje valutne krize iz Meksika pokazalo je da globalizovana finansijska tržišta reaguju na povećane rizike ne samo u onoj zemlji u kojoj je došlo do izbijanja krize poverenja nego i u drugim zemljama posebno u onim koje su na više načina povezane sa zemljom u kojoj se kriza i desila.

Valutna kriza Meksika 1994-1995. godine naterala je tu zemlju da izmeni strategiju ekonomske politike. Napušten je koncept targetirane depresijacije zvaničnog kursa pezos. Umesto toga, monetarne vlasti su dozvolile da se devizni kurs slobodno formira na deviznom tržištu. Jedino je zadržana intervencija centralne banke na deviznom tržištu u slučajevima ako bi kurs pezos u jednom danu pao za više od 2%, da bi se izbegli kratkoročni špekulativni pritisci. Deficit tekućeg platnog bilansa je u 1997. godini smanjen na svega 2% BDP-a. Oštro smanjenje tekućeg platnog deficita bitno je uticalo da je kurs pezos prema dolaru bio uglavnom stabilan u 1996. godini uz nominalnu depresijaciju od svega 3% u toku te godine. To je imalo i u vidu tekućeg stopu inflacije značajno realno apresiranje pezos. Pri tome je realna apresijacija u 1996. godini kompenzivala približno polovinu realne depresijacije kursa pezos koja je ostvarena u periodu valutne krize 1994-1995. godine. U 1996. godini došlo je i do znatnog povećanja deviznih rezervi i to prvenstveno na bazi visokih realnih kamatnih stopa na kratkoročne državne obveznice denominirane u pesosima (BIS, 1997).

AZIJSKA VALUTNA KRIZA

Kriza iz 1997. godine je poznata kao Azijska kriza jer se njen početak desio u državama Jugoistočne Azije. Ta nije, ova kriza je prvenstveno potekla od krize tajlandske valute baht i kasnije se proširila na veći deo manje razvijenih azijskih zemalja, a preko njih i do Rusije. Prvi atributi inicijalne finansijske krize u nekim azijskim zemljama u 1997. godini i širenje tokom vremena rezultat su najvećim delom iznenadnih promena tržišnih očekivanja i poverenja pratećih zagađenjima regionalnih tržišta (Radelet i Sachs 1998; Maršal 1998, Ang i Velasco, 1999). Priznaju i pogoršanje makroekonomskih performansi pojedinih zemalja pogođenih krizom sredinom 1990-ih, ovaj pogled sugeriše da se obimu i dubini krize ne bi trebalo pripisati pogoršanja osnovnih ekonomskih indikatora, već panici od strane domaćih i međunarodnih investitora. Druge studije tvrde da se kriza dogodila pre svega kao rezultat strukturnih i političkih distorzija (Corsetti, Pesenti i Rubini, 1998). Prema ovom gledištu, osnovna neravnoteža izazvana je valutnom i finansijskom krizom u 1997. godini čak i nakon što je kriza počela, preterana reakcija tržišta izazvala je pad deviznog kursa, pad cene imovine i smanjenje ekonomskih aktivnosti. Nekoliko studija je pokušalo da pruži empirijski dokaz ekonomske i finansijske krhkosti u krizi azijskih zemalja pogođenih u godinama pre 1997. godine (Corsetti, Pesenti i Rubini, 2001). Poređenjem pokazatelja na krhkost u pogođenim zemljama na početku krize sa onima u nepogođenim ili manje

pogo enim ekonomijama u razvoju, uglavnom koriste i regresionu analizu popre nog preseka, ove studije su pokazale da kriza uti e na zemlje koje su u proseku bile slabije od drugih, iako za nekoliko zemalja nepogo enih krizom utvr eno da su ranjive prema indikatorima koji su se koristili u studiji.

Ova kriza je najpre izbila u Tajlandu jula 1997. godine, ali se ubrzo proširila na Indoneziju, Maleziju, Filipine i Južnu Koreju. Kao i u slu aju Meksika, i ove zemlje u periodu pre krize su ostvarivale visoke stope ekonomskog rasta na bazi jake izvozne propulzije. Stope inflacije bile su umerene i kretale su se u rasponu između 5 i 8% na godišnjem nivou, što ukazuje na to da su ove zemlje vodile opreznu monetarnu politiku. Fiskalni deficiti bili su umereni, tako da je makroekonomska politika generalno bila ocenjena kao zadovoljavaju a. Ovde treba i spomenuti da su ove zemlje imale visoke stope doma e štednje i investicija, uključujući i investicije u obrazovanje. Ovakva konfiguracija makroekonomske i strukturalne politike-pored relativno niskih nadnica i bogatih prirodnih resursa bio je pravi magnet za velike koli ine inostranog kapitala. Me utim, nedostatak jako dobrih makroekonomskih performansi bio je dosta visok deficit u teku em bilansu pla anja koji se kretao od 5 do 8% BDP-a (Reinhart i Kaminsky, 1998). Prema mišljenju Arestisa i Glickmana (2002), ovaj relativno visok deficit u teku em bilansu smatran je posledicom visokog neto dotoka kapitala, koji je ulazio u ovaj region upravo zbog povoljnih ekonomskih perfomansi, s tim da je to moralo biti u korelaciji sa teku im spoljnim deficitom. Takve proporcije defcita teku ih platnih bilansa smatrane su alarmantnim u zemljama koje su sklone visokoj potrošnji. Me utim, kod azijskih zemalja platni deficiti su bili povezani sa visokom investicijama u ekonomiji i sa rastu im u eš em štednje u društvenom proizvodu, što je stvaralo utisak robusnog i održivog ekonomskog rasta (BIS, 1998).

Precenjeni fiksni devizni kursevi u ovim zemljama bili su povezani sa održavanjem viših realnih kamatnih stopa u odnosu na najrazvijenije zemlje, što je bio faktor koji je podržavao transfer kapitala iz razvijenih zemalja. To je tako e moglo uticati na visoke platne deficite. Prema MMF-u, prve sumnje u održivost visokih ekonomskih perfomansi zapažene su sredinom 1996. godine u Tajlandu u vidu znatnog smanjenja stope rasta izvoza i BDP-a (tabela 1), pada cena akcija na tržištima kapitala, rastu ih poteško a na tržištu nekretnina kao i slabljenja fisklane pozicije. MMF tvrdi da je valutna kriza u Tajlandu mogla da bude spre ena, da su na vreme povu eni odlu ni potezi ekonomske politike. Doduše, tajlandska vlada je u prvoj polovini 1997. godine preduzela izvesne mere, ali su one o igledno bile nedovoljne za uspostavljanje poverenja u tržište, što je kao rezultat dovelo do ozbiljnih napada na njihovu nacionalnu valutu baht (MMF, 1997).

Tabela 1. Kretanje realnog BDP-a nekih azijskih zemalja u periodu 1995-1998. godine

Godina Država	1995	1996	1997	1998
Tajland	8.8	5.5	-1.3	-9.4
J. Koreja	8.9	6.8	5.0	-5.8
Indonezija	8.2	8.0	4.7	-13.7
Malezija	9.4	8.6	7.7	-6.7
Filipini	4.7	5.8	5.2	-0.5

Izvor: *International Monetary Fund [IMF], World Economic Outlook (Oct. 1999).*

Prema Salvatoreu i Campanu (2010) nekoliko indikatora je uticalo da do e do valutne a ujedno i finansijske krize u jugoisto noj Aziji:

1. Teku i deficit² kao procenat od BDP-a-Teku i deficit ve i od 4-5% BDP-a se generalno smatra neodrživim i može da dovede do previranja na deviznom tržištu, devalvacije nacionalne valute, i opšte finansijske i ekonomske krize.
2. Dugoro ni dug kao procenat BDP-a-Iskustvo pokazuje da je svaka vrednost iznad 30% po etak budu ih problema, ako nacija nije u stanju da servisira i na kraju plati dug. Veli ina ovog pokazatelja se kretala od 59.7% za Indoneziju, 50.3% za Tajland, 47.3% za Filipine, a 42.1% za Maleziju, do 32.1% za Koreju (Reagle i Salvatore, 2000). Hong Kong i Singapur nisu imali spoljni dug u 1996. godini (Corsetti, Pesenti i Roubini, 1998). Spoljni dug kao procenat BDP-a bio je svega 15.8% za Kinu i 22.5% za Indiju. Dakle, ovaj pokazatelj ispravno prikazuje u 1996. godini mogu nost finansijske i ekonomske krize u pet isto noazijskih zemalja koje su zapravo upale u krizu u 1997. godini, kao i pravilno ozna ene zemlje bez krize za one ekonomije koje nisu imale kriti an nivo spoljnog duga u odnosu na procenat BDP-a.
3. Kratkoro ni dug kao procenat BDP-a-Praksa je tako e pokazala da bilo koja vrednost za ovaj indikator iznad 8-10% može lako dovesti zemlju u finansijske poteško e zbog lako e i brzine kojom se ova vrsta stranog kapitala povla i od nacije. Godine 1996 ovaj procenat je iznosio 27.7% za Maleziju, 20.8% za Tajland 14.9%, za Indoneziju, 10.3% za Koreju i 9.1% na Filipinima, ali je imao vrednost od 0% za Hong Kong i Singapur (i vrlo verovatno za Tajvan), a samo 7.5% za Indiju, ali za Kinu visokih 19.7% (Kaminsky, Lazondo i Reinhart, 1997). Dakle, i ovaj pokazatelj je signalizirao potencijalne probleme koji su se mogli javiti u 1996.godini za isto noazijske zemlje koje su zapale u krizu u 1997.godini. Samo u Kini je ovaj pokazatelj predvi ao krizu koja nju nije zahvatila.

² Godine 1996, deficit teku eg ra una kao procenat BDP-a imao je slede e vrednosti: 7.9% za Tajland, 4.9% za Maleziju, 4.8% za Koreju, 4.7% za Filipine, i 3.3% za Indoneziju. Za velike azijske zemlje koje su manje pogo ene krizom 1997. godine, kao što su Hong Kong i Indija teku i deficit kao procenat BDP-a u 1996. godini imao je vrednosti od 3.9% i 1.6%, respektivno, dok su Singapur, Tajvan i Kina imali suficit teku ih ra una (od 13.9%, 10.9% i 0.9% kao procenat BDP-a).

4. Tekući i rashodi umanjeni za strane investicije kao procenat BDP-a-Negativna vrednost za ovaj indikator meri deo tekućeg rashoda nacije (kao procenat BDP zemlje) finansiran od portfolio investicija ili dotoka "vrućeg novca" (Salvatore, 1998). Oni mogu vrlo lako i brzo iscuriti i povesti zemlju u finansijsku krizu. Dosadašnja iskustva pokazuju da je kritična vrednost ovog pokazatelja iznad -2 ili -3% od BDP-a (Deficit tekućeg rashoda umanjena za priliv stranih direktnih investicija, kao procenat BDP-a) može dovesti do problema za budućnost nacije. Vrednost ovih pokazatelja u 1996. godini bila je -21.7 za Koreju, -5.6 za Tajland, -3.1 za Filipine, ali +0.7 za Maleziju i +3.0 za Indoneziju, kao i +0.7 za Indiju, +23,6 za Singapur, a za Kinu čak +51.1. To znači da u 1996. godini ovaj pokazatelj ispravno predvideo krizu u tri (Koreja, Tajland i Filipini) od pet isto noazijskih zemalja koje su se zapravo našle u krizi u 1997. godini.
5. Servisiranje duga u odnosu na izvoz-Što je veći udeo izvoza nacije u zaradama potreban da bi se servisirao spoljni dug, više je nesiguran položaj nacije odnosno zemlje, jer postoji mnogo drugih razvojnih potraživanja na njihovim inostranim zaradama. Na primer, u godinama pre Azijske krize, tajlandske i malezijske banke su u velikoj meri pozajmljivale u dolarima na međubankarskom tržištu i bile su u stanju da vrate pozajmljeno kada je kriza izbila. Ne postoje jasne brojke za vrednost ovog pokazatelja koji može da signalizira eventualne finansijske poteškoće za zemlju. Vrednost ovog indikatora u Meksiku 1994. godine, kada je i sam zapao u finansijske poteškoće 1995. godine bio je 28.1%. Samo je Indonezija imala veći udeo u vrednosti za ovaj pokazatelj u 1996. godini (36.8%). Ostale četiri Isto noazijske zemlje koji su zapale u krizu u 1997. godini imale su mnogo niže vrednosti u 1996. godini, tako da se ovaj indikator, sam po sebi, ne bi mogao uzeti kao znak potencijalnih budućih finansijskih problema za ove zemlje.
6. Broj meseci uvoza koje zemlja može finansirati svojim deviznim rezervama-Ovaj pokazatelj je posebno relevantan u režimu fiksnog deviznog kursa. Vrednosti manje od 3 ili 4 se mogu smatrati opasno niskim i predstavljaju jasan signal upozorenja o mogućim budućim finansijskim problemima (Campano i Salvatore, 2010). Od pet isto noazijskih zemalja koje su se zaista našle u krizi u 1997. godini, samo su Filipini imali nižu vrednost za ovaj pokazatelj u 1996. godini (2.8%). Vrednost ovog pokazatelja za Indoneziju je u 1996. godini iznosila 4.4%, 7.0% za Tajland, za Maleziju 7.2%, i za Koreju 14.6% (International Financial Statistics, 2008). Vrednost ovog pokazatelja za Hong Kong je iznosila 3.9%, 4.4% za Indiju, 11.9% za Singapur, i 12.8% za Kinu. Dakle, ovaj pokazatelj je predvideo samo krizu u Indoneziji, a možda i Hong Kongu.

Tajland je bila prva zemlja pogođena stampezom valutne krize koja je neposredno bila izazvana gubitkom kredibiliteta zemlje u ovoj ima međunarodnih kreditora i investitora. Bez obzira što se valutna kriza možda mogla nazreti godinu dana pre njenog izbivanja, ona je iznenada doživela svoj vrhunac i to u momentu kada su nosioci stranog kapitala odbili da refinansiraju dospеле glavnice. U prvoj polovini 1997. godine centralna banka Tajlanda pokušala je da putem intervencija na

deviznom tržištu održi fiksni devizni kurs svoje nacionalne valute baht prema ameri kom dolaru i da time utiče na kredibilitet zemlje. Osim što su uticale na značajan gubitak deviznih rezervi zemlje te intervencije nisu dale željene rezultate. To je uticalo da jula 1997. godine centralna banka napusti fiksni režim deviznog kursa i da dozvoli da se kurs bahta slobodno formira na deviznom tržištu. Iako su domaće kamatne stope povećane u cilju usporavanja pada kursa, baht je do kraja 1997. godine izgubio nekih 45% od svoje vrednosti prema dolaru. Došlo je do neznatnog povećanja inflacije, ali je težište unutrašnjeg makroekonomskog prilagođavanja išlo preko pada BDP-a. Tako je realni BDP koji je u 1996-oj godini porastao za 5.5% u 1997. godini smanjen za 1.3% (tabela 1). Ovaj dramatičan preokret i pad BDP nastao je usled jakog obaranja domaće agregatne tražnje i posebno jakog smanjenja uvoza. To je, međutim, imalo i korelaciju u jakoj i brzopromeni u platnobilansnim proporcijama. Deficit tekućeg bilansa je sa 8% u 1996. godini smanjen na svega 2% u 1997. godini. Veliko smanjenje platnog deficita, uz porast kamatnih stopa i restrikciju agregatne tražnje, delovalo je na zaustavljanje depresijacije bahta početkom 1998. godine (BIS, 1998).

Dalja i vrlo bitna karakteristika valutne krize koja je kao što se vidi prvo izbila u Tajlandu, bilo je njeno brzo prenošenje u druge zemlje regiona za koje su strani investitori procenili da postoje indicije precenjenosti valutnih kurseva u kontekstu relativno visokih deficita u tekućim platnim prometima. Tako je ubrzo došlo do 'prelivanja' valutne i finansijske krize iz Tajlanda na Indoneziju, Filipine i Maleziju. Nešto kasnije došlo je do špekulativnog napada međunarodnih investitora na južnokorejski won. Time je ukupno pet zemalja u regionu Jugoistočne Azije bilo uključeno u krizu. U međuvremenu došlo je do pritiska i na još neke valute u ovom regionu-tajvanski, singapurski i hongkonški dolar-ali su te valute odbranjene, pre svega zahvaljujući i visokim deviznim rezervama. Osim deviznih rezervi, ove zemlje su kao što je navedeno prema Salvatoreu i Campanu (2010) imale i druge pokazatelje u odnosu na zemlje koje je kriza direktno pogodila. U tom špekulativnom udaru samo su singapurski i tajvanski dolar pretrpeli umereni pad, dok je hongkonški dolar zadržao fiksni kurs prema ameri kom dolaru u okviru režima valutne uprave (eng. *currency board*). Pritisak regionalne valutne krize osetio se i na Kinu, ali je ta velika zemlja i ekonomija, zahvaljujući i vrlo visokim deviznim rezervama³ kao i kontroli tokova stranog kapitala, uspela da zadrži devizni kurs nacionalne valute juana na nepromenjenom nivou. Cena koju je platila Kina za zadržavanje svoje valute juana bila je smanjenje njene cenovne konkurentnosti na svetskim tržištima, što se odrazilo na blago popuštanje kineskog izvoza kao i na neznatno usporavanje ekonomskog rasta. Od svih pet zemalja koje su bile najviše zahvaćene krizom, najgore je prošla Indonezija iako je ta zemlja dve godine pre krize ostvarivala npr. rast od oko 8% (tabela 1). Osim ovako velikog rasta BDP-a Indonezija je imala umerenu inflaciju od 8% i zadovoljavajuću stopu deficit tekućeg bilansa (3.7% BDP-a). Prva reakcija centralne banke odnosila se na revidiranje deviznog kursa putem proširenja intervencionog koridora, formalno zadržavajući i fiksni devizni kurs. Kada se pokazalo da to nije najbolje rešenje, sredinom avgusta 1997. godine dozvoljeno je slobodno formiranje kursa

---

³ Krajem 1997. godine devizne rezerve Kine iznosile su oko 140 milijardi američkih dolara.

indonežanske nacionalne valute rupija. Uvedena je restriktivnija monetarna politika uz povišene kamatne stope, ali relani sektor ekonomije nije bio u stanju da izdrži takve kamatne stope. Pravi slom valutnog kursa nastao je krajem 1997. godine i po etkom 1998. godine (tabela 2).

Tabela 2. *Uticaj Azijske krize na valute, cene akcija i kamatne stope u periodu 1.jul 1997-16. februar 1998. godine*

Zemlja	Depresijacija valute u odnosu na ameri ki dolar (u %)	Promene u cenama akcija indeksa (u %)	Promene u kamatnim stopama (referentne)
Indonezija	231.00	-81.74	2 398
Južna Koreja	83.04	-63.06	965
Malezija	55.43	-58.41	373
Filipini	51.37	-59.17	0
Tajland	87.09	-48.37	-25

Izvor: *Martinez O. (1998), What lessons does the Mexican hold for recovery in Asia?, Finance and Development, str. 7.*

Katastrofalan pad vrednosti rupije (po etkom 1998. godine vredela je jednu šestinu njene vrednosti iz perioda neposredno pre izbijanja krize) izazvao je ogromno pove anje troškova servisiranja dugova izraženih u stranim valutama, tako da je prezaduženi korporativni sektor postao insolventan. To se ubzo i odrazilo na veliki pad BDP-a (tabela 1) kao i nagli rast inflacije koja je tokom marta 1998. godine iznosila 40% na godišnjem nivou. Valutno-finansijska kriza u Južnoj Koreji je posebno interesantna, jer se radi o ekonomiji koja je u toku poslednjih decenija ostvarila neverovatne performanse, tako da je od siromašne agrarne zemlje postala 11. najve a ekonomija u svetu. Geneza krize u Južnoj Koreji ima svoje specifi nosti vezane za ekstenzivnu izgradnju industrijskih kapaciteta koji su u znatnoj meri finansirani putem dotoka stranog kapitala. U strategiji razvoja korejske ekonomije bilo je pogrešno što se zemlja previše oslanjala na bankarske zajmove uz relativno manje koriš enje stranih direktnih investicija. Usled smanjenja izvoznih prihoda, Južna Koreja je pove ala deficit teku eg platnog bilansa na skoro 5% BDP-a u 1996. godini (BIS, 1998). U prvoj polovini 1997. godine došlo je do bankrotstava nekoliko ve ih industrijskih konglomerata, što je imalo za posledicu pove an pritisak na nacionalnu valutu von. Sredinom novembra 1997. godine proširen je koridor u okviru kojeg je korejski von mogao da fluktuiru sa +/-2.25 na +/- 10%. Krajem novembra 1997. godine Južna Koreja je došla na ivicu nesposobnosti izvršavanja finansijskih obaveza prema inostranstvu. Odmah nakon toga, u decembru 1997. godine monetarne vlasti su dozvolile slobodno formiranje deviznog kursa na deviznom tržištu. Istovremeno su povu eni restriktivni potezi na planu makroekonomske politike i preduzete su mere u pravcu strukturalnog prilago avanja. To je bila osnova sa sporazum sa multinacionalnim kmercijalnim bankama o reprogramiranju velikog dela kratkoro nih kredita. Time je stvorena baza za postepeni povratak poverenja stranih kreditora i investitora, nakon ega je zemlja polako po ela da izlazi iz krize. Teku i bilans došao je u suficit krajem 1997.

godine, devizni kurs se stabilizovao, a kamatne stope su sa nivoa od 30% na kome su bile krajem 1997, po ele zna ajno da padaju. Cena ovakvog prilago avanja usled krize bila je dosta visoka. Po etkom 1998. godine industrijska proizvodnja smanjena je za 10%, nezaposlenost je porasla na 6.5%, dok je inflacija porasla na blizu 10% najve im delom zbog pove anja cena uvozne robe (Bank for International Seetlements, 1998).

Malezija i Filipini su tako e bili u vu eni u valutno-finansijsku krizu sredinom 1997. godine, ali su prošli bez velikih efekata krize, za razliku od spomenutih Tajlanda, Indonezije i Južne Koreje. Malezija je pretrpela veliki odliv kapitala, pa je bila prinu ena da sprovede depresijaciju svoje valute u kombinaciji sa administrativnim merama na planu kontrole spoljnih tokova kapitala, dok su restrikcije na planu makroekonomske politike bile umerene. Filipini su, usled prekida priliva inostranog kapitala, prošli kroz jaku depresijaciju svoje valute. Fiksni kurs koji se do tada koristio, napušten je jula 1997. godine i uvedene su zna ajne restrikcije na planu monetarne politike. Dubinski uzroci valutne krize u grupi azijskih zemalja sastoje se u kombinaciji (iri , 2001):

- 1) Volatilnog ponašanja privatnog stranog kapitala (posebno kratkoro nog),
- 2) Slabosti doma ih finansijskih tržišta (posebno bankarskog sistema), i
- 3) Slabosti makroekonomskih politika koje su preterano dugo zadržale strategiju fiksnih deviznih kurseva.

Osim ovih glavnih nedostataka, koji su najve im delom doveli do izbijanja valutne krize, postoji još mnogo manjih faktora koji su tako e imali odre enog uticaja na izbijanje krize i koji su karakteristike svake zemlje pojedina no. Posledice ove valutne krize, usled globalizacije svetske trgovine i kapitala, ose ale su se u celom svetu, a najviše u neposrednom okruženju ovih zemalja. Posle velikog pada berzanskih cena u zemljama koje su bile zahva ene krizom, ubrzo je došlo do jakog pada berzanskih cena na svim tržištima kapitala u svetu, uklju uju i ameri ke i evropske berze. Ipak, posle izvesnog vremena, berzanska tržišta u SAD i Evropi su se stabilizovala. Azijska kriza imala je izvestan uticaj na izbijanje valutne i finansijske krize u Rusiji. Tako e, ova kriza je imala uticaja i na stvaranje krizne situacije u Brazilu. Najzad, kriza u regionu Jugoisto ne Azije negativno je delovala i na produžavanje recesije u Japanu.

RUSKA VALUTNA KRIZA

Posle šest godina ekonomskih reformi u Rusiji, privatizacije i makroekonomske stabilizacije ograni en uspeh. Ipak, u avgustu 1998, nakon snimanja svoje prve godine pozitivni ekonomski rast od pada Sovjetskog Saveza, Rusija je bila prisiljena na podrazumevani suvereni dug, obezvre ivanje rublja, i proglasila suspenziju isplata od strane komercijalnih banaka sa stranim kreditorima. U aprilu 1996, ruski zvani nici su po eli pregovarati da se pomeri pla anja spoljnog duga nasle en od bivše Sovjetskog Saveza. Pregovori da se vrati svojoj suverenoj duga je veliki korak ka vra anju investitora poverenje. Rusija je uspela da hiperinflaciju iz 1992 i 1993. godine zaustavi sprovode i jako restriktivnu monetarnu politiku. Stopa inflacije je sa preko 1500% u 1992. godini oborena na 15% u 1997. godini. Me utim, posledice

obaranja visoke inflacije ogleдалe su se u drasti nom smanjenju nivoa BDP-a. U periodu 1990-1996. godine pad BDP-a iznosio je u proseku 8% po kvartalu (Bank Austria, 1998). Prema podacima Svetske banke (1998) indeks BDP-a iznosio je 1997. godine prema 1989. godini svega 52. To zna i da je BDP Rusije u tom periodu gotovo prepovoljjen. Istovremeno se sprovodila politika liberalizacije cena, privatizacija na bazi vau erskog pristupa kao i liberalizacija ekonomskog i finansijskog poslovanja sa inostranstvom. Ova kombinacija restriktivne monetarne politike i brze liberalizacije realnog sektora ekonomije uticala je na formiranje vrlo visokih fiskalnih deficita. Ti deficiti bili su finansirani emisijom visokih iznosa državnih obveznica kao i odlaganjem pla anja obaveza iz državnog budžeta, što je proizvelo visoku nelikvidnost u ekonomskim tokovima.

Januara 1998. godine izvršena je tehni ka monetarna reforma i 1000 starih rubalja zamenjeno je za jednu novu rublju. Tako umesto važe eg kursa od 6200 rubalja za dolar, novi kurs iznosio je 6.2 rublje za jedan ameri ki dolar. Valutni režim zasnivao se na specifi noj varijanti fiksnog kursa s tim da je tržišni kurs mogao da fluktuiru u okviru unapred odre enog valutnog koridora koji je iznosio +/- 15% u odnosu na centralni kurs. Uo i izbivanja valutne krize, pri centralnom kursu od 6.2 rublje za ameri ki dolar, tržišni kurs je mogao da se kre e izme u 5.27 i 7.13 rublji za ameri ki dolar. Tržišni kurs rublje je u petak 14. avgusta 1998. godine (poslednjeg radnog dana pre izbivanja valutne krize) iznosio 6.3 rublje za dolar.

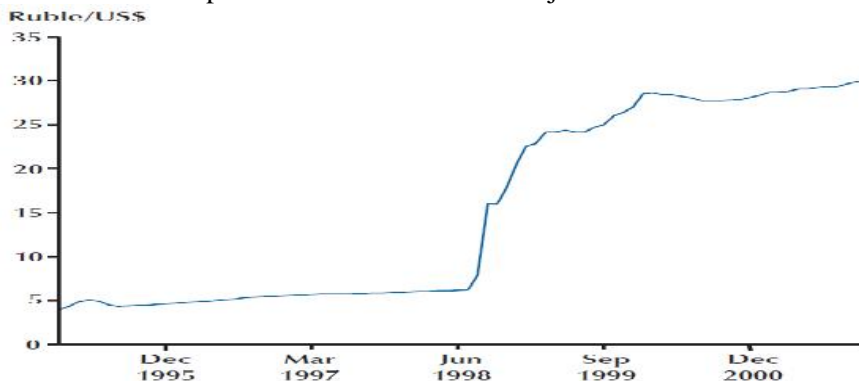
Tabela 3. Hronologija ruske valutne krize

Datum	Aktivnosti monetarnih vlasti Rusije
Januar 1998. godine	Uvo enje novog valutnog režima: centralni kurs 6.2 rublje za dolar za slede e tri godine uz zonu oscilacija +/- 15%
14. avgust 1998. Godine	Tržišni kurs iznosi 6.3 rublje za dolar
17. avgust 1998. Godine	Defakto devalvacija rublje: utvr en je novi koridor od 6.0 do 9.5 rublji za dolar. Ukinut centralni kurs. Prelazak rublje na režim plivaju eg kursa. Moratorijum servisiranja spoljnih i unutrašnjih dugova.

Izvor: *irovi , M (2001), Devizni kursevi, str. 443.*

U ponedeljak 17. avgusta 1998. godine ruska vlada i centralna banka objavile su devalvaciju ruske rublje tako što je utvr en novi valutni koridor od 6.0 do 9.5 rublji za ameri ki dolar. Me utim, novi valutni koridor je imao fiktivan karakter jer centralna banka Rusije nije više imala obavezu da brani kurs rublje u okviru tog koridora. Mada je centralna banka ipak ostavila sebi mogućnost da u slu aju prekomernih oscilacija kursa rublje interveniše kako bi te oscilacije smanjila. Me utim, monetarne vlasti Rusije nisu izri ito uvele obavezu da brane kurs rublje ukoliko došao do gornje ili donje granice valutnog koridora (slika 2). Može se zaklju iti da je valutni koridor imao fiktivan karakter i da je donet najve im delom iz psiholoških razloga kao bi se na neki na in smirilo tržište, a i celokupna doma a i me unarodna javnost. Karakteristi no je i da nije utvr en novi centralni kurs rublje (asimetri no bi iznosio 7.75 rublji za dolar). To zna i da je ruska rublja ne samo promenila valutni koridor u smislu devalvacije nego i da je prešla na fleksibilno

formiranje kursa na deviznom tržištu uz zadržavanje mogu nosti ali ne i obaveze da centralna banka može povremeno da vrši intervencije na deviznom tržištu.

Sl. 2. Kretanje deviznog kursa rublje u odnosu na ameri ki dolar u periodu 1995-2000. godine

Izvor: *Me unarodni monetarni fond*

Neposredni razlog zbog kojeg je doneta odluka o devalvaciji ruske valute bilo je rapidno sniženje deviznih rezervi centralne banke Rusije. Pad deviznih rezervi je bio direktno povezan sa prenošenjem efekata azijske valutne krize, što je neposredno dovelo i do pada berzanskog indeksa ruskih akcija za 50% (slika 3), kao i sa daljim padom cena nafte na tržištu.

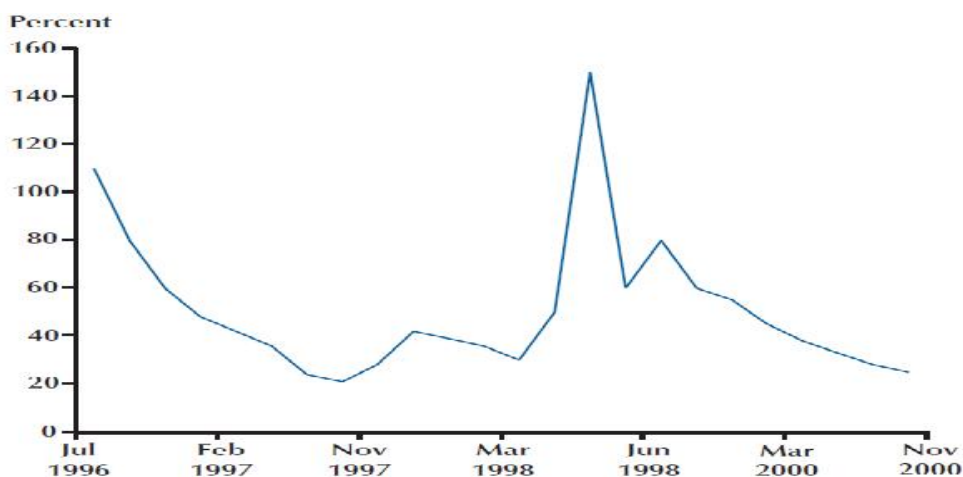

Sl. 3. Kretanje cena akcija na ruskom tržištu u periodu januar 1996-novembar 2001. godine

Izvor: *Chiodo i Owyang (2002), A case study of a currency crisis: the Russian default of 1998, str. 8.*

Obzirom da je finansijsko tržište Rusije kao i stanje državnog budžeta bilo dosta neuravnoteženo, to si ovi udari koji su došli spolja bili dovoljni da uzdrmaju poverenje stranih investitora. Tako je krajem 1997. godine po prvi put došlo do povla enja velikih iznosa sredstava nerezidenata sa ruskog tržišta kratkoro nih državnih obveznica, što je automatski imalo direktan uticaj na smanjenje deviznih rezervi zemlje. Odgovor centralne banke na ovaj pritisak na rublju, bilo je izražen u

velikom pove anju njenih kamatnih stopa (slika 4) kao i uvo enje drugih restriktivnih mera (porast stope obavezne rezerve na devizne depozite kod banaka i uvo enje limita na strana zaduženja ruskih banaka). Ovo pove anje kamatnih stopa imalo je me utim, kontraefekat u pove anju obaveza državnog budžeta po osnovu servisiranja državnog duga. Pri tome treba imati u vidu da su kamatna pla anja apsorbivala oko polovinu budžetskih prihoda (Bank for International Settlements, 1998).

Sl. 4. Kretanje kamatne stope Centralne banke Rusije u periodu jul. 1996-novembar 2000. godine

Izvor: Centralna banka Rusije

Rapidno smanjenje deviznih rezervi ruske centralne banke bilo je povezano sa tada važe im valutnim režimom, po kom je postojala obaveza intervencije centralne banke u cilju odbrane fiksnog kursa u okviru valutnog koridora. U toku jula i avgusta 1998. godine centralna banka je izgubila deviznih rezervi u visini od 8.8 milijardi dolara. Samo u toku avgusta 1998. godine zlatne i devizne rezerve centralne banke Rusije smanjene su za 5.7 milijardi dolara (tabela 4). U takvoj situaciji monetarne vlasti Rusije ocenile su da ne mogu da dozvole dalje snižavanje deviznih rezervi, pa je intervencija centralne banke kao mehanizam odbrane kursa ukinut. Time je ruska nacionalna valuta i zvani no prešla na slobodan režim formiranja na deviznom tržištu.

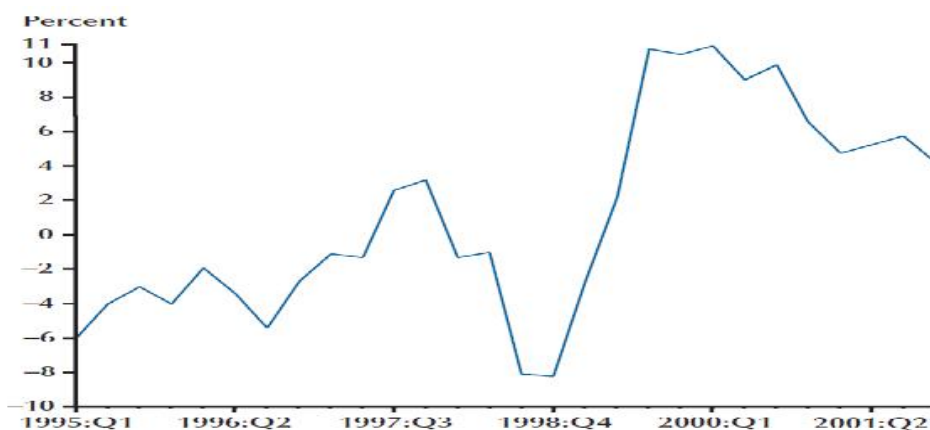
Tabela 4. Zlatne i devizne rezerve centralne banke Rusije u toku avgusta 1998. godine

Datum	Vrednost deviznih rezervi (u milijardama \$)
31. jul 1998. godine	18.4
7. avgust 1998. godine	17.0
14. avgust 1998. godine	15.1
21. avgust 1998. godine	13.4
28. avgust 1998. godine	12.7

Izvor: irovi, M (2001), *Devizni kursevi*, str. 445.

Istovremeno sa odlukama o prelasku sa fiksnog na fleksibilno formiranje deviznog kursa rublje, odlučeno je da se uvede moratorijum od 90 dana na plaćanje spoljnih dugova, kao i da je neophodno da se izvrši prestrukturiranje unutrašnjeg državnog duga. To je značilo da država više nije bila u stanju da servisira ni spoljne ni unutrašnje dugove. Spoljni dugovi su došli pod režim tzv. privremenog moratorijuma zbog oštrog sniženja deviznih rezervi na nivo koji je ocenjen kao minimalan. Unutrašnji dug je morao da se prestrukturira zbog nedovoljno novca u državnom budžetu.

Rusija je završila 1998. godinu sa smanjenjem realnog outputa od 4.9% umesto malog rasta koji se očekivao. Devalvacija rublje uticala je na povećanje izvoza Rusije dok je uvoz i dalje ostao na niskom nivou. Slika (5) pokazuje rast realnog BDP-a Rusije, koji je porastao 8.3 procenta u 2000. godini i oko 5% u 2001. godini. To su najbolji su pokazatelji da je Rusija relativno brzo izašla iz ove krize i da je vrlo brzo počela da ostvaruje dobre rezultate u rastu svoje ekonomije. Uvoz je imao trend rasta u prvoj polovini 2001. godine, pomažući da se stvori ravnoteža u trgovini. U isto vreme, potrošačke cene su porasle za 20.9% i 21.6% u 2000 i 2001. godini, respektivno, u poređenju sa 92.6% u 1999. godini (Chiodo i Owyang, 2002).

Sl. 5. Kretanje realnog BDP-a Rusije u pred i post kriznom periodu

Izvor: Centralna banka Rusije

Poreklo Ruske krize leži u strukturnim problemima: uglavnom zbog nedostatka kapitala (Basdevant, 2000; Basdevant, 1999), kao i institucionalnim problemima. Posebno su značajna dva glavna aspekta (Basdevant i Hall, 2002): saradnja (ili nedostatak) između industrije i bankarskog sistema, i neefikasnosti tržišta (ne postoji realni kliring tržišta, a ne-gotovinske transakcije su široko rasprostranjene).

Prema Trovici (2001) nekoliko ključnih razloga je uticalo na pojavu ove krize:

- a) Neadekvatna strategija stvaranja tržišno-orijentisanog ekonomskog sistema - Prebrza privatizacija velikih državnih preduzeća a putem vaučerskog sistema u praksi je dovela do toga da su budući vlasnici za vrlo malo novca dolazili u posed kontrolnih paketa u njihovom akcijskom kapitalu. Ovaj model promene vlasničke strukture nije doveo do poboljšanja performansi privatizovanih kompanija. Na drugoj strani sprovođenje restriktivne monetarne politike od strane centralne banke Rusije nije bilo u korelaciji sa stvaranjem tržišnog ponašanja u realnom sektoru ekonomije, što je uticalo na kreiranje koalicije između makroekonomske politike i mikroekonomskog ponašanja.
- b) Veliki budžetski deficiti
- c) Prebrza deregulacija na polju spoljne trgovine.
- d) Slab bankarski sistem.
- e) Masivan odliv kapitala, i
- f) Pad cena nafte na svetskom tržištu tokom 1998. godine.

Posledice ruske valutne krize nisu se zadržale samo u okviru Rusije. Njene posledice bile su vrlo značajne i na kasnije izbijanje valutne krize u Brazilu. Mnogo značajnije posledice osetio je tada najveći i hedž fond na svetu LTCM fond (engl. Long Term Capital Management). Razlog kolapsa ovog fonda jeste činjenica da su visok procenat njegovog portfolija sačinjavale upravo državne obveznice Rusije, koja je kao što je spomenuto objavila moratorijum na plaćanje svih spoljnih dugova. To je automatski uticalo i na nemogućnost isplate LTCM fonda svojim akcionarima i samim tim njegov vrlo brzi krah koji se i desio. Slom LTCM fonda je značajan jer je umalo doveo i do recesije u svetu koja je sprečena blagovremenom finansijskom intervencijom od strane američkog FED-a i nekih velikih komercijalnih banaka.

ZAKLJUČAK

Valutna kriza je fenomen koji je na savremenim finansijskim tržištima sve češći i koji najčešće prethodi promenama koje se dešavaju na drugim segmentima finansijskog tržišta, najviše na tržištima kapitala. Liberalizacija finansijskih tržišta koja se rapidno desila nakon sloma Breton-Vud sistema imala je ogroman uticaj na velike prilive kapitala iz razvijenih zemalja u razvoju. Propisi koji su se značajno olabavili omogućili su i priliv tzv. vrućeg kapitala (eng. hot money) koji jedino za cilj ima ostvarenje brze dobiti u kratkom vremenskom periodu i to upravo na brzorastućim tržištima. Takva tržišta su u najvećoj meri bila i tržišta zemalja koje su obuhvaćene ovim radom i na kojima su se i desile valutne krize. Krize koje su se desile tokom poslednje decenije prošlog veka umnogome se razlikuju od valutnih

kriza koje se danas događaju i koje su pokretač i najveća svetske ekonomije. Ta različitost polazi od toga da velike svetske ekonomije sada namerno izazivaju slabljenje domaće valute, a sve u cilju jačanja i pospešivanja domaće izvoza (SAD, EU, Kina). To sve više liči na vođenje savremenih valutnih ratova gde najčešće slabije ekonomije, u prvom redu ekonomije u razvoju trpe najveće gubitke (zbog vezanosti domaće ekonomije za neku od valuta najvećih svetskih ekonomija). Značajvođenja samostalne i odgovorne monetarne politike (koliko je to uopšte moguće) i donošenja niza zakonskih propisa kojima bi se onemogućio priliv vrhunske kapitala i odlivanje istog u kratkom vremenskom periodu bio bi dobra zaštitna mera za devizna tržišta zemalja u razvoju. Otežavajuća okolnost je ogromna zavisnost tih tržišta od priliva inostranog kapitala u različitim formama. Uzroci izazivanja deviznih kriza najčešće dolaze sa tržišta kapitala koja su i nakon finansijske krize iz 2007 i dalje veoma deregulisana i kao takva i dalje inicijalna kapisla za neke nove potencijalne krize. Vreme koje je pred nama najverovatnije će pokazati i opravdanost odnosno neopravdanost vođenja "valutnih ratova" koje smo svakodnevni svedoci.

BIBLIOGRAFIJA

1. Arestis, P., Glickman, M. (2002). Financial Crisis in Southeast Asia: dispelling illusion the Minskian way. *Cambridge Journal of Economics*. 26. 237-260.
2. Basdevant, O., Hall S. (2002). The 1998 Russian crisis: could the exchange rate volatility have predicted it?. *Journal of Policy Modeling*, 24. 151-168
3. Boyer, R.S. (1978). Optimal foreign exchange market intervention. *Journal of Political Economy*. 86 (6). 1045-1055.
4. Campano, F., Salvatore, D. (2010). The Asian Financial Crisis and Warnings Indicators-Then and Now. *East Asia Law Review*, issue 1, volume 5. 456-475.
5. Corsetti, G., P. Pesenti, & Roubini, N. (1998). What Caused the Asian Currency and Financial Crisis??. NBER Working Paper, National Bureau of Economic Research, Massachusetts.
6. Corsetti, G., P. Pesenti, & Roubini, N. (2001). Fundamental Determinants of the Asian Crisis: The Role of Financial Fragility and External Imbalances.
7. In T. Ito, Krueger, A. O. (2001). *Regional and Global Capital Flows: Macroeconomic Causes and Consequences*. Chicago: The University of Chicago Press.
8. Chiodo, A., Owyang, M. (2002). A case study of a currency crisis: the Russian default of 1998. Review of Federal Reserve Bank of St. Louis. 7-18.
9. Dominguez, K.M. (1998). Central bank Intervention and Exchange Rate Volatility. *Journal of International Money and Finance* (17): 161-19.
10. Marshall, D., (1998). Understanding the Asian Crisis: Systemic Risk as Coordination Failure." *Economic Perspective* Third Quarter:13-28. Federal Reserve Bank of Chicago
11. Martinez, O. (1998). What lessons does the Mexican hold for recovery in Asia?. *Finance and Development*. Vol.36, Num. 2. 6-9.
12. Radalet S., Sachs J. (1998). The East Asian Financial Crisis: Diagnosis, Remedies, Prospects. *Brookings Papers on Economic Activity*. 1-74.
13. Reinhart, C., Kaminsky, G. (1998). Financial crises in Asia and Latin America: Then and now'. *American Economic Review*. Vol 8. 444-449.

14. Irović, M. (2003). *Devizni kursevi*. Beograd. Ekonomski fakultet u Beogradu.

RESUME

A currency crisis is a phenomenon that has become more and more common on modern financial markets and most is often preceded by changes occurring in other segments of the financial market, mostly in the capital markets. The liberalization of financial markets that occurred rapidly after the collapse of the Bretton Wood system had a huge impact on large capital inflows from developed to developing countries. The regulations were loosened significantly and thus enabled the influx of so-called hot money, which only aims at achieving quick profit in a short period of time in emerging markets. Such markets are largely the markets of countries covered in this work and in which a the currency crisis has occurred. The crises that have occurred over the last decade of the last century are very different from the currency crises that are now occurring and which are driven by the world's largest economy. This distinction assumes that major world economies cause a weakening of the domestic currency with the aim of strengthening and fostering domestic exports (USA, EU, China). It looks more like waging currency wars, where weaker economies, primarily emerging economies, suffer the greatest losses (due to the attachment of the domestic economy with a currency of one of the world's largest economies).

The importance of keeping an independent and responsible monetary policy (how it is more generally applicable), and the adoption of a set of regulations which would prevent the inflow of hot money, and casting it in a short period of time would be a good protective measure for the foreign exchange markets in developing countries. An aggravating circumstance is the huge dependence of these markets, the inflow of foreign capital in various forms. Causes inducing foreign currency crisis mostly come from the capital market, which even after the financial crisis of 2007 remains highly deregulated and as such continues to spark for some new potential crisis. The time ahead of us is likely to show the justification or unreasonable conduct "currency wars" of which we witnesses on a daily basis.

FINANSIRANJE RURALNOG RAZVOJA U ZEMLJAMA LANICAMA EU I ZEMLJAMA KOJE SE PRIBLIŽAVAJU EU

Mehmed Meta, prof. dr

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
m.meta@uninp.edu.rs

Dženis Bajramovi, MSc

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
dz.bajramovic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Siromaštvo zahteva posebnu pažnju svih društvenih inilaca i njegovo smanjenje mora biti jedan od prioriteta budu eg razvoja. Bez razumevanja suštine permanentnog i povremenog siromaštva nemogu e ga je suzbiti. Ruralno siromaštvo je posledica dugotrajnog zapostavljanja uravnoteženog razvoja i zato se mora uspostaviti koordinacija svih mera i instrumenata koji mogu uticati na njegovo smanjenje. Uz adekvatnu politiku, fondove, znanja i odgovaraju e napore nadležnih državnih institucija i lokalnih aktera za efikasno koriš enje raspoloživih sredstava, ruralno siromaštvo se može zna ajno smanjiti. Nezamislivo je da danas bilo ko može živeti sa dnevnom potrošnjom izme u 2,15 i 4,30 \$ USA. Tu spadaju oni koji se nisu libili da priznaju svoj status ili nisu mogli da izbegnu evidentiranje. Ruralno siromaštvo je verovatno jedan od najgorih oblika siromaštva, jer individuu stavlja daleko od razli itih servisa (škola, narodnih kuhinja, puteva, zdravstvenih ustanova i sl.). Zahvaljuju i intenzivnim procesima podrške stranih organizacija (UNDP i ostalih) postoje programi podrške ruralnog razvoja, ali oni nisu dovoljni dok se celo društvo ne založi da ruralni razvoj bude intenzivniji i da se primenjuju najsavremenije veštine, oprema i komunikacija kako bi Republika Srbija i region zapadnog Balkana, spremno do ekala ulazak u EU i na osnovu svojih ruralnih komparativnih prednosti. U EU velika pažnja se pridaje upravo politici ruralnog razvoja, koja se finansira iz Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EPFRR) ija je vrednost 100 milijardi EUR, u periodu od 2014. do 2020. Pri emu se ista esto naziva „drugim stubom” zajedni ke poljoprivredne politike (ZPP-a) EU. Tema ovog rada bi e da objasni kako fondovi u zemljama EU funkcionišu i gde je u svemu tome region zapadnog Balkana.

Ključne reči: Siromaštvo i ruralno siromaštvo, politika ruralnog razvoja EU, fondovi EU za ruralni razvoj, ruralni razvoj zapadnog Balkana.

FINANCING OF RURAL DEVELOPMENT IN THE EU MEMBER STATES AND COUNTRIES APPROACHING EU

Abstract

Poverty requires special attention of all social factors and its reduction must be a priority for future development. Without an understanding of the essence of permanent and temporary poverty it is impossible to suppress. Rural poverty is a result of long-term neglect of

balanced development and therefore should establish a coordination of all measures and instruments that may affect its reduction. With adequate policies, funding, knowledge and appropriate efforts of the responsible state institutions and local stakeholders for the effective use of available resources, rural poverty can be significantly reduced. It is inconceivable that today anyone can live with the daily consumption of between 2.15 and \$ 4.30 USA. This includes those who did not hesitate to confess their status, or they could not avoid recording. Rural poverty is probably one of the worst forms of poverty, because the individual is placed away from the different services (schools, soup kitchens, roads, health facilities, etc.). Thanks to intensive processes of support of foreign organizations (UNDP and others) support programs for rural development, but they are not sufficient as the entire society do not pledges that rural development is intense and to apply cutting-edge skills, equipment and communications to the Republic of Serbia and the Western Balkans, ready for the entry into the EU on the basis of their comparative advantages of rural. The EU attaches great attention is precisely the rural development policy, which is financed by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD) with a value of 100 billion EUR in the period from 2014 to 2020. This is frequently called "the second pillar" of the Common Agricultural Policy (CAP) of the EU. This paper will try to explain how the funds operate in the EU, and where in all of this region of the Western Balkans.

Keywords: Poverty and rural poverty, Rural development policy of the EU, EU funds for rural development, Rural development of the Western Balkans.

JEL codes: O13, Q14

POJAM SIROMAŠTVA

Siromaštvo je širok pojam koji naj eš e zna i oskudicu materijalnih dobara za normalno zadovoljenje najvažnijih potreba svake osobe pojedina no kao i porodice ili društvene grupe. Prema definiciji organizacije UN, siromašnima se smatraju osobe koje su lišene na ina života, komfora i dostojanstva, koji se smatraju normalnim u društvu u kojem žive. Siromaštvo se meri stalno promenljivim normama odre enog društva i njegovih užih sredina. Po tim kriterijumima, siromaštvo se deli na bedu ili apsolutno siromaštvo, relativno siromaštvo i novo siromaštvo. Apsolutno siromaštvo je neposedovanje izvora prihoda i imovine da se mogu zadovoljiti osnovne životne potrebe. Bitno je pri ovom pristupu da se pozicija pojedinca procenjuje nezavisno od situacije u kojoj se nalaze drugi članovi društva, tj. da se dijagnoza siromaštva postavlja bez prethodnog sagledavanja prethodne relativne slike. Posmatrano kroz prizmu dohotka, osoba je apsolutno siromašna ako se njen dohodak nalazi ispod nivoa koji odgovara utvr enoj „liniji siromaštva“ – kritičnoj granici „prihvatljive“ ekonomske participacije u svetu. Ovo se poredi sa relativnim siromaštvom u kojem je ne koji standard (kvalitet) života ispod standarda ve ine stanovništva, ali ipak može biti zna ajno viši od nivoa apsolutnog siromaštva. Tzv. „novo siromaštvo“ uzrokuje tranzicija (nezaposlenost, izbeglice i jedno-roditeljske porodice).

Strategija za smanjenje siromaštva definiše siromaštvo kao višedimenzionalni fenomen koji, pored nedovoljnih prihoda za zadovoljenje životnih potreba, podrazumeva i nemogućnost zapošljavanja, neodgovaraju e stambene uslove i neadekvatan pristup socijalnoj zaštiti, zdravstvenim, obrazovnim i komunalnim uslugama. U ostale ključne aspekte siromaštva ubrojani su i nemogućnost

ostvarivanja prava na zdravu životnu sredinu i prirodna bogatstva, pre svega na istu vodu i vazduh.

Raspad SFRJ, ratovi, izbeglice, razaranje privrednih resursa i opšti pad standarda su na velika vrata doveli siromaštvo u naše domove. Ratovi u Bosni, Hrvatskoj, Kosovu, bombardovanje SRJ, značajno su doprineli da stanovnici Srbije upoznaju siromaštvo u njegovom najgorem obliku. Poslednja decenija dvadesetog veka bila je u svetskim razmerama u znaku post-socijalističkih transformacija i društvenih problema koji su izazvani tim transformacijama. Narasle društvene nejednakosti jedan su od tih problema.

Siromaštvo, naročito njegovi ekstremni oblici, nije bilo značajnije prisutno u Srbiji do početka 90-ih godina. Srbija, kao sastavni deo bivše SFRJ, tada je ostvarivala BDP per capita veći i od \$3,000, razvila trgovinske i finansijske veze sa Zapadom, a privredni sistem se u značajnoj meri oslanjao na primese tržišnog kriterijuma privrednog razvoja. Obrazovanje, zdravstvo, socijalna zaštita i ostale usluge bile su pristupačne najvećem broju građana. Zato je Srbija, zajedno sa ostalim bivšim jugoslovenskim republikama, imala veliku šansu da, u odnosu na ostale zemlje u tranziciji, sa mnogo manje tenzije obezbedi prelaz u modernu tržišnu privredu i demokratsko društvo.

Umesto toga, Srbija je tokom 90-ih godina doživela pravi ekonomski i socijalni krah i potpuni privredni zastoj. Cene industrijske robe u ovom periodu rasle su po stopi od 137,467,308,633,742 (Rosi, str. 353) u odnosu na 1992. godinu. Ovo je bio period kada je SR Jugoslavija imala najveći i nominalni iznos novčanice u apoenju od 500.000.000.000 (petsto milijardi) dinara, novčanica sa najvećim apoenjem u istoriji do skoro. Došlo je do dramatičnog pada BDP (za oko 50%), velike nezaposlenosti, ogromnog pada plata, penzija i drugih ličnih primanja kao posledica politike prethodnog autoritarnog režima, međunarodne izolacije zemlje i oštrih ekonomskih sankcija, raspada tržišta bivše SFRJ, ratova u okruženju i bombardovanja Srbije, 1999 godine. Situaciju je dodatno pogoršao dolazak blizu 700.000 izbeglica i interno raseljenih lica iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i sa Kosova, što predstavlja blizu 10% stanovništva Srbije. Sve to dovelo je do naglog porasta siromaštva većine stanovništva, ali i do enormnog bogaćenja malog broja ljudi zahvaljujući korupciji, privrednom kriminalu i bliskosti sa prethodnim režimom. U prošle dve decenije ekonomije za vreme dotad nezabeležene hiperinflacije u 1993. god. prešlo je 50% BDP. U prethodnom periodu poklanjana nedovoljna pažnja socijalno ugroženim grupama (deca, stari, osobe sa invaliditetom, izbeglice i interno raseljena lica, Romi, ruralno siromašno stanovništvo, neobrazovani) kod kojih se siromaštvo ispoljava u najtežim oblicima. Razlozi za to bili su pre svega materijalne prirode ali i isto i nemaran odnos prema problemima i zanemarivanje osnovnih ljudskih prava ovih grupa. Može se zaključiti da je siromaštvo u Srbiji prvenstveno posledica dramatičnog pada BDP, zaposlenosti, dohotka i standarda tokom 90-ih godina. Mada je situacija poboljšana u periodu 2001-2003. god. pre svega zbog uspešnog početka reformi i međunarodne podrške, što je omogućilo značajan rast BDP, zarada, penzija i drugih ličnih primanja, to je bio suviše kratak period da se nadoknadi jaz nastao u prethodnoj deceniji. Povoljna je okolnost što je nejednakost u raspodeli dohotka još uvek umerena. S druge strane, ukoliko bi izostala dodatna briga o ugroženim i socijalno nedovoljno uključanim grupama u Srbiji, postoji realna opasnost nastanka

novih oblika siromaštva kao posledica sprovođenja neophodnih ekonomskih i društvenih reformi.

Tok dosadašnje društvene transformacije u Srbiji mogao bi se podeliti na četiri perioda: od 1989 – 1991. godine napravljen je iskorak iz socijalističkog na ina proizvodnje društva, tako što je ukinuta osnovna kategorija njegove reprodukcije – komandno-planska regulacija; 1991 – 2000. godine došlo je do blokiranja procesa transformacije, jer je dotadašnja društvena grupacija uspela da uspostavi široku društvenu dominaciju nad političkim, ekonomskim i kulturnim pod-sistemom društva (što, istovremeno, zna i da je tokom ovog perioda došlo do izrazito usporenog nastanka preobražaja društva u odnosu na prethodni, socijalistički period, ali taj period nije imao tranzicijske karakteristike, odnosno nije vodio uspostavljanju tržišne ekonomije i demokratskog političkog sistema); od kraja 2000. godine društvene promene ponovo se nastoje usmeriti u tranzicijskom pravcu do 2008. godine; konačno četvrti period bi bio onaj nakon svetske ekonomske krize 2008. godine koji je sa sobom doneo manju mogućnost da se izdvajaju sredstva za smanjenje siromaštva. Siromaštvo u Srbiji prvenstveno je posledica dramatičnog pada BDP (sa 2.696 \$ u 1990 g. na 809,2 \$ u 2000 g. Po stanovniku, bez Kosova i Metohije), kao i dohotka tokom 90-tih godina. Pad društvenog proizvoda i standarda gradana, hiperinflacija, rast nezaposlenosti itd. Posledice su gore navedenih ratova i međunarodne izolacije/ sankcija. Ekonomske aktivnosti su drastično smanjene usled desetogodišnje opšte političke i društvene krize. Teško ekonomsko i socijalno stanje otežano je velikim prilivom raseljenih lica čiji broj, 750.000, je u pojedinim godinama dostizao i do 10 % ukupnog stanovništva; danas, broj raseljenih je i dalje vrlo značajan, oko 480.000. Danas GDP ili BDP per capita iznosi 6203,47\$ sa stopom povećanja od svega 2,21%. (Svetska banka)

POJAM RURALNOG SIROMAŠTVA

U skoro svim zemljama regiona, stopa siromaštva je veća u ruralnim nego u urbanim mestima (vidite Tabelu 1.). Štaviše, uprkos najmanje jednoj deceniji jakog privrednog rasta, značajan deo stanovništva i u urbanim i u ruralnim mestima je blizu granice siromaštva. Prema tome, čak i malo umanjeње realnih prihoda bi moglo gurnuti ugrožena domaćinstva u siromaštvo. Smanjenje siromaštva je, u principu, bilo uspešnije u urbanim nego u ruralnim mestima, pošto urbana domaćinstva imaju bolji pristup zapošljavanju, obrazovanju i zdravstvenim uslugama, te i podršku od strane donatora sa sedištem u urbanim mestima. Urbani siromasi su imali više koristi od regionalnog privrednog razvoja.

Tabela 1: Ruralno i urbano siromaštvo u svetu

Zemlja	Procenat stanovništva koje živi u siromaštvu (ispod \$PPP 2.15/na dan)				Procenat ugroženog stanovništva (koje živi ispod \$PPP 4.30/na dan)			
	Glavni grad	Ostala urbana mesta	Sva urbana mesta	Ruralna mesta	Glavni grad	Ostala urbana mesta	Sva urbana mesta	Ruralna mesta
Albanija	16	19	18	27	63	67	66	75
Armenija	35	57	46	57	86	94	90	96
Azerbejdžan	4	8	6	3	66	74	69	70
Belorusija	1	3	2	2	14	26	23	18
BIH	2	6	4	4	21	39	38	33
Bugarska	0	5	6	6	20	34	31	36
Estonija	4	5	5	5	21	27	24	28
Gruzija	32	50	41	62	75	87	81	89
Maarska	0	0	0	0	8	11	10	16
Kazahstan	2	14	13	31	29	57	55	79
Kirgistan	42	68	57	77	89	96	93	98
Letonija	1	3	2	5	7	19	12	27
Litvanija	1	2	1	8	11	21	15	42
Makedonija,	4	5	5	3	26	25	24	25
Moldavija	27	48	37	47	75	88	81	87
Poljska	2	2	2	3	20	22	22	36
Rumunija	4	7	6	20	41	47	45	72
Ruska Fed.	5	7	7	14	36	37	37	53
Srbija	6	4	4	9	36	37	35	51
Tadžikistan	54	73	67	76	89	96	93	97
Ukrajina	0	1	1	2	11	20	20	28
Uzbekistan	4	43	34	55	39	83	73	93

Izvor: Tranzicija i razvoj (2008), Kosovo UNDP

Ruralno siromaštvo podrazumeva siromaštvo koje se nalazi u ruralnim oblastima, uključujući i faktore ruralnog društva i ruralne ekonomije. Ruralno siromaštvo se isto dovodi u vezi sa prostornim nejednakosti, što u ovom kontekstu odnosi nejednakost između urbanih i ruralnih područja. I ruralno siromaštvo i prostorna nejednakost su globalni fenomeni, ali kao i siromaštvo uopšte, postoje više stope ruralnog siromaštva u zemljama u razvoju nego u razvijenim zemljama. Iskorenjivanje ruralnog siromaštva kroz efikasnu politiku i privredni rast ostaje izazov za meunarodnu zajednicu i sve zemlje koje se suočavaju sa ovim problemom.

Svuda u svetu, siromaštvo ima ruralno lice. Tri četvrtine siromašnih sveta živi u ruralnim područjima, isto u ekstremnoj siromaštvu i bez adekvatnih sredstava i mogući da obezbedi sebi i svojim porodicama stalni pristup hrani. Mogući za povećanje primanja su im ograničena, što mnoge od njih određuje da žive od poljoprivrede. Stoga im pristup zemljištu i vodi mora biti obezbeđen, kao i adekvatna infrastruktura do njih. To, takođe, uključuje zdravstvenu negu i mogući za obrazovanje i pristup tržištima. Pored toga diskriminacija žena i devojaka u ruralnim područjima je velika, posebno njihovih mogućnosti da učestvuju u političkim odlukama.

Bangladeš je jedna od najsiromašnijih zemalja sveta, na trećem mestu posle Indije i Kine. Populacija je pretežno seoska, sa oko 85%, od 135 miliona ljudi, koji žive u

ruralnim područjima. Seoski narod uglavnom zavisi od zemljišta, koja je ujedno i plodna i najugroženija. Procena stope ruralnog siromaštva danas iznosi između 53% i 43,6%. U globalu, količina i ozbiljnost siromaštva je smanjena uspješnije u ruralnim zonama, nego u urbanim oblastima, iako ruralne zone i dalje zaostaju daleko iza urbanih sredina, u smislu razvoja.

UN Milenijska deklaracija koja je povezana sa Milenijskim ciljevima (MDGs) otpočinje je nova globalna partnerstva za razvoj. S obzirom da većina siromašnih živi u ruralnim područjima, ruralni razvoj doprinosi strukturnom smanjenju siromaštva (MDG 1). Ruralni razvoj ima za cilj podršku proizvodnih potencijala usklađenim sa principima održivosti životne sredine (MDG 7), kao i razvoj nacionalnih i globalnih struktura (MDG 8) savetodavstvom u poljoprivredi, dostupnosti i bezbednosti hrane, poljoprivrednoj trgovini i politici upravljanja zemljištem i obalom.

Promocija održive poljoprivrede i ruralnog razvoja (SARD) tema je Poglavlja 14, Agende 21. Glavni cilj SARD-a je povećanje proizvodnje hrane na održiv način i povećanje dostupnosti i bezbednosti hrane. Što podrazumeva inicijative edukacije, obezbeđenje ekonomske podrške i razvoja odgovarajućih i novih tehnologija, uz obezbeđenje stabilnih nabavki adekvatne hrane ranjivim grupama i proizvodnje za tržišta; povećanje zapošljavanja i prihoda u cilju uklanjanja siromaštva, i upravljanje prirodnim resursima i zaštita životne sredine.

Meunarodni fond za poljoprivredni razvoj (IFAD) je specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija, osnovana kao međunarodna finansijska institucija 1977. godine, kao jedan od glavnih posledica Svetske konferencije o hrani 1974. godine. IFAD je posvećena iskorenjivanju siromaštva ruralnih krajeva u zemljama u razvoju. Sedamdeset i pet odsto ljudi u svetu sa primanjima manjim od dolara dnevno živi u ruralnim oblastima u zemljama u razvoju, ali samo 4% od njih ne razvojni pomoć odlazi na poljoprivredu.

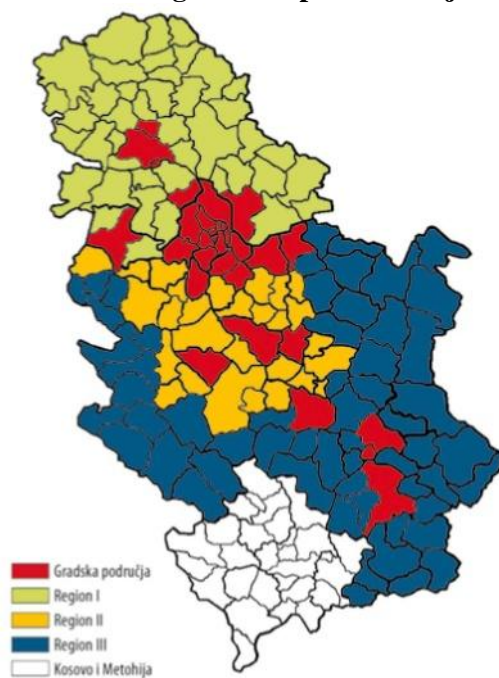
Strateška politika IFAD-a je određena Strateškim okvirom za IFAD za period 2007-2010: Pomaganje siromašnih u ruralnim krajevima u cilju prevazilaženja siromaštva. Sedište organizacije je u Rimu. Uprkos poboljšanjima tokom poslednjih 10 godina koja su izvukla više od 350 miliona ljudi iz ekstremnog ruralnog siromaštva, globalno siromaštvo i dalje ostaje veliki i pretežno ruralni fenomen. IFAD je nedavno objavio izveštaj o ruralnom siromaštvu u 2011. godini gde se kaže da je, tokom protekle decenije, ukupna stopa ekstremnog siromaštva u ruralnim područjima zemalja u razvoju opala sa 48 odsto na 34 odsto, na čemu su dramatičnim poboljšanjima u istočnoj Aziji. Ali, izveštaj takođe ukazuje na istrajnost siromaštva u ruralnim područjima pod-saharske Afrike i Južne Azije.

OECD METODOLOGIJA ZA DEFINISANJE RURALNIH PODRUČJA

OECD metodologija se zasniva na gustini naseljenosti stanovništva i tu pre svega postoje postoje dva nivoa ruralnih područja:

1. Lokalne zajednice (naprimer mesne kancelarije) koje se identifikuju kao ruralne ukoliko je njihova gustina naseljenost ispod 150 stanovnika po kvadratnom kilometru.
2. Regioni ako su klasifikovani u prve dve od sledećih kategorija:
  - a) Pretežno ruralni region (PR): Ukoliko više od 50% populacije regiona živi u ruralnim zajednicama (sa manje od 150 stanovnika / km²)
  - b) Srednji ruralni region (IR): Ukoliko od 15% do 50% stanovnika regija živi u ruralnim lokalnim zajednicama
  - c) Pretežno urbani region (PU): Ukoliko manje od 15% stanovništva regije živi u ruralnim lokalnim jedinicama.

Slika 1: Regioni u Republici Srbiji

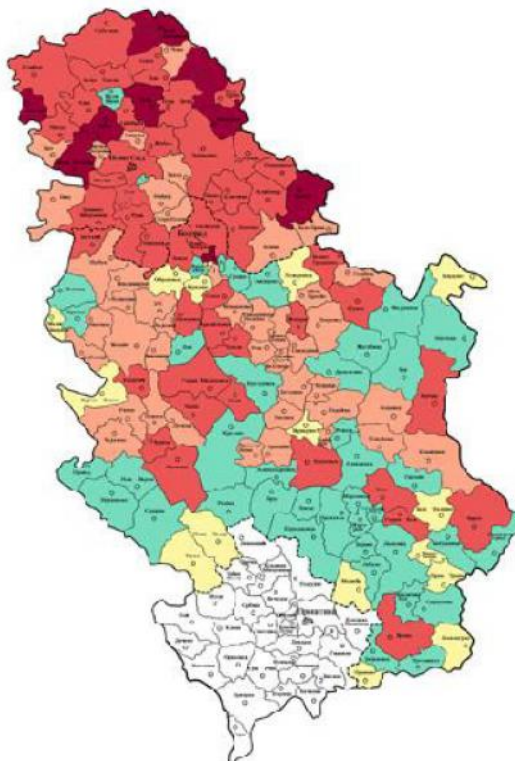
Prema definiciji OECD-a ruralne oblasti u Srbiji pokrivaju 85% teritorije zemlje, sa više od polovine od ukupnog broja stanovnika. Dominantan deo radno aktivnog ruralnog stanovništva Srbije (45%) radi u poljoprivredi. Ovako visokom zavisnošću u ruralnog stanovništva od poljoprivrede, Srbija se svrstava u red naj-agrarnijih zemalja u Evropi. Produktivnost i intenzivnost poljoprivrede Srbije znatno su ispod evropskog proseka i razlog su nepovoljnog standarda poljoprivrednika, što za posledicu ima negativne demografske trendove.

RURALNO SIROMAŠTVO U REPUBLICI SRBIJI

Raspoloživi podaci pokazuju da Srbija, u evropskom kontekstu, poseduje velike razlike u regionalnoj razvijenosti. Regionalne disproporcije, izme u razvijenih i nerazvijenih područja, dodatno su se produbile u poslednjoj deceniji.

Po Zakonu o nedovoljno razvijenim područjima (NRP) Republike Srbije definisano je 37 opština kao nerazvijeno područje Srbije, a od toga 12 opština je najnerazvijenije. Kao kriterijum nerazvijenosti korišteni su sledeći pokazatelji: nacionalni dohodak po stanovniku, stepen zaposlenosti, promet u trgovini na malo po stanovniku i uštede PTT priključaka na 100 stanovnika. Za nerazvijene opštine smatraju se one koji nivo razvijenosti prema ovim pokazateljima ne prelazi 50% proseka Republike. Na mapi je prikazan nivo razvijenosti opština u Srbiji prema nacionalnom dohotku po stanovniku za 2001. godinu, gde se jasno vide tradicionalna, ali i nova područja siromaštva. Regionalne specifičnosti siromaštva ne manifestuju se samo na polju ekonomije. Licima koja žive u nerazvijenim i najnerazvijenijim područjima otežan je ili onemogućen pristup institucijama i ustanovama (obrazovnim, zdravstvenim, sudovima, itd.), što rezultira time da su ta lica u većoj meri lišena uživanja prava koje je ostvarivanje vezano za ove organe. U najnepovoljnijem položaju su lica koja spadaju u ugrožene grupe a žive na ovim područjima.

Slika 2: Nivo razvijenosti opština u Republici Srbiji

Tabela 2: Odnos urbanog i ruralnog siromaštva po regionima

Region	% siromašnih	Struktura siromašnih, ukupno (%)	Struktura siromašnih u ruralnim područjima (%)
Beograd – ukupno	7,9	15,8	-
urbano	6,9	11,1	-
ruralno	12,2	4,6	7,7
Vojvodina – ukupno	8,8	22,5	-
urbano	6,8	9,8	-
ruralno	11,5	12,7	21,7
Zapadna Srbija - ukupno	13,5	14,2	-
urbano	12,1	5,0	-
ruralno	14,4	9,3	15,9
Centralna Srbija - ukupno	10,2	16,6	-
urbano	6,9	5,5	-
ruralno	13,2	11,1	19,2
Isto na Srbija - ukupno	10,1	8,9	-
urbano	9,2	3,8	-
ruralno	10,9	5,1	8,7
Jugoisto na Srbija – ukupno	16,6	22,0	-
urbano	10,0	6,3	-
ruralno	22,7	15,7	26,8
Srbija, ukupno	10,6	100	-
urbano	7,8	41,5	-
ruralno	14,2	58,5	100

Izvor: Lela Risti (2010), Integralni ruralni razvoj u Evropskoj Uniji i Srbiji, Doktorska teza

Region sa najvećim udjelom siromašnih bila je jugoisto na Srbija (16,6%), naročito ruralna područja, u kojima je udeo siromašnog stanovništva u ukupnom ruralnom stanovništvu bio 22,7%. Od ukupnog broja siromašnih u Srbiji, stanovništvo iz ruralnih područja jugoisto na Srbije činilo je 15,7%, odnosno, 26,8% ukupnog siromašnog ruralnog stanovništva u zemlji. U Srbiji je 2003. godine 10,5% stanovnika bilo siromašno (Beograd 4,2%; Vojvodina 7,9%; Zapadna Srbija 13,2%; Šumadija i Pomoravlje 9,7%; Isto na Srbija 11,4%; Jugoisto na Srbija ponovo najviše 23,5% - više nego prethodne godine za 6,9%). Ovakav trend siromaštva po regionima nastavljen je i narednih godina.

Tabela 3: Ruralno siromaštvo prema regionima u Srbiji u 2002.

Region	% Siromaštva	Struktura siromaštva	Dubina siromaštva ¹
Beograd	12,20%	7,70%	2,90%
Vojvodina	11,50%	21,70%	2,60%
Zapadna Srbija	14,40%	15,90%	3,40%
Centralna Srbija	13,20%	19,00%	3,00%
Isto na Srbija	10,90%	8,70%	2,60%
Jugoisto na Srbija	22,70%	26,80%	5,00%
UKUPNO	14,2	100	

Izvor: SSS 2002.

¹ Napomena: dubina siromaštva označava manjak potrošnje u odnosu na liniju siromaštva.

INTERNET U FUNKCIJI SMANJENJA SIROMAŠTVA BUDU IH RURALNIH GENERACIJA

Ono što je potrebno imati u obzir kada se govori o diverzifikaciji ruralne proizvodnje i stvaranju ruralnog i eko-turizma, nu enju sofisticiranijeg proizvoda i sl. jeste da je pristup oglašavanju takvih ruralnih mesta veoma otežan. Mogu nost da ona u estvuju u promociji kroz klasi an 4p pristup je manje verovatan, ali stoga je potrebno ukazati da se takve sredine mogu aktivno uklju iti i na lokalno i na internacionalno tržište kroz umrežavanje na internetu.

Slede e Tabele pokazuju koliki je procenat ruralnih doma instava koja poseduju ra unar i internet priklju ak, i ukazuju na to da se konstanto uve ava broj korisnika interneta na selu. Me utim, ipak treba ista i opservaciju da kada je u pitanju pokazatelj da 24,10% ima pristup internetu to ne zna i nužno da ga svi i koriste, zato što se ovde navodi da je u pitanju posedovanje „internet priklju ka“ a ne široko pojasnog interneta, koji je u nekim zemljama - poput Finske, ak i ustavna kategorija i pravo svakog gra anina.

Tabela 4: Doma instva koja poseduju ra unar, Internet priklju ak po tipu naselja

	% doma instava koja poseduju ra unar		% doma instava koja poseduju Internet priklju ak	
	Urbano	Ruralno	Urbano	Ruralno
2015	71,10%	53,90%	70,10%	53,20%
2014	68,90%	53,70%	67,80%	51,10%
2013	66,30%	50,90%	63,80%	42,50%
2012	63,00%	43,90%	57,50%	33,20%
2011	60,80%	39,70%	51,00%	27,20%
2010	58,70%	38,30%	49,30%	24,10%

Izvor: Republi ki Zavod za Statistiku, 2015

Kao i u mnogim gore navedenim delovima, tako i kod koriš enja ra unara, interneta a posebno onog široko-pojasnog, postoje zna ajne razlike po regionima. Tako grad Beograd i okolina prednja e u usvajanju novih tehnologija (ra unara i interneta) zna ajno u odnosu na ostale regione, a ne zaostaje ni Vojvodina.

Tabela 5: Doma instva koja poseduju ra unar, Internet priklju ak i širokopojasnu Internet konekciju, po regionima

	Republika Srbija	Centralna Srbija	Grad Beograd	Vojvodina
2006	18,5	15,6	22,7	19,8
2007	26,3	16,5	39,1	29,2
2008	33,2	27,2	45,5	34,0
2009	36,7	30,5	48,6	37,9
2010	39,0	31,7	51,3	41,8
2011	41,2	36,3	51,6	42,0

Izvor: Republi ki Zavod za Statistiku, 2011

Tako da se može konstatovati da u cilju što bolje konkurentnosti ruralnih podru ja, u narednom periodu ve i akcenat treba staviti na pove anje korisnika ra unara i interneta u ruralnim podru jima, kako bi dalji ruralni razvoj bio osnažen i mogu noš u da ruralna gazdinstva koriste prednosti globalne mreže i kreiraju svoj

dalji napredak. Navedeni korak bi svakako delovao i u pravcu manje socijalne isključenosti osoba u ruralnim područjima.

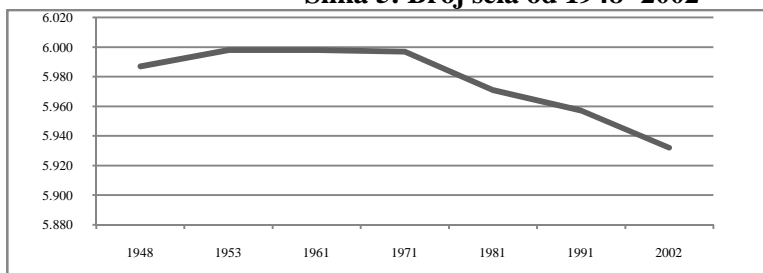
Na kraju treba napomenuti i da su internet provajderi (posebno monopolisti poput A.D. Telekoma) krivi za nepostojanje adekvatne strukture u većini ruralnih područja koje se nalaze na marginama. Još jedanput moramo naglasiti primer Finske – koja naravno spada u red bogatih zemalja EU, koja je pravo na široko-pojasni internet uvela kao ustavnu kategoriju za sve građane, pa i one udaljene 1000 kilometara prema severnom polu. Većina dostupnost IT tehnologije i interneta bi omogućila proizvođačima da lakše dolaze u posed novih znanja i veština u agraru ali i da lakše komuniciraju sa svojim postojećim kupcima, dobavljačima ili da steknu nove. (Vujić i Ristić i Malešević, str. 204) Naravno da u tom smislu raduju najave iz MTS-a da će u narednim godinama da se višestruko ojačaju internet kapaciteti kada je u pitanju široko pojasni internet, i meće možda i ruralna područja našeg kraja biti više uključena.

SEOSKA PODRUČJA SRBIJE SA OSVRTOM NA NOVI PAZAR, TUTIN I SJENICU

Ako bi pogledali podatke popisa 2002. godine i uporedili ih sa prvim rezultatima popisa 2011. godine, Republika Srbija je imala 377,335 lica manje nego 2002, odnosno 428,312 lica manje ako se podaci popisa 2011 uporede sa popisom 1991. godine. Kao i u celoj Srbiji, na području opština Novi Pazar, Tutin i Sjenica primenjen je veliki odliv seoskog (ruralnog) stanovništva u gradove, pogotovo u Novi Pazar. Svakako je dovelo do praznjenja sela i drastičnog povećanja gradskog jezgra, pogotovo Novog Pazara. Ako se pogledaju podaci iz tabele grad Novi Pazar se povećao u broju stanovnika 20,9% 2011 u odnosu na 1991. godinu. Međutim grad Sjenica, pa i njegovo gradsko jezgro je ostalo bez velikog dela svoje populacije u toku 20. godina 1991-2011, izgubivši 6,8% svoje populacije.

Osnovni razlozi napuštanja sela i migracije ka gradovima pored gore navedenih jesu i:

1. Bavljenje poljoprivredom je težak i mukotrpan proces
2. Marginalizacija sela (nipoštaštavajući i potcenjivajući odnos prema selu)
3. Zabava i razonoda na ruralnim brdsko planinskim područjima gotovo da i ne postoji
4. Problem pronalazjenja braće i drugih.

Slika 5: Broj sela od 1948- 2002

Izvor: Vlada Republike Srbije

Tako se u skladu sa slikom 4. i podru je Novog Pazara, Tutina, Sjenice nalazi u podru ju gde su slabiji uslovi za proizvodnju, ako tu dodamo i slabu infrastrukturu, dobijamo podatke iz tabele 6 i 7, da su se seoska podru ja na teritorijama ove tri opštine smanjila, dok su se seoska podru ja Sjenice smanjila na 64,3 indeksna poena u odnosu na 1991. godinu a Tutina na 82,8 indeksna poena.

Kao objašnjenje mogu se navesti i migracije u gradove ali ono što je posebno karakteristika ovog podru ja i podru ja Isto ne Srbije, jeste da je veliki broj stanovnika otišao u Inostranstvo. Iako je to dovelo do praznjenja sela i zamiranja ruralne proizvodnje, postojali su znatni pozitivni efekti. Najpre veliki deo populacije je otišao u inostranstvo, smanjuju i time pritisak na stopu nezaposlenosti u regionu. Drugo, veliki deo te populacije donosi veliki deo svoje zarade u svoj rodni kraj (strane dotacije), jedan deo tog stanovništva se vratio u region otvaraju i firme i na taj na in u estvuju i u DI (direktnim investicijama), koje se ponekada pretvaraju i transformišu u FDI (jer su esto te iste osobe pri povratku državljani stranih država). Pozitivni efekti ovoga se ogledaju u Isto noj Srbiji i regionu zapadne Raške oblasti, što dugoro no uti e i na smanjenje ruralnog siromaštva.

Ako pogledamo Tabelu 11. selo Cetanovi e u Sjeni koj opštini, na samoj Peštorskoj visoravni, koje se nalazi na pola razdaljine izme u Tutina i Sjenice, je u periodu 1991-2011 spalo na 60,7 indeksnih poena u odnosu na 1991. godinu, odnosno sa 478 meštana palo je na 290 sa 0 lica u inostranstvu, prema popisu. Najve i deo te populacije se odselio ili za Novi Pazar, Tutin ili je otišao za inostranstvo a potom se vratio u Novi Pazar, otvaraju i firme poput Daci Prom, Iko Company, Ikan Company, Euro Beton 008, Daci Kompanija i sl. u svojstvu doma ih a nekada i stranih ulaga a.

Tako analize koje se bave ruralnim siromaštvom govore da je najve e ruralno siromaštvo u Isto noj Srbiji i Vojvodini. Postavlja se pitanje kako to da sela Sjenice ne predstavljaju podru je sa izraženim ruralnim siromaštvom? Budu i da podru je pešteri se odlikuje najgorom klimom na teritoriji Srbije, sa mrazovima i manjim od -30 stepeni celzijusa. Podru je bez adekvatne infrastrukture puteva, škola, zdravstvenih objekata i sl. Odgovor se ogleda u injenici da je veliki deo populacije otišao za inostranstvo i da dotacijama iz inostranstva izdržavaju svoje uku ane.

Tako da se možemo pozvati na neo-klasi nu teoriju, koja tvrdi da e tržišni mehanizam prouzrokovati migraciju radnika iz nerazvijenih u razvijene regione i time dovesti do pada plata u razvijenim a rasta plata u nerazvijenim zbog odsustva radne snage, dok e tok kapitala biti reversan, odnosno da e se kapital zbog manjih

nadnica seliti u nerazvijena područja, sve do onog momenta dok se me u-regionalne razlike ne isprave. Me utim ovakvo tumačenje ne uzima u značajnoj mjeri u razmatranje potrebe za infrastrukturom, saobraćajnicama, administracijom, kvalifikovanom radnom snagom i sl. (Tomić, str. 504)

Me utim pojedini elementi su na prostoru Grada Novog Pazar, Tutina, Sjenice imali odlike upravo neo-klasične teorije ali se to svakako mora uzeti u posmatranju sa rezervom, jer su tu vladali i određeni socio-društveni faktori koji su nagonili stanovništvo da se vraća u svoj kraj. Isto na Srbija takođe ima veliki broj lica u inostranstvu ali ta lica manje veže upravo ti socio-društveni konteksti, u svom rodnom predelu, budući da se većina u povratku iz inostranstva odlučuje da iste ili slične socio-društvene kontekste potraže u većim urbanim sredinama.

Gradska i ruralna područja	Ukupan broj stanovnika sa licima u inostranstvu	Ukupan broj stanovnika 2011	Lica u inostranstvu 2011	apsolutni porast- pad 2002 - 2011	apsolutni porast- pad 1991 - 2012	indeks 2002=100	indeks 1991=100	2002	1991	apsolutni porast- pad 1991 - 2002.	indeks 1991=100
Ukupno RS	/	7120666	/	-377335	-428312	94,97	94,33	7498001	7548978	-50977	99,32
Novi Pazar	101597	92766	8831	7232	10385	108,5	112,6	85534	82381	3153	103,8
<i>Gradska</i>	66307	60638	5669	6050	10489	111,1	120,9	54588	50149	4439	108,9
<i>Ostala</i>	35300	32128	3172	1182	-104	103,8	99,7	30946	32232	-1286	96
Tutin	34932	30770	4162	859	-3068	102,9	90,9	29911	33838	-3927	88,4
<i>Gradska</i>	11431	9953	1478	834	1271	109,1	114,6	9119	8682	437	105
<i>Ostala</i>	23509	20817	2692	25	-4339	100,1	82,8	20792	25156	-4364	82,7
Sjenica	27720	25248	2472	-2609	-7725	90,6	76,6	27857	32973	-5116	84,5
<i>Gradska</i>	14474	13056	1418	-58	-953	99,6	93,2	13114	14009	-895	93,6
<i>Ostala</i>	13269	12194	1075	-2549	-6770	82,7	64,3	14743	18964	-4221	77,7

Tabela 6: Kretanje broja stanovnika u ruralnim gradskim sredinama Novog Pazara, Tutina i Sjenice¹
Tabela 7: Sela Novog Pazara, Tutina, Sjenice i njihove demografske promene u periodu 1991-2011

	Ruralna područja	Ukupan broj stanovnika sa licima u inostranstvu	Ukupan broj stanovnika 2011	Lica u inostranstvu 2011	apsolutni porast- pad 2002 - 2011	apsolutni porast- pad 1991 - 2012	indeks 2002=100	indeks 1991=100	2002	1991	apsolutni porast- pad 1991 - 2002.	indeks 1991=100
1	Izbice	1619	1502	117	-506	-137	74,8	91,6	2008	1639	369	122,5
2	Brani	143	131	12	-66	-248	66,5	34,6	197	379	-182	52
3	Dramice	53	53	0	-24	-74	68,8	41,7	77	127	-50	60,6
4	Mur	4233	3835	398	373	1215	110,8	146,4	3462	2620	842	132,1
1	Guje	147	122	25	-14	-98	89,7	55,5	136	220	-84	61,8
2	Ribari	1120	1025	95	150	88	117,1	109,4	875	937	-62	93,4
3	Crkvine	86	80	6	-55	-94	59,3	46,0	135	174	-39	77,6
4	Delime	560	512	48	76	16	117,4	103,2	436	496	-60	87,9
1	Bagi	69	66	3	-17	-37	79,5	64,1	83	103	-20	80,6
2	Cetanovi	290	290	0	-95	-188	75,3	60,7	385	478	-93	80,5
3	Tuzinje	156	125	31	-73	-174	63,1	41,8	198	299	-101	66,2
4	Dobri Dub	200	188	12	-62	-294	75,2	39,0	250	482	-232	51,9

¹ Popis 2011. godine, <http://popis2011.stat.rs>, napomena: popis 2011 u velikoj meri ne odlikava realno stanje zbog velikog bojkota istog

RURALNI RAZVOJ EU OD 2014. DO 2020.

Politikom ruralnog razvoja EU-a se esto naziva „drugim stubom” zajedni ke poljoprivredne politike (ZPP-a) te se njome upotpunjava sistem direktnih pla anja poljoprivrednicima i mera za upravljanje poljoprivrednim tržištima (tzv. „prvi stub”). Politika ruralnog razvoja i drugi Evropski strukturni i investicioni fondovi imaju niz zajedni kih ciljeva. Politikom ruralnog razvoja EU-a olakšava se odgovaranje na široki raspon privrednih, ekoloških i socijalnih izazova 21. veka.

Politika ruralnog razvoja EU-a finansira se iz Evropskog poljoprivrednog fonda za ruralni razvoj (EPFRR) ija je vrednost u razdoblju od 2014. do 2020. 100 milijardi EUR, pri emu svaka država lanica EU-a prima finansijska sredstva za period 2014-2020. Što e potpomo i osloba anje u državama lanicama, dodatne 61 milijarde EUR javnih finansija u te svrhe. U ovom razdoblju osam je država lanica odabralo imati dva ili više (regionalna) programa , dok u 28 država lanica postoji 118 razli itih programa ruralnog razvoja (PRR , od ega 20 ine jedinstveni nacionalni programi). U narednoj tabeli br 8 prikazani su iznosi prema državama lanicama, koji su im obezbe eni iz zajedni kog fonda, sa bitnom naznakom da pitanje „Bregzita“ zasigurno e uskoro ili za par godina (najviše dve) promeniti raspored iznosa.

Tabela 8: Iznosi koje države EU mogu da o ekuju u periodu 2014-2020 za ruralni razvoj

Izvor: http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020/index_hr.htm

Zemlja	Iznos mlrd. €	Zemlja	Iznos mlrd. €	Zemlja	Iznos mlrd. €
Belgija	648	Hrvatska	2,026	Poljska	8,698
Bugarska	2,367	Italija	10,444	Portugal	4,058
eška	2,306	Kipar	132	Rumunija	8,128
Danska	919	Litvanija	1,076	Slovenija	838
Nema ka	9,446	Letonija	1,613	Slova ka	1,560
Estonija	823	Luksemburg	101	Finska	2,380
Irska	2,191	Ma arska	3,431	Švedska	1,764
Gr ka	4,718	Malta	97	V.Britanija	5,200
Španija	8,297	Holandija	765	EU tehn asist	239
Francuska	11,385	Austrija	3,938	Ukupno	99,588

Države lanice i regije izra uju svoje programe ruralnog razvoja na temelju potreba svojih podru ja rade i pritom na rešavanju bar etiri od sljede ih šest zajedni kih prioriteta EU-a:

- potpomaganje prenosa znanja i inovacija u poljoprivredi, šumarstvu i ruralnim podru jima;
- ja anje isplativosti i konkurentnosti svih vrsta poljoprivrede te promovisanje inovativnih poljoprivrednih tehnologija i održivog upravljanja šumama;
- potpomaganje organizacije lanca nabavke hranom, dobrobiti životinja te upravljanja rizikom u poljoprivredi;

- obnavljanje, o uvanje i poboljšanje ekološkog sistema povezanih s poljoprivredom i šumarstvom;
- potpomaganje u inkovitosti resursa te podsticanje napretka prema privredi sa niskim nivoom ugljenika odnosno otpornom na klimatske promene u poljoprivrednom, prehrambenom i šumarskom sektoru;
- potpomaganje društvene uklju enosti, suzbijanja siromaštva i privrednog razvoja u ruralnim podru jima.

Sa komponentom ruralnog razvoja Instrumenta za pretpristupnu pomo - IPA, zemlje kandidati e pomagati kroz odre eni instrument koji se zove IPARD - Instrument za pretpristupnu pomo u ruralnom razvoju. Cilj IPARD je dvostruk: 1. pružanje pomo i za implementaciju ackuis o Zajedni ke poljoprivredne politike; 2. doprinos održivom prilago avanju poljoprivrednog sektora i ruralnih podru ja unutar zemlje kandidata. Ovi ciljevi treba da budu ispunjeni sprovo enjem 9 razli itih mera pod 3 ose prioriteta:

Osa 1 - Unapre enje tržište efikasnosti i sprovo enju standarda Zajednice;

Mere:

1. Investiranje u poljoprivredna gazdinstva da se restrukturiraju i nadograde u skladu sa standardima EU;
2. Investiranje u preradu i marketing poljoprivrednih i ribljih proizvoda za restrukturiranje i nadogradnju sa standardima EU;
3. Podrška u osnivanje grupa proizvo a a.

Osa 2 - Pripreme radnje za sprovo enje agro-ekoloških mera ;

Mere:

4. Pripreme za implementaciju aktivnosti koje se odnose na životnu sredinu i na selu;
5. Priprema i implementacija lokalnih strategija ruralnog razvoja.

Osa 3 - Razvoj ruralne ekonomije;

Mere:

6. Unapre enje i razvoj ruralne infrastrukture;
7. Razvoj i diversifikacija ruralnih ekonomskih aktivnosti;
8. Trening;
9. Tehni ka pomo .

FINANSIRANJE RURALNOG RAZVOJA NA PRIMERU SRBIJE, KAO ZEMLJE POTPISNICE SSP SA EU

Finansiranje ruralnog razvoja Srbije, kao potpisnice SSP-a, trebao se pre svega temeljiti i na nacionalne programe ali i na programe pred pristupnih i pristupnih fondova. Sredstva iz IPARD-a su izostala, zbog izostanka akreditacije tela za direktna pla anja, Uprave za agrarna pla anja. Za 2016 godinu iz IPARD fondova bilo je predvi eno 15 miliona evra, a kada po nu fondovi da se koriste iznos se pove ava iz godine u godinu tako da za ceo sedmogodišnji period 2014-2020, mogla

su da dostignu 175 miliona evra. Uslov za korišćenje IPARD sredstava bio je da Srbija preuzme nadležnost za procedure za trošenje fondova kroz takozvani decentralizovani sistem i da se Uprava za agrarna plaćanja osposobi i pojača njeni kapaciteti.

Uprava za agrarna plaćanja je bila akreditovana za sredstva iz IPA fondova koji su na snazi od 2013-te, međutim kako su izostala sredstva iz EU fondova, Vlada Republike Srbije je 8. Aprila 2016 potpisala sporazum o kreditima sa najnižom kamatom od svega 3%. Ono što je zanimljivo je da na sajtu Ministarstva poljoprivrede i zaštite životne sredine, kada se latinicom ukuca pojam „kredit“ na latinici, koji je po svakim štelovanjima kompjutera (osnovno pismo), sajt ne nalazi podatke i informacije o kreditima u 2016. Međutim ako se na sajtu ministarstva isti pojam ukuca ćirilicom, onda pretraživač nalazi podatke o subvencionisanim kreditima za 2016, koji su potpisani sa 10 banaka.

Tabela 9: Spisak banaka sa kojima je 2016 sklopljen sporazum o Subvencionisanim kreditima

Imena banaka za Subvencionisane kredite 2016	
1. Komercijalna banka,	6. Zberbanka,
2. Pro Kredit banka,	7. AIK,
3. Kredit agrikole,	8. NLB banka,
4. Hipo Alpe Adria banka,	9. Uni kredit banka,
5. Banka Inteza,	10. OTP banka

Ono što je posebno zabrinjavajuće je da navedene banke na svojim sajtovima, sem dve, uopšte i ne nude subvencionisane kredite, nego se na njihovim oficijelnim sajtovima nalaze komercijalni krediti pod veoma „nepovoljnim“ kamatnim stopama, što je prikazano u tabeli 8. Budući da uslova za IPARD sredstva ne može biti još dugo, kao posledica naši poljoprivrednici se moraju orijentisati ili na komercijalne ili na subvencionisane kredite. Zato smo kao završni deo rada u tabeli 9, dali uporedni pregled kako bi različite kamatne stope, komercijalne i subvencionisane, uticale na jedan isti biznis plan sa istim iznosom ulaganja, marketing planom, tehničko-operativnim planom, istim periodom eksploatacije, istim brojem zaposlenih i ostalo. Kao primer je uzet biznis plan iz knjige sa osnovnih studija IUNP, na predmetu Upravljanje investicijama. (Meta)

Ako pogledamo tabelu 9. Videćemo da ove različite kamatne stope toliko drastično utiču na poljoprivrednike, tako npr za farmera bi diskontovani period povraćaja sa stopom od 3% usledio nakon 6 godina i 331 dana, dok bi pri kamatnoj stopi od 12% eks usledio tek nakon 7 godina i 326 dana, skoro pri isteku eksploatacionog perioda. Za isti posmatrana dve stope Indeks rentabilnosti je u prvom slučaju 13,52% a drugom 1,31%. Kada je u pitanju najvažnije, koliko privredni subjekt (u ovom slučaju farmer) plati kamate, u prvom slučaju je 6.667,53, a drugom 25.652,83 evra, što direktno utiče i na neto rezultate i troškove, ali društveni život u ruralnim područjima.

Tabela 10: Iznos komercijalnih i subvencionisanih kamatnih stopa za poljoprivredu na sajtovima komercijalnih banaka

Vrsta kredita		Obrtna		Investicije u zemljište		Investicije u objekat		Subvencionisani	
Ime banke		EKS (godišnje)	NKS	EKS	NKS	EKS	NKS	EKS	NKS
banka "a"	dinarski	11,58%	9,9% fiksna	14,01%	3M BELIBOR + 9% godišnje, promenljiva				
	eurski	9,92%	8,5% fiksna	6,87%	6M Euribor + 6,5% godišnja, promenljiva	5,79%	6M Euribor + 5,5% godišnja, promenljiva	Nisu navedeni	
banka "b"	dinarski	26,39%	22% Fiksna			36,48%	22% Fiksna		4%
	eurski	16,98%	12,45% Fiksna			17,28%	11,0%, promenljiva		
banka "c"	dinarski	21,96%	15% fiksna	20,06%	14,95% u prvih 60 meseci, nakon toga 11,50% + 3M BELIBOR	20,09%	14,45%, fiksna	Nisu navedeni	
	eurski	15,05%	9,95% + 3M EURIBOR	12,00%	8,95% + 3M EURIBOR	12,94%	8,95% + 3M EURIBOR		
banka "e"	dinarski	Nisu navedeni		Nisu navedeni		Nisu navedeni		Nisu navedeni	
	eurski	Nisu navedeni		Nisu navedeni		Nisu navedeni			
banka "f"	dinarski	Nisu navedeni		Nisu navedeni		Nisu navedeni		Nisu navedeni	
	eurski	Nisu navedeni		Nisu navedeni		Nisu navedeni			
banka "g"	dinarski	14,92%	(6M BELIBOR + 6,17%	Nisu navedeni		Nisu navedeni		Nisu navedeni	

Napomena: zbog želje autora da niti reklamiraju, niti naškode reputaciji banaka u tabeli nisu korišćena prava imena banaka

Tabela 11: Uticaj subvencionisanih i komercijalnih kamatnih stopa na istovetan biznis plan

Farma Junadi	Primer iz knjige IUNP- a Mehmeda Mete	Kamata Uprave za Agrarana pla anja	Kamata banke "a"	Kamata banke "b"	Kamata banke "c"
1) Osnovni pokazatelji biznis plana					
<i>Kamata</i>	6,91%	3%	5,79%	17,28%	12%
<i>Iznos kredita</i>	€ 55.742,00	€ 55.742,00	€ 55.742,00	€ 55.742,00	€ 55.742,00
<i>Metodologija svetske banke</i>	Da	Da	Da	Da	Da
<i>Period eksploatacije</i>	8 godina	8 godina	8 godina	8 godina	8 godina
<i>Iznos kamate na kraju</i>	€ 15.095,27	€ 6.667,53	€ 12.710,45	€ 36.149,53	€ 25.652,83
<i>Kumulativni neto dobitak</i>	€ 144.808,73	€ 153.236,47	€ 147.193,55	€ 123.754,47	€ 134.251,17
<i>Kumulativni neto priliv</i>	€ 225.377,61	€ 233.805,35	€ 227.762,42	€ 204.323,34	€ 214.820,05
2) Diskontne metode					
<i>Period povra aja</i>	6 godina i 28 dana	6 godina i 270 dana	6 godina i 357 dana	7 godina i 353 dana	7 godina i 187 dana
<i>Diskontovani period povra aja</i>	8 godina i 125 dana	6 godina i 331 dan	7 godina i 80 dana	duži od 8 godina,	7 godina i 326 dana
<i>Interna stopa rentabilnosti</i>	6,92%	8,21%	7,28%	3,72%	5,31%
<i>Indeks rentabilnosti</i>	8,09%	13,52%	9,63%	-5,45%	1,31%
3) Stati ke metode					
<i>Prose ni period povra aja</i>	1,35	1,41	1,36	1,19	1,27
<i>Prose ni period povra aja</i>	1 godina i 128 dana	1 godina i 150 dana	1 godina i 131 dana	/	1 godina i 98 dana
<i>Recipro ni period povra aja</i>	13,45%	14,08%	13,63%	11,88%	12,66%
<i>Prelomna ta ka</i>	66,76%	63,85%	65,94%	74,04%	70,41%
4) Pokazatelji rentabilnosti u prvoj godini projekta					
<i>Stopa poslovnog dobitka</i>	24,81%	24,81%	24,81%	24,81%	24,81%
<i>Stopa neto dobitka</i>	20,65%	22,97%	21,31%	14,85%	17,74%
<i>Koeficijent efikasnosti</i>	126,03%	129,83%	127,08%	117,44%	121,57%
<i>Stopa prinosa na ukupna sredstva</i>	11,54%	12,75%	11,88%	8,43%	9,99%
<i>Stopa prinosa na sopstvena sredstva</i>	15,53%	16,98%	15,95%	11,68%	13,64%
<i>Z TEST u prvoj godini</i>	2,06	2,08	2,07	2,00	2,03

Napomena: Privredni subjekt se u prvoj godini nalazi u "crnoj zoni" ako je $Z < 1,81$. Privredni subjekt je u „sigurnoj zoni“ ako je $Z > 2,99$ što zna i da ne postoji opasnost od bankrotstva preduze a.

ZAKLJU NA RAZMATRANJA

Put Srbije i regiona ka EU, je naravno jedinstvena šansa, da se zemlja i region na e u jednom novom okruženju gde e narodi sa ovih prostora biti prinu eni na konzistentnost i me usobno uvažavanje. Kada je u pitanju razvoj poljoprivrede i ruralnog razvoja, sigurno da postoje nedostaci koji se ogledaju u kvotama na kojim sada po iva EU. Ulazak u EU e verovatno sada biti još dodatno otežan „bregzitom“, ali put kao EU nedvosmisleno vodi ka boljitku u vidu finansiranja ruralnog razvoja.

Srbija predstavlja sa 85% teritorije zemlju sa ruralnim podru jima, gde se efekat ekonomije obima ne može ostvariti, izuzev ravni arskog predela Vojvodine i Beograda i delova uz autoput. Bez velikih subvencija u oblasti ruralnog razvoja ne e biti napretka, posebno u Sandžaku i jugoisto noj Srbiji. Ukoliko izostane fer finansiranje ruralnog razvoja, nastavi e se trend napuštanja sela i odlazak u gradove. Naravno može se govoriti o pozitivnim stranama takvog procesa, ali postoje i izrazito negativne, koje se ogledaju pre svega u nemogu nosti eksploatacije naših prirodnih resursa, pogotovo na Pešteri gde je fakti ki sto ni fond devastiran, a kvalitet mesa i ostalih poljoprivrednih proizvoda, sa tog podru ja nadaleko uven.

Bez dalje integracije u EU, i fondova koji sa njima dolaze, naš ruralni razvoj e se oslanjati na subvencionisane kredite ali je pitanje koliko su farmeri sa istim upoznati budu i da se podaci na sajtovim a ministarstva otežano nalaze a ista situacija je i sa komercijalnim bankama koje na sajtovim a prikrivaju podatke o subvencionisanim kreditima.

Neminovno da je dalji razvoj ruralnih podru ja povezan i sa izvorima finansiranja, do kojih može do i uz pomo doznaka i FDI (ljudi sa naših prostora a sada državljana nekih zapadnih ili razvijenijih zemalja). Veoma bi bilo korisno da se ljudi iz ekonomske, pravne, IT i agrarne struke što više uklju e u opismenjavanje naših poljoprivrednika kako da koriste IT za što bolji plasman svojih proizvoda, ali i za iznalaženje svojih pravnih, administrativnih i finansijskih prepreka.

Ono što bi svakako voleli videti je stvaranje izvesnog fonda sastavljenog od naših ljudi iz dijaspore, koji bi davao pozajmice, našim poljoprivrednicima za proizvodnju i razvoj tradicionalnih proizvoda i usluga sa našeg podneblja i dalji plasman na teritorije EU zemalja, bez kamatnog interesa. Ali do tada ostaje nam da u uslovima najgoreg oblika kapitalisti kog sistema, ukažemo našim poljoprivrednicima koji su na ini i mogu nosti da obezbede sredstva uz što niže kamatne stope.

EU okvirno 38% svog budžeta daje za ruralni razvoj i poljoprivredu, što je ekvivalentno 0.4% BDP Unije. Pa postavimo sebi logi no pitanje, da li Unija greši što ulaže toliki novac u poljoprivredu i ruralni razvoj? Nadamo se da e opštine u Sandžaku uz podršku države, krenuti u proces restrukturiranja i snažnog ruralnog razvoja, jer sigurno imamo šta ponuditi tržištu, poput prvoklasnog mesa, suhomesnatih proizvoda, autenti nih mle nih proizvoda itd. Tim putem jedino možemo izvojevati održivost naših zajednica, bez velikog pritiska na migracije ka gradovima i zapadno evropskim zemljama.

BIBLIOGRAFIJA

1. Meta, Mehmed. 2015. *Upravljanje investicijama*, Novi Pazar: Univerzitet u Novom Pazaru
2. Rosi , Ilija, 2002. *Rast, strukturne promene i funkcionisanje privrede- Nacionalna makroekonomija*, Ekonomski fakultet Kragujevac, Kragujevac
3. Tomi , Danilo, 2004. *Ideje i inicijative o poljoprivredi i selu*, Novi Sad
4. Vuji i , Milica, 2006. *Menadžment u agrobiznisu*, Kragujevac
5. Svetska Banka, http://data.worldbank.org/country/serbia#cp_wdi,
6. http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020/index_hr.htm,
<http://www.mpzps.gov.rs>,
7. Popis 2011. godine, <http://popis2011.stat.rs> ,
8. Oficijelni sajtovi banaka, davaoca subvencionisanih kredita u R. Srbiji za 2016
9. Vlada republike Srbije i Strategija ruralnog razvoja R. Srbije

RESUME

The way of Serbia and the region to the EU is, of course, a unique opportunity for the country and the region finding themselves in a new environment where the nations of this region will be forced to consistency and mutual respect. Joining the EU will likely now be even more difficult after "Brexit", but joining the EU will undoubtedly lead to prosperity in the form of funding for rural development.

85% of Serbia represents land of rural areas, where economies of scale cannot be achieved except lowland landscape of Vojvodina and Belgrade and parts close to the highways. Without large subsidies in the field of rural development, there will be no progress, especially in Sandzak and southeastern Serbia. In the absence of fair financing of rural development, the trend of leaving villages and migration to the cities will continue. Of course, we can talk about the positive sides of such a process, but there are extreme disadvantages, reflected primarily in the inability of the exploitation of natural resources, especially in Pester plateau where practically livestock is devastated, but the quality of meat and other agricultural products from the area are quite popular.

Without further integration into the EU, and the funds that come with them, rural development will rely on subsidized loans, but the question is how many farmers are familiar to use the internet, while the information on the websites of the ministries are difficult to find. The same situation is with commercial banks, which provide scarce information about subsidized loans.

It is inevitable that the further development of rural areas is connected with sources of financing, which may occur with the help of remittances and FDI, especially by individuals from abroad, which initially emigrated to developed countries in Europe. It would be very useful to include specialists from economic, legal, IT and agricultural profession in order to increase the literacy of farmers how to use IT for better placement of their products, but also for finding solutions for their legal, administrative and financial obstacles.

We propose in our work the formation of a fund financed by people from the diaspora, which would provide interest-free loans to local farmers in the production

and development of traditional products, which would be further sold on the territory of EU countries. But until then, it remains on us to show local farmers, how to receive cheap funds in a cruel capitalist system.

The EU spends roughly 38% of its budget for rural development and agriculture, which is equivalent to 0.4% of EU GDP. Let us ask ourselves the logical question of whether the Union is wrong investing so much money in agriculture and rural development? We hope that Sandzak municipalities with the support of the state, start the process of restructuring and a strong rural development, because we certainly have something to offer to the market, such as first-class meat, meat products, dairy products, etc. In that way we can only assert the sustainability of our communities, without much pressure on migration to cities and Western European countries.

GLOBALIZACIJA I MARKETING NA HALAL TURISTI KOM TRŽIŠTU

Aldin Dugonji , MSc

Islamska zajednica u Hrvatskoj, Centar za certificiranje halal kvalitete
Zagreb, Hrvatska
aldin.dugonjic@gmail.com

Apstrakt

U zadnjem desetlje u muslimanske zemlje posebice zemlje Bliskog i Dalekog istoka sve se više prepoznaju kao turisti ke destinacije, a sami državljani ovih zemlja kao poželjni turisti u prvome redu zbog svoje izuzetno dobre platežne mo i. Stoga se turisti ka industrija i mnoge destinacije prilago avaju zahtjevima halal standarda neki samoinicijativno, a neki prema standardima koje je uspostavila Vlada nekih od destinacija. U radu se prikazuje halal turisti ko tržište i njegovi potencijali kao i na in primjene marketinga posebice Malezije na ovom rastu em i globalnom tržištu.

Ključne riječi: Muslimani, halal, turizam, globalno.

GLOBALISATION AND MARKETING ON THE HALAL TOURIST MARKET

Abstract

In the last decade, especially the Muslim countries of the Middle and Far East are increasingly recognized as a tourist destination, and the citizens themselves of these countries have become desirable tourists primarily because of their good purchasing power. Therefore, the tourism industry, and many destinations are adjusted to the needs of these customers, especially the halal standard. This adaptation is conducted by the providers on their own and in some cases with the support of governments. The paper presents the halal tourism market and its potential as a way of marketing, in particular Malaysia, on this growing and global markets.

Keywords: Muslims, halal, tourism, global.

JEL codes: Z33

UVOD

Globalizacija i ekonomske integracije nacionalnih gospodarstava danas su nesumnjivo najvažnije pojave u me unarodnim ekonomskim i financijskim odnosima. U uvjetima globalizacije opstati mogu samo najsposobniji. To zna i da se na globalnom tržištu možemo natjecati samo u onim proizvodima i uslugama u koje je ugra ena najve a koli ina suvremenog znanja. U zadnje vrijeme muslimani su sve više mobilni i jako puno putuju bilo iz potrebe zbog posla, turisti kih ili zdravstvenih razloga. To rezultira sve ve om potrebom prilagodbe proizvoda i usluga prema zahtjevima halal standarda ovog sve više zna ajnijeg i unosnog

tržišta. Stoga mnogi hoteli i destinacije sve više nude proizvode i usluge koji su prilagođeni zahtjevima gostiju muslimana bez obzira da li se radi o muslimanskim ili nemuslimanskim zemljama. Zadnjih desetak godina halal industrija pozitivno utječe na ekonomski razvoj u svijetu, a najveći razvoj i rast prisutan je u prehrambenoj industriji i turizmu koji trenutno prema procjenama zauzimaju 20% u ukupnoj proizvodnji hrane i 13% u turističkom prometu stoga svaka zemlja u svijetu želi im više uzeti u obzir na ovom rastućem tržištu. Halal turizam predstavlja djelatnost pružanja usluga tijekom putovanja osobama koje žive u skladu s halal normama ili halal lifestyle-om, kako se to sve obično imenuje. Ova djelatnost obuhvaća aktivnosti organiziranja i realizacije putovanja, smještaj, uvjete za obavljanje vjerskih obreda, pripremanje i posluživanje hrane, te ostale aktivnosti tijekom boravka poput slobodnih aktivnosti, izleta, obilazaka, rekreacije i sl. Potrebno je napomenuti da se na međunarodnom nivou umjesto termina halal turizam preporučuje upotreba odrednice „Halal Friendly Travel“. Pri tome je važno da je „Halal Friendly Travel“ prikladniji od izraza halal turizam iz najmanje tri razloga.

Prvi razlog je što ova usluga nije vezana isključivo za turiste, već za bilo koju osobu kojoj je potrebna halal usluga bez obzira na motiv putovanja i bez posebnog ograničavanja na bilo koju sezonu ili godišnje doba.

To mogu biti i poslovni ljudi, sportaši, osobe koje putuju radi liječenja ili kojim drugim povodom. Drugi razlog je što agencije, organizacije ili objekti koji pružaju halal usluge mogu pružati i druge usluge koje nisu halal. I konačno, jedan od razloga leži u činjenici da sadržaj i kvaliteta usluge nikad nisu u potpunosti isti, netko nudi više i bolje od drugih. Stoga se najveća pažnja obrađuje na to koliko su uvjeti i okruženje u kojima se usluga realizira „prijateljski“ za osobe koji traže halal usluge. Pored navedenih izraza, još se koriste i odrednice „Halal Friendly Environment“ i „Halal Friendly Hospitality“ i koje obuhvaćaju fizičko okruženje, infrastrukturu, te gostoprimstvo i ljubaznost osoblja koje pruža uslugu. [3, str. 3]. Pojam halal turizam nastao je kao odgovor na navike i očekivanja svjetske populacije koja traži proizvode i usluge u skladu sa svojim vjerskim principima – Islamom. Ova populacija želi putovati i putuje. I zapravo, sam Kur'an obiluje imperativima u pogledu putovanja po globusu, edukativno-avanturističkih putovanja, bez kojih nema prepoznavanja nadnacionalne konfiguracije transcivilizacijskih vrijednosti, putovanja u procesu izvođenja društava iz naučnih, kulturoloških i društvenopolitičkih tmina na novo svjetsko svjetlo.

METODOLOGIJA

U radu su korišteni sekundarni izvori podataka. Sekundarni izvori podataka su: znanstvena i stručna literatura za teorijsko-stručni okvir. Provedeno je izvičajno istraživanje i analiza sadržaja.

RASPRAVA I DISKUSIJA

Statistika bilježi da svjetsku populaciju trenutno čini 23% muslimana. Do 2030. godine taj postotak će iznositi 26,5%. Zemlje s većinskim muslimanskim stanovništvom bilježe i porast ekonomije te na taj način muslimani postaju vodeći potrošači i svjetskog tržišta u različitim segmentima. Naime, islamsko – halal tržište razvija se brže od svjetskog prosjeka razvoja turizma, te stoga privlači i sve više pažnju. Gosti s halal tržišta na odmoru, u prosjeku troše oko 1700 USD, što je za 500 USD više od prosječnih Europljana.

Prema podacima utemeljenim na statistikama Svjetske turističke organizacije, halal turizam je:

- u 2010. godini u ukupnoj turističkoj ponudi imao udio od 9% a njegova vrijednost iznosila je oko 90 milijardi USD
- u 2011. vrijedilo je 126.1 milijarde USD (12,3% od cjelokupne svjetske turističke zarade)
- u 2013. godini 140 milijardi USD (13% od cjelokupne svjetske turističke zarade).

Također se predviđa porast vrijednosti islamskog tržišta od 5% godišnje, čime će do 2020. godine dostići vrijednost od 200 milijardi USD. Ove brojke ne obuhvaćaju vjerski turizam, konkretno odlazak na Hadždž i Umru [2, str. 11].

Olakšavajućim činjenicom za one koji su prepoznali potencijal halal turizma je što svi turisti muslimani prilikom odabira destinacije i smještaja zahtijevaju isti standard kvalitete – halal standard. Puno je primjera u svijetu gdje turisti koji su dionici nude razne vrste halal usluga žele i više sudjelovati u prometu halal turizma. Iziš je iznos prošle godine iznosio 130 milijardi američkih dolara sa udjelom od 13% u ukupnom svjetskom turističkom prometu. Jedan od pokazatelja rasta tržišta halal turizma je i organizacija konferencija i sajmova koji su posvećeni halal turizmu kao što je Svjetski halal turizam samit i sajam koji je održan od 19 do 21.10.2015 u Abu Dhabiju i čiji je održavanje najavljeno i za iduću godinu.

Većina hotela i destinacija koja žele privući goste sa halal tržišta ne želi to učiniti na način da zanemare druge goste koji ne zahtijevaju halal. Stoga za marketinške stručnjake predstavlja dilemu koju marketinšku strategiju primijeniti. Jedna strategija je promovirati sebe kao family friendly hotel/ destination bez korištenja termina Muslim friendly ili Halal friendly. Primjer hotela Al Jawhara iz Dubaja koji upravo sebe promovira kao family friendly hotel iako su sve hotelske usluge upravo usmjerene prema muslimanima. Drugi način promocije hotela/ destinacije koji žele pristupiti gostima muslimanima ne žele i zanemariti druge goste jeste da se promoviraju kroz ciljane marketinške kanale kao npr. specijalizirane Tv kanale, časopise u većinskim muslimanskim zemljama. Veliki izazov također predstavlja korištenje različitih termina u halal turističkoj industriji kao npr. Halal turizam ili islamski turizam. Sve više zemalja u svijetu nudi različite halal usluge ne žele i propustiti priliku koje ove najbrže rastuće tržište nudi te su različite inicijative po pitanju standardizacije i promocije Halal turizma poduzete na nivoima Vlade ili privatno. Štoviše određeni hoteli samodeklarativno nude halal usluge iako ne poznavaju i halal uopće. Upravo problem leži u činjenici nepostojanja jedinstvenog standarda u halal turističkoj industriji te da kao krajnji korisnik neznate što zapravo

možete o ekivati. Stoga zbog sve ve eg rasta ovoga tržišta potrebno je imati jedinstveni standard u halal turisti koj industriji kako bi se ovo tržište moglo najbolje razvijati, kako bi se uspostavio sustav kontrole i kako bi krajnji korisnik bio upoznat što može o ekivati pod halal uslugom. Utjecaj religije u svakodnevnom osobnom i poslovnom životu pojedinca determinira njegove postupke i ponašanje. Svjesni toga marketinški stru njaci ne zanemaruju njen utjecaj na marketinške aktivnosti i komunikaciju znaju i da muslimana na donošenje odluke za kupnju ili korištenje usluge znatno utje e religija koja je jednako snažno prisutna u njihovom stilu života neovisno o dobnoj skupini, prihodima, geografskom položaju, naobrazbi ili spolu.

HALAL FRIENDLY KRSTARENJE – TREND KOJI RAZVIJA TURSKI TURISTI KI SEKTOR

Halal turizam je jedna od najbrže rastu ih grana ovog privrednog sektora u Turskoj, a od ove godine u ponudi je i halal krstarenje. Turisti ka agencija “Fusion Tour” je u Istanbulu u avgustu ove godine predstavila jedan novi pristup turizmu. Na putovanju koje pripremaju za septembar, prema susjednoj Gr koj, ne e biti alkohola, svinjskih proizvoda, niti kockanja. Sve što e se na brodu na i bi e u skladu sa islamskim vjerskim vrijednostima: odvojeni sportski centri, odvojena kupatila i mesdžidi. Halal turizam je jedna od najbrže rastu ih grana ovog privrednog sektora u Turskoj. Mnogostruko je pove an broj “halal” hotela i turisti kih agencija u posljednjih 15 godina. Ipak, do sada nije bilo ponuda za halal krstarenje, sve dok turisti ka agencija Fusion Tour nije odlu ila organizovati putovanje sli no onima koji postoje u svijetu: košer krstarenje ili krš ansko krstarenje.

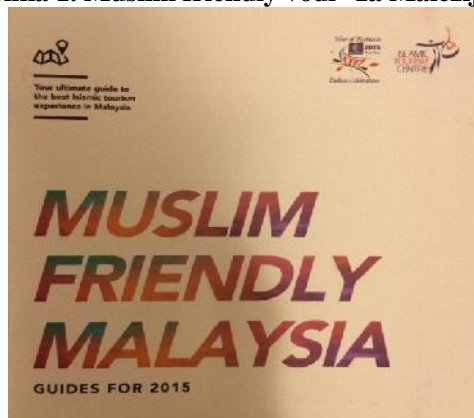
Ponuda halal tržišta se ve nekoliko godina tako er može na i online.

HalalTrip ima viziju postati savjetnik muslimanskih putnicima širom svijeta. Web stranicom pokušavaju pomo i prilikom otkrivanja destinacije te u initi putovanje lakšim, zabavnijim i više intuitivnim za sve one koje su u potrazi za halal-friendly putovanjima. Korisnicima se nude informacije i resursi sa detaljnijim uvidom u destinacije širom svijeta. Oni nude širok spektar usluga koje uklju uju turisti ke vodi e, rezervacije smještaja i prijevoza, popis restorana i obližnjih džamija. Sve ponude su prilago ene zahtjevima gostiju sa halal tržišta. HalalBooking je još jedan veliki brend za, kako i sami vole re i, svjetsku najnapredniju online stranicu za halal turizam. Od samog osnivanja 2009. godine nude širok spektar kvalitetnih resorta, gradova, toplinskih i privatnih smještaja te vila koje su u skladu sa islamskim principima. Oni garantiraju da su njihove cijene smještaja najbolje na tržištu (bilo da se radi o samom hotelu, putni kim agencijama ili drugim online booking web stranicama). Osoblje redovno posje uje sve ponu ene destinacije tokom odmora za potrebe obuke. Hoteli i turisti ka naselja se redovito posje uju kako bi bili sigurni u visoke standarde te kako bi web stranicu održavali i zadržali kvalitetnom. Nakon što turisti do u na željenu destinaciju, lokalni predstavnici HalalBookinga su tu da im pruže korisne informacije kako bi bili sigurni da sve ide bolje nego što je planirano.

MALEZIJA MUSLIM FRIENDLY DESTINACIJA

U najnovijem istraživanju koje je proveo DinarStandard, vode a istraživa ka institucija koja se bavi halal turisti kim tržištima u jednom od svojih zadnjih istraživanja i izvješ a Malezija je proglašena jednom od svjetskih omiljenih odredišta me u turistima i putnicima muslimanima. U provedenom istraživanju ispitanici su naveli dostupnost molitvenih prostora, halal hranu kao i muslim friendly atmosferu kao najvažnije faktori u odabiru destinacije za putovanje. U drugom nedavno objavljenom istraživanju od strane CrescentRating iz Singapura koji se tako er bavi istraživanjima na halal tržištima te promocijom i rangiranjem halal destinacija, Maleziju je ocijenio kao svjetski vrh Muslim friendly odredišta. Naime Malezija zauzima prvo mjesto u istom istraživanju i rangiranju ve tri uzastopne godine. U ovom istraživanju, zemlje su rangirane prema sposobnosti i mogu nosti pružanja usluga za potrebe muslimanskih putnika, me u kojima su dostupnost halal hrane, molitveni prostori, hoteli kao i razinu sigurnosti. Me u 50 zemalja u kojima je provedeno istraživanje, Malezija je prva na listi. Biti ve inski muslimanska zemlja koja stavlja veliki naglasak na pružanje usluga prilago enih svojim stanovnicima i gostima muslimanima, Malezija je savršena destinacija za sve goste sa halal turisti kog tržišta. Džamije i prostori za molitvu lako se mogu na i u svakom okrugu diljem zemlje, a tako er molitveni prostori dostupni su gotovo svugdje - kod turisti kih atrakcija, trgova kih centara, u zra nim lukama, parkovima i ve ini javnih mjesta. Ve ina restorana u zemlji služe halal hranu - uklju uju i me unarodne fast-food koncesije - koji su svi certificirani od strane državne agencije za halal certificiranje (Jakima). Ve ina hotelskog smještaja u Maleziji uklju uju i i me unarodne hotelske lance u sobama ozna va smjer Kible i osigurava sedžade. Tako er turisti ke agencije nude posebne pakete za goste sa halal tržišta u koje su uklju eni obilasci islamskih znamenitosti u zemlji, vo enje ra una o vremenima za izvršavanje molitvi te halal hrani. Zajedno sa stabilnom ekonomskom i socijalnom klimom, Malezija je idealna destinacija za goste muslimane koja privla i ak i nemuslimane.

Slika 1. Muslim friendly vodi za Maleziju

PUTOVANJE PRILAGO ENO MUSLIMANIMA

Prvi puta promovirano u Dubaiju na turisti kom sajmu Arabian Travel Market (ATM) u svibnju 2013. godine, putovanje prilago eno muslimanima je kompilacija malezijskih islamskih turisti kih atrakcija. Šezdeset i sedam turisti kih paketa isti u u Maleziji najbolje islamske turisti ke atrakcije, od džamije do muzeja na festivalima i doga anjima. Svaki paket ispunjava etiri kriterija koji uklju uje najmanje jednu islamsku turisti ku atrakciju, halal jela i pi a, vrijeme za molitvu i jednostavan pristup molitvenim prostorima.

Paketi tako er uzimaju u obzir kulturne norme i specifi ne potrebe turista sa halal tržišta, uz neke ak uklju uju dobar odabir arapskih restorana. Uklju eni su na primjer i Malajsko tradicionalno vjen anje. Kupovina, tematski parkovi i tropski otoci tako er se snažno promoviraju u turisti kim paketima. Jedan turisti ki paketisti e nezaboravno iskustvo prisustvovanju godišnjem me unarodnom natjecanju u a a Kur'ana u Kuala Lumpuru.

Prva malezijska avio-kompanija koja operira u skladu sa šerijatskim principima Rayani Air – po ela je sa radom od 20. decembra letom na relaciji Kuala Lumpur – Langkawi. Ova avio-kompanija servira samo halal hranu, a alkohol je striktno zabranjen na letovima. lanovi posade koje su muslimanke moraju da nose hidžab, dok nemuslimanke moraju biti pristojno odjevene. Tako er e se prije svakog polijetanja u iti dijelovi Kur'ana i putne molitve. Ova avio-kompanija e prvenstveno letjeti unutar Malezije, me utim plan je da se uvedu i letovi do Srednjeg Istoka povodom umre ili hadža. Kompanija ima 355 uposlenih, uklju uju i osam pilota i 50 osoba kabinskog osoblja. Rayani Air je etvrta avio-kompanija na svijetu koja implementira šerijatska pravila u politiku poslovanja kompanije. Pored ove kompanije, u skladu sa šerijatom posluju i Royal Brunei Airlines, Saudi Arabian Airlines i Iran air. U Velikoj Britaniji tako er postoji indicija za otvaranjem sli ne avio-kompanije.

Slika 2. Osoblje Rayani Air

ZAKLJUČAK

Zašto je halal turizam toliko važan za globalnu turističku industriju? Brojke govore same za sebe s obzirom da se predviđa da će do 2020. godine halal turističko tržište dostići vrijednost od 200 milijardi USD. Također statistika bilježi da svjetsku populaciju trenutno čini 23% muslimana. Do 2030. godine taj postotak će iznositi 26,5 %.[2, str. 11]. Zemlje s većim muslimanskim stanovništvom bilježe i porast ekonomije te na taj način muslimani postaju vodeći potrošači globalnog tržišta u različitim segmentima. Kako je halal na ovom životu nezamislivo za muslimana da se ne pridržava svoje vjere bez obzira gdje se nalazio i kojim povodom. Stoga ne čudi sve veća slobodno se može reći i globalna prisutnost halal proizvoda i usluga. Pred turističku industriju i marketinške stručnjake postavljeni su novi izazovi kako se prilagoditi sve značajnijem halal turističkom tržištu, da li se isključivo orijentirati prema pružanju usluga prema zahtjevima halala kao što je slučaj sa lancem hotela Sofyan u Indoneziji u kojem se ne poslužuje ništa što je zabranjeno Islamom, bazeni su razdvojeni za muškarce i žene, osoblje je primjereno obućeno itd. ili pružati samo usluge halal hrane i pripreme sobe za molitvu? Da li se promovirati kao Halal, Muslim ili Family friendly destination? Na primjeru Malezije vidljiv je značajan uspjeh na temelju promocije zemlje kao Muslim friendly jer se iz godine u godinu broj turista muslimana povećava no međutim isti način promocije je teško ili gotovo nemoguće primijeniti u nemuslimanskim zemljama. Stoga na međunarodnim standardizacijskim tijelima ostaje pitanje uređenja standarda za pružanje usluga u halal turističkoj industriji kako bi se ovo tržište moglo najbolje razvijati, kako bi se uspostavio sustav kontrole i kako bi krajnji korisnik znao što može očekivati kada traži halal uslugu i naravno bio zadovoljan pruženom. Svakako uspjeh pružatelja usluga u turizmu i marketinških stručnjaka je kontinuirana kvaliteta tj. zadovoljstvo korisnika usluge koji će svoje zadovoljstvo prenijeti dalje jer upravo kod gostiju sa halal tržišta posebice Bliskog istoka usmena preporuka i preporuka ima veliko značenje i najveće značenje za odabir putovanja. Na kraju smatra se da na globalnom tržištu duhovnost, osobni rast, zdravstveni razlozi, moralne poruke i tradicija još dugo ostati vrijednosti koje je adekvatnom marketinškom komunikacijom moguće upotrijebiti kao diferenciranu dodanu vrijednost za postizanje konkurentske prednosti.

BIBLIOGRAFIJA

1. Vukonić, B.,(1990) *Turizam i religija, rasprava o njihovom odnosu*, str. 97-98.
2. Mastercard i Crescent rating (2015) *Global Muslim Travel Index 2015* str.4,11
3. Centar za certificiranje halal kvalitete (2014) *Pravilnik o certificiranju i kategorizaciji ugostiteljskih objekata, pružanja usluga u turizmu i zdravstvenim uslugama prema zahtjevima halal kvalitetestr.3*
4. Othman, N.S. (2015) *Islamic Tourism: Discovery of values and knowledge* str.61
5. Jurković -Majić, O. (2010) *Asopis Journal, Primjena halal certifikata u marketingu hrane*, str. 28,29.

RESUME

Today Halal Tourism is recognized as a travel segment equalling roughly 10% of the entire travel economy and last year calculated to be worth \$145 billion and representing over 108 million Muslim travellers. The segment is forecast to continue to grow to an amazing 150 million visitors by 2020 and be worth over \$200 billion globally. With Halal tourism being so significant today it is interesting to consider Halal tourism from a marketing point of view and address why so many countries are still reluctant to jump on the marketing bandwagon and announce themselves as “Halal destinations”. These days, Muslims are becoming increasingly mobile, constantly needing to travel for both work and leisure. This results in the increasing need for Shariah-compliant products and services to cater to the needs of this largely untapped but lucrative niche market. Travelling to a non-Muslim country can prove to be inconvenient for Muslims travellers as prayer facilities and halal food are not readily available. In the latest survey conducted by DinarStandard, a leading US-based survey institute for the Muslim travel market, which was presented during the 2013 International Tourism Bourse (ITB) in Berlin, Malaysia was named one of the world’s favourite destinations among Muslim travellers, alongside Turkey and the United Arab Emirates (UAE). Respondents cited prayer facilities, halal food and a Muslim-friendly atmosphere as being the most important factors in determining their choices in the survey. In another survey released recently by CrescentRating, a Singapore-based Muslim travel consultancy, Malaysia was rated the world’s top Muslim-friendly destination years with bigger Muslim countries, namely Saudi Arabia, United Arab Emirates, Egypt and Turkey, trailing behind. In fact, Malaysia has been occupying the number one spot in the same survey for three consecutive years. In this survey, countries were ranked on how well they cater to the needs of Muslim travellers, which include easily available halal food and prayer facilities and hotels catering to the needs of Muslim guests, as well as level of safety. Being a Muslim country which places great emphasis on the comfort and convenience of its Muslim residents and guests, Malaysia perfectly caters to the needs of Muslim travellers. Mosques and mushollas can easily be found in each district around the country, and ample prayer facilities are available almost everywhere – tourist attractions, shopping malls, airports, parks and most public places. Most restaurants in the country serve halal food – including international fast-food franchises – which are all certified by the Department of Islamic Development Malaysia (JAKIM), Malaysia’s sole Halal certification body. Many of Malaysia’s accommodation including international hotel chains provide Qibla direction and prayer mats in their guest rooms. The country also offers Islamic tour packages which accommodate religious needs such as prayer stops during tours and halal meals. Coupled with a stable political, economic and social climate, Malaysia is the ideal Muslim-friendly destination which appeals even to non-Muslims.

UZBUNJIVANJE I ZAŠTITA UZBUNJIVA A U BANCIMA – PRAVNI I KRIMINALISTI KI ASPEKTI

Marinko Kresoja, dr

OTP Banka Srbija a.d.
Novi Sad, Srbija
marinko.kresoja@otpbanka.rs

Apstrakt

Zaštita uzbunjiva a kao pravna koncepcija, pa i kao pojam u našoj pravnoj praksi Srbije je prili no nova. Me utim, samo uzbunjivanje nije nova koncepcija gledano iz kriminalisti kog i uopšte pravnog stanovišta. Podi i glas, ili se pobuniti protiv nepravde u kolektivu gde ovek radi u cilju upozorenja drugih na opasnosti i rizike, jeste ispravno ljudsko ponašanje i postupanje. Takvo ispravno ljudsko postupanje, da se prijavi korupcija, pretnja po bezbednost i zdravlje ljudi, odnosno da se obelodani informacija od javnog interesa i u dobroj veri, treba da bude zašti eno, ne samo u javnim ustanovama nego i u privatnim kompanijama. Umesto da budemo zahvalni onim licima (zaposlenima u banci ili klijentima banke) koja daju takva upozorenja i da se po tome postupa na organizovan i sistemati an na in u skladu sa zakonom i internim pravilima banke, esto smo svedoci da u praksi imamo zanemarivanje takvih informacija, kao i to da se ta lica – glasnici diskredituju i kažnjavaju, dobijaju otkaze, premeštaje na, po njih, ne povoljnije radno mesto itd. Prijave nezakonitih ponašanja u banci, korupcije i drugih oblika kriminalnog ugrožavanja i protivpravnog delovanja pojedinaca ili grupe ljudi, treba shvatiti kao efikasnu metodu u suprotstavljanju kriminalitetu u budu nosti. Dok, oni koji takve informacije obelodanjuju, treba da budu zašti eni i stimulisani da to ine i u budu e. Zaštita uzbunjiva a treba da podsti e i ohrabruje sve ljude u kolektivu da se uklju e u suprotstavljanje svim oblicima kriminaliteta i razli itim vrstama nezakonitosti. Pojedina na uzbunjivanja u banci su samo deo pri e, odnosno po etak ali ne i kraj, jer su banke zna ajne finansijske institucije gde se mora voditi još više ra una o suprotstavljanju korupciji i raznim vrstama nezakonitog ponašanja zaposlenih ali i klijenata. Zaštita uzbunjiva a na zakonom propisan na in treba da pove a reputaciju banke i njen ugled na tržištu, jer se time kod zaposlenih i klijenata banke uliva poverenje u pravni sistem i ve u bezbednost svih. To je jasna poruka okruženju da probleme treba rešavati i tako rizike svoditi na najmanju mogu u meru.

Klju ne re i: uzbunjivanje, uzbunjiva , zaštita, informacija, javni interes, obelodanjivanje, korupcija, banka, nezakonitost, postupanje.

WHISTLEBLOWING AND PROTECTION OF WHISTLEBLOWERS IN THE BANK - LEGAL AND CRIMINALISTICS ASPECTS

Abstract

Whistleblower protection as a legal conception, even as a concept in our legal practice in Serbia, is quite new. However, whistleblowing itself is not a new concept viewed from a criminalist and general legal standpoint. To raise your voice, or rebel against injustice in the collective where someone works in order to alert others to the dangers and risks, are proper

human behavior and conduct. Such proper human conduct: to report corruption, threats to safety and health of people, or to disclose information of public interest should be protected, not only in public institutions but also in private companies. Instead of being grateful to those individuals (bank employees or customers of the bank) that provide such information and to act in an organized and systematic way in accordance with the law and internal regulations of the bank, we have often witnessed that in practice we disregard such information and that these persons - whistleblowers are discredited and punished, fired, reassigned to a less favorable workplace etc. Reporting on illegal behavior in the bank, corruption and other forms of criminal endangerment and unlawful operation of individuals or groups of people should be seen as an effective method in combating crime in the future. At the same time those who disclose such information should be protected and encouraged to do so and in the future. Whistleblower protection should foster and encourage all people in a group to engage in fighting all forms of crime and various types of irregularities. Whistleblowing in the bank is just a part of the story, only the beginning but not the end, because banks are major financial institutions where it is necessary to fight against corruption and various kinds of illicit behavior of employees as well as clients. Whistleblower protection is provided by law should increase the reputation of the bank and its reputation in the market, because by that employees and customers of the bank have better confidence in the legal system and greater security for all. This is a clear message to the environment that problems should be solved and so risks should be reduced to a minimum

Keywords: whistleblowing, whistleblower, protection, information, public interest, disclosure, corruption, bank, illegality, treatment.

JEL codes: K42

UVOD

Zaštita uzbunjivača u banci predstavlja zaštitu savesnih, odgovornih, lojalnih i dobronamernih radnika koji nastoje da doprinesu boljoj reputaciji banke, iji su poslovni procesi ponekad ugroženi protivzakonitim neeti kim i kriminalno-kriminogenim ponašanjem i delovanjem pojedinaca.

Uspešno uzbunjivanje u bankarskom poslovanju, može esto da zahteva dosta naporan rad na pronalaženju izlaska iz šume propisa, kako eksterne, tako i interne normative i za to ne nadležnih organizacionih jedinica i pojedinaca iz redova menadžmenta, kako višeg, srednjeg tako i nižeg nivoa.

Uzbunjivači u banci za svoju dobru nameru i uloženi napor, te izlaganje riziku kako bi ukazali na nepravilnosti, veoma esto umesto nagrade i pohvale mogu da trpe i odmazdu, odnosno osudu svojih kolega i koleginica ali i rukovodilaca. Zato zaštita uzbunjivača u banci i samog uzbunjivanja kao metoda rada ima prevashodni cilj poboljšanja vladavine prava i suprotstavljanje korupciji i drugim vidovima kriminala kojim se ugrožava banka i njen poslovni imidž. Razlog za to možemo pronaći u injenici da uzbunjivači u banci jesu upravo ona lica koja otkrivaju informacije u interesu banke i doprinose jačanju ugleda iste u sredini gde posluje na tržištu u ravnopravnoj i oštroj tržišnoj konkurenciji.

Savremeno bankarsko poslovanje treba da teži ka modelu uspešnog i promovisanju zdravog upravljanja što podrazumeva efikasnost višeg i srednjeg nivoa menadžmenta ali i svih zaposlenih u banci. Lojalnost treba da bude dugoročna prema profesionalnom i zakonitom radu u banci a ne prema neposrednim i višim

pretpostavljenim rukovodiocima u smislu dodvoravanja i zataškavanja nepravilnosti radi li nog napredovanja.

Korupcija se teško otkriva svugde pa tako isto i u banci, što može da predstavlja ne premostivu prepreku ka uspehu. Ona je veoma podmukla i gotovo da je nevidljiva. To je opasna negativna pojava koja banci pa i društvu u celini nanosi ogromne štete. Zato je veoma esto u banci potreban onaj zaposleni ili više njih koji e iznutra dunuti u pištaljku, alarmirati ili povikati „uzbuna“, „kriminal“, „nezakonitost“ itd.

Zaštita uzbunjiva a u banci predstavlja zna ajan pomak u suprotstavljanju korupciji, izgradnji sistema dobre uprave i ja anja poverenja u nadležne rukovodioce u banci ali i poverenja u nadležne državne institucije, koje reaguju na pravilan i zakonit na in i povezano u krajnjem cilju ja anja pravnog sistema uopšte.

Uspešno bankarsko poslovanje se ogleda kroz poslove i zadatke: depozita, kredita i investicionog bankarstva. Sve to ukazuje na injenicu da kroz poslovne procese banka treba da doprinosi unapre enju razvoja poverenja izme u klijenata i ove finansijske institucije. Uspeh e biti onoliko unapre ivan koliko klijenti zaista veruju u banku i njene proizvode a time i u njene zaposlene. Zakonito poslovanje na veoma oštrom konkurentskom finansijskom tržištu treba da bude primaran zadatak svakog zaposlenog u banci.

Zaštita korisnika finansijskih usluga a time i zaštita potroša a ja a reputaciju banke i poverenje u njene proizvode u oštroj tržišnoj utakmici. Stoga je u ukupnom poslovnom procesu banke neophodno razmišljanje na dugoro nim osnovama u cilju stalnog razvoja i unapre ivanja poslovnih procesa u oštroj finansijskoj utakmici gde e postojati sklad razumevanja i dobrih me uljudskih odnosa bez zavisti i sebi nosti a time i slobodnog prijavljivanja eventualno uo enih sumnji na nezakonitost i štetno delovanje po banku.

Uskla enost interne normative u banci sa internim aktima me usobno i sa eksternom normativom je veoma važna stvar kako za klijente i korisnike bankarskih usluga tako i za menadžere i zaposlene u banci. Zato je veoma važno razumeti suštinu zaštite uzbunjiva a i uzbunjivanja kao metode saznanja o protivpravnim ponašanjima ili eventualnim kriminalno bezbednosnim ugrožavanjima na štetu banke i njenih klijenata. Imaju i u vidu napred navedeno važno je u banci izraditi i normativu u skladu sa zakonom o zaštiti uzbunjiva a, ime se daje doprinos ja anju pravnog sistema, te zakonitom i bezbednom poslovanju banke na lokalnom i tržištu na teritoriji cele države.

Zaštitom uzbunjiva a u banci se ja a poverenje kod klijenata i svih korisnika finansijskih usluga u banku. Sama banka ovim postupkom daje doprinos ja anju pravnog sistema u sredini gde posluje. Dalje, time se doprinosi zaštiti prava i sloboda zaposlenih što daje doprinos unapre enju ljudskih prava i sloboda uopšte, te razvoju demokratije. Sve to ini banku i njene ukupne poslovne procese savremenim i efikasnijim.

Svaki onaj koji bude ozna en kao uzbunjiva , zna i da je dao informaciju od javnog interese i u dobroj veri, on treba da bude i zašti en od bilo kakvih oblika diskriminacije, diskreditacije, ponižavanja i treba preduzeti sve da se prema tim licima ne preduzimaju bilo kakve mere odmazde. Zaštita mora biti sistemski organizovana planska i na zakonu zasnovana uz puno poštovanje ljudskih prava i sloboda. Zaštitom uzbunjiva a u banci se štiti pravo i pravda i time se svi oseaju

sigurnijim i jednako vrednim i značajnim. U ovom radu će upravo biti više reči o određenju pojmova uzbunjivanja, uzbunjivača, načinima i vrstama uzbunjivanja i postupcima onih zaposlenih u banci koji su određeni kao lica koja primaju informacije i vrše dalju koordinaciju u vezi postupka zaštite uzbunjivača.

POJAM I VRSTE UZBUNJIVANJA U BANCIMA

Sam pojam „uzbunjivanje“ u bankarskom poslovanju je prilično nepoznat ali i na prvi pogled rogovatan i tako predstavlja relativno nov pojam u poslovnoj terminologiji u bankarstvu, što može da izazove zabunu kod zaposlenih, u smislu postavljanja pitanja: šta zapravo zna i sam pojam uzbunjivanje? Definisane uzbunjivanja u banci ne treba odvajati od već određenog pojma u opštem smislu koji je definisan Zakonom o zaštiti uzbunjivača. Donošenjem zakona o zaštiti uzbunjivača u Srbiji se definitivno otklanjaju sve dileme i nedoumice po pitanju definisanja pojma uzbunjivanja, kao i to da li u banci treba ovo pitanje regulisati ili ne. Prema tome uzbunjivanje u banci predstavlja otkrivanje informacije u vezi:

- a) kršenja propisa (internih i eksternih vezano za bankarsko poslovanje);
- b) kršenje ljudskih prava (ljudskih prava u opšte i prava zaposlenih u banci, kao i klijenata banke);
- c) vršenje javnih ovlašćenja protivno svrsi zbog koje je povereno;
- d) opasnosti po život, javno zdravlje, bezbednost, životnu sredinu, kao i
- e) sprečavanje štete velikih razmera.

Uzbunjivanje u banci treba shvatiti kao potpuno novi i specifičan metod saznanja za različite vrste nepravilnosti, protivpravno ponašanje pojedinaca na štetu banke i njenih zaposlenih a time i njenih klijenata i društva u celini. Uzbunjivanje u banci, kao pravna koncepcija je prilično novo i to je nešto na šta se moramo navikavati kako u svakodnevnom životu tako i u poslovnim komunikacijama i posebno u poslovnim procesima banke i njenog odnosa prema klijentima i korisnicima finansijskih usluga. Sa druge strane treba imati u vidu da uzbunjivanje kao metoda saznanja za različite oblike nezakonitosti, neetičkog delovanja i ponašanja, korupciji i drugim vidovima kriminalnog delovanja u banci nije nova.

Uzbunjivanje u banci treba posmatrati u kontekstu poštovanja međunarodnih standarda, koji moraju biti implementirani i usklađeni s pozitivnim propisima u Srbiji. Tako moramo biti svesni da smo deo međunarodne pravne zaštite. Domaći propisi moraju biti u skladu s međunarodnim standardima i zahtevima. Privatizacijom bankarskog sektora u Srbiji je prisutan najveći broj stranih banaka od kojih su mnoge iz država članica EU gde i Srbija teži da učestvuje. Ovde treba imati u vidu i to da sve strane banke u Srbiji iz svojih matičnih država donose i sopstvene standarde koji se implementiraju u bankama supsidijarima, uz to da se ti standardi mogu implementirati samo ukoliko nisu u suprotnosti sa domaćim zakonskom normativom u Srbiji.

Donošenjem Zakona o zaštiti uzbunjivača, Srbija je ispunila međunarodne obaveze i ujedno je postala prva država koja je oblast zaštite uzbunjivača uredila u skladu sa Preporukom 7 (2014) Saveta Evrope. Sve ovo treba imati u vidu posebno kada je praktična primena ovih propisa u pitanju i da je to veoma važno kako se propisi u

praksi primenjivati. Dakle, uzbunjivanje u banci u kontekstu zaštite uzbunjiva a je jedno veoma važno pitanje o kojem se treba voditi računa u usklađivanju pravnih propisa sa propisima EU u pregovorima o uklanjanju u porodici evropskih zemalja. Uzbunjivanje možemo posmatrati iz aspekta suzbijanja (otkrivanja, razjašnjavanja i dokazivanja) kršenja propisa, kršenja ljudskih prava, vršenja javnih ovlašćenja protivno svrsi zbog koje je povereno. Ovde imamo situaciju kada je već došlo do određenih nezakonitosti ili kriminalnih delikata u banci koji zahtevaju internu istragu a i sa stanovišta onog ko ih otkrije, prijavi ili obelodani da bude zaštićen od odmazde bilo koje vrste. Ovde je u pitanju pogled u nazad da se utvrdi činjenice no stanje i da se odgovori na pitanje da li je ta informacija-prijava i da se postupa u skladu sa zakonom o zaštiti uzbunjiva a, ukoliko on trpi štetu, odnosno odmazdu zbog obelodanjivanja informacije (uzbunjivanja) u banci.

Uzbunjivanje, odnosno obelodanjivanje informacija o kojima je napred bilo reči, kao što su opasnosti po život, javno zdravlje, bezbednost, životnu sredinu kao i radi sprečavanja štete velikih razmera po banku i njene klijente, možemo posmatrati iz aspekta preventivnog delovanja onih lica koja te informacije obelodanjuju, odnosno uzbunjiva a i na otklanjanje navedenih rizika. Svakako je od velike važnosti i procena merodavnosti informacije koja je otkrivena, odnosno važno je utvrditi da li ona potpada pod materijalni opseg primene Zakona. Ovde nije neophodno da postoji odluka ili neki drugi akt nadležnog organa koji utvrđuje povredu prava, odnosno opasnost od povrede. Za to je nadležan sud da primenom opštih pravila građanskog procesnog prava odluči o prethodno navedenom pitanju i to u svakom konkretnom slučaju i datim okolnostima.

Ovde nam se nameće i još jedno pojmovno određenje na koje treba skrenuti pažnju a to je „otkrivanje“ koji čini sastavni deo same definicije uzbunjivanja. Tako otkrivanjem možemo smatrati činjenice dostupnim jednom ili većem broju lica neke informacije koja pre toga, odnosno od ranije nije bila poznata. Na primer: opštepoznate činjenice ne mogu biti otkrivene, tako je logično da one ne mogu predstavljati radnju uzbunjivanja. Sa druge strane značenje izraza „otkrivanje“ zahteva njegovo razlikovanje od samog postupka, odnosno od metoda otkrivanja. Ukoliko se razdvoje materijalni i procesni aspekti radnje otkrivanja, dolazimo do zaključka da pojam uzbunjiva a treba razlikovati od pojma zaštite uzbunjiva a. Zakonom o zaštiti uzbunjiva a, upravo se može uočiti navedena razlika, gde je na osnovu člana 5. Zakona o zaštiti uzbunjiva a, pravo na zaštitu zagarantovano onim uzbunjiva ima koji vrše uzbunjivanje na propisan način, u propisanom roku i ukoliko veruju u istinitost informacije koju otkrivaju. Dakle, uzbunjiva a može biti svako lice koje nije ispoštovalo proceduru uzbunjivanja, ali to lice ne može imati pravo na zaštitu u skladu sa navedenim zakonom. Ovakav uzbunjiva a u banci može eventualno ostvariti pravo na zaštitu u skladu sa opštim pravilima u domaćem pravnom poretku.

Ovde je veoma važno imati u vidu da se uzbunjivanjem u banci smatrati samo otkrivanje informacije uz poštovanje kanala za uzbunjivanje, jer se samo tako obelodanjene informacije svrstavaju u one gde uzbunjiva a imaju zaštitu. Prosto ili uobičajeno komentarisanje meštaka u zaposlenima u banci o nezakonitostima ili nekim kriminalno bezbednosnim pretnjama, ne može biti podvedeno pod pravnu zaštitu,

ve je neophodno takvu informaciju otkriti poslodavcu, odnosno ovlašćenom licu za prijem informacija i vođenje postupka u vezi sa uzbunjivanjem u banci.

Uzbunjivanje u banci predstavlja deo prava zaposlenih na slobodu izražavanja. Ovim se odražava koncept zaposlenih koji treba omogućiti i pravo na slobodu izražavanja mišljenja na radnom mestu (uz ispunjavanje određenih uslova i van radnog mesta), kojim se ograničava pravna subordinacija i obaveza lojalnosti zaposlenog poslodavcu. Opravdanje za ovako viši stepen slobode izražavanja zaposlenog u banci-uzbunjivača predstavlja njegova moralna dilema između lojalnosti poslodavcu i otkrivanja poverljivih informacija u vezi sa poslom koji obavlja, s jedne strane, i potrebe sprečavanja ugrožavanja javnog interesa i ozbiljnih opasnosti, s druge strane.

Uzbunjivanje u banci može biti:

- 1) **unutrašnje** - interno uzbunjivanje u banci, kada se otkriva informacija ovlašćenom licu za prijem informacija i vođenje postupka u vezi sa uzbunjivanjem ili poslodavcu;
- 2) **spoljašnje** - eksterno uzbunjivanje, pod kojim se podrazumeva otkrivanje informacije ovlašćenom organu a u vezi sa dogovaranjima u banci ili vezano za banku i njene poslovne procese i
- 3) **uzbunjivanje javnosti**, pod kojim se podrazumeva otkrivanje informacije sredstvima javnog informisanja (putem interneta, na javnim skupovima ili na drugi način u kojim se obaveštenje može učiniti dostupnim javnosti).

Uzbunjivanje u banci može da se izvrši poslodavcu ili licu ovlašćenom za prijem informacija i vođenje postupka u vezi sa uzbunjivanjem. Kada je u pitanju strana banka na tržištu Srbije, esto se može postaviti pitanje ko je poslodavac? Naravno da je poslodavac inostrana firma ali u Srbiji poslovna banka ima sve svoje organe (Izvršni i Upravni odbor, Skupštinu) te tako i predstavnike banke koji su pravni zastupnici i predstavnici banke, te ih tako možemo smatrati u tom kontekstu poslodavcima, odnosno rukovodiocima poslodavca kojima može da se obrati uzbunjivač.

U skladu sa članom 10. Paragraf 1. Evropske Konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, svako ima pravo na slobodu izražavanja, što treba imati u vidu prilikom obelodanjivanja informacija, odnosno uzbunjivanja u banci. Ovo pravo obuhvata slobodu mišljenja i slobodu primanja kao i prenošenja informacija i ideja, bez mešanja ovlašćenih rukovodilaca banke i bez obzira na granice. To nas vodi na zaključak da je pravo na uzbunjivanje sastavni deo osnovnog ljudskog prava na slobodu izražavanja koje je zajamčeno Ustavom Republike Srbije, kao i međunarodnim konvencijama.

Dakle interna normativna akta u banci u vezi sa zaštitom uzbunjivača moraju biti usklađena sa svim navedenim normativnim aktima, posebno sa Zakonom o zaštiti uzbunjivača, gde se izričito zabranjuje sprečavanje uzbunjivanja. Takođe sve odredbe opšteg akta ili pojedinačnog akta u banci, kojim se sprečava uzbunjivanje biti ništavne. Zato što su Ustavom zajamčena ljudska prava zagarantovana i njih je moguće ograničiti samo zakonom i u onim slučajevima kada je to određeno Ustavom. Tako je važno imati u vidu da u banci ne može da se donese nikakav interni normativni akt u suprotnosti sa Ustavom i Zakonom, jer će biti ništavan ako se njime reguliše zabrana uzbunjivanja. Ovakve nedoumice treba da budu otklonjene

kod menadžmenta banke i da se prihvati kao nepoželjno ponašanje, zabrana spre avanja uzbunjivanja. To zna i da nije neophodna odluka Ustavnog suda da pojedine odredbe ili u celosti pojedina ni, odnosno opšti akt nije u skladu sa zakonom, jer su takve odredbe po sili zakona ništavne. Ovde je važno objasniti i to da spre avanje uzbunjivanja može predstavljati bilo koja radnja-delovanje koje ima za cilj onemogu avanje uzbunjivanja. Takvu radnju naj eš e preduzimaju ljudi iz top menadžmenta banke ali je može preduzeti i bilo ko drugi. Na primer: da se kolektivnim ugovorom uredi da zaposleni u banci ne mogu otkrivati informacije u vezi korupcije, kreditnih prevara ili nekih drugih protivzakonitih delatnosti, takva odredba e biti ništavna po sili zakona.

Zabrana spre avanja uzbunjivanja automatski omogu ava zaštitu uzbunjiva a od namere poslodavca da ga spre i u uzbunjivanju, zato što uzbunjiva ne mora da pokre e niti da vodi bilo kakav postupak u smislu dokazivanja da je odredba pojedina nog ili kolektivnog ugovora u suprotnosti sa Zakonom o zaštiti uzbunjiva a. U banci se to mora uskladiti-predvideti podzakonskim aktom odnosno internim pravilnikom o zaštiti uzbunjiva a. Ovde treba imati u vidu da su ovakve odredbe u skladu sa paragrafom 11. Preporuke 7 (2014) Saveta Evrope, gde se navodi da poslodavac ne može da se osloni na obaveze nekog lica iz ugovora ili opšteg akta kako bi spre io da obelodani informaciju od javnog interesa ili kako bi ga pak sankcionisao zbog takvog obelodanjivanja.

POJAM UZBUNJIVA A I KATEGORIJE LICA KOJA IMAJU PRAVO NA ZAŠTITU U VEZI SA UZBUNJIVANJEM U BANCIMA

Uzbunjiva je svako fizi ko lice koje izvrši uzbunjivanje u vezi sa svojim radnim angažovanjem, postupkom zapošljavanja, koriš enjem usluga državnih i drugih organa, nosilaca javnih ovlaš enja ili javnih službi, poslovnom saradnjom i pravom vlasništva na privrednom društvu. (1. 2. ta ke 2. zakona) Ovakva definicija je prihvatljiva i za definisanje uzbunjiva a u banci, jer uporedno-pravno posmatrano, ne postoji jedinstvena definicija, niti postoje opšteprihva eni evropski standardi po pitanju definisanja pojma uzbunjiva a. Zna aj regulisanja njihovog položaja na jedinstven na in u državama lanicama Evropske Unije pokazuje podrška Evropske komisije u sprovo enju komparativne analize postoje eg stanja u svakoj državi lanici. (Marti , Šarac, str. 20) Rezultat navedenih napora je iskazan u Izveštaju *Transparency international*, iz kojeg se vidi da ne postoji jedinstven standard u zaštiti uzbunjiva a i da u mnogom državama lanicama zaštita uzbunjiva a nije na zadovoljavaju em nivou. (Marti , Šarac, str. 20) Ova analiza je pokazala to da od 27 država lanica EU, koje su bile podvrgnute analizi, samo 4 imaju pravne sisteme koji se mogu oceniti kao prihvatljivim iz aspekta zaštite uzbunjiva a i to su: Luksemburg, Rumunija, Slovenija i Velika Britanija. Ostalih 23 države lanice EU, u njih 16, lica koja prijavljuju nepravilnosti imaju parcijalnu zaštitu, u ostalih 7 država zakonski okvir je ili veoma ograni en u ovoj oblasti ili uopšte ne postoji.

U paragrafu 3. Preporuke (2014) Saveta Evrope navodi se da bi nacionalno zakonodavstvo države lanice trebalo da obuhvati svakog pojedinca koji radi bilo u privatnom ili javnom sektoru i to bez obzira na prirodu radnog angažovanja ili

injenicu da se radi o plaćenom ili neplaćenom radu. (Marti, Šarac, str. 21) Dodatno se ovde napominje da bi personalni okvir trebalo da obuhvati i ona lica čije je radno angažovanje prestalo u banci, kao i lica koja tek treba da započnu svoje radno angažovanje u istoj, ukoliko su za informaciju o ugrožavanju ili kršenju javnog interesa saznali u postupku zapošljavanja, odnosno u fazi koja je prethodila zaključenju ugovora o radu u banci.

Pravo na zaštitu uzbunjivača u banci imaju zaposleni banke, svako fizičko lice koje po ugovoru izvršavaju poslove za banku i u ime banke, ali bi ovde trebalo da se imaju u vidu i klijenti banke kao i svako lice koje je vezano ugovornim odnosima sa bankom a može da uoči i nepravilnosti, odnosno da dođe do informacije u vezi narušavanja poslovnog ugleda banke ili eventualnog kriminalno-bezbednosnog ugrožavanja iste.

Tako u skladu sa Zakonom o zaštiti uzbunjivača i drugim podzakonskim aktima kao i internim aktima banke treba da se pruži zaštita uzbunjivača ima u banci, odnosno svakom fizičkom licu (domaćem ili stranom državljaninu) koje izvrši uzbunjivanje u banci a u vezi sa:

- svojim radnim angažovanjem u banci;
- postupkom zapošljavanja u banku;
- korišćenjem usluga državnih i drugih organa, nosilaca javnih ovlašćenja ili javnih službi i
- poslovnom saradnjom i pravom vlasništva na privrednom društvu.

Radno angažovanje definisano je u čl. 2. ta. 6. Zakona o zaštiti uzbunjivača, koje obuhvata radni odnos, rad van radnog odnosa, volontiranje, vršenje funkcije, kao i svaki drugi faktički rad za poslodavca, odnosno za banku u konkretnom slučaju. Ovde je važno naglasiti da se navedeni termin radno angažovanje koristi za primenu zakona o zaštiti uzbunjivača. Dok bi obim i sastavne elemente radnog angažovanja trebalo shvatiti u smislu zakona kojim se uređuju radno pravni odnosi u banci. Dakle, termin radno angažovanje obuhvata, lica koja su zaposlena u banci na određeno ili na neodređeno vreme, lica koja obavljaju određene poslove na osnovu ugovora o radu, ugovora o privremenim i povremenim poslovima, volontere, pripravnike itd. ako analiziramo termin „u vezi“ sa svojim radnim angažovanjem, što nam ukazuje na to da se zaštita pruža po zakonu i onim licima koja nisu više radno angažovana u banci (na primer: bivši zaposleni, penzionisana lica itd.) koja su do informacije došla tokom radnog angažovanja.

Veoma često je u prethodnom tekstu pominjan pojam „poslodavac“ što je potrebno bliže dati objašnjenje u skladu sa zakonskom odredbom. Naime „poslodavac“ je definisan u čl. 2. ta. 4. Zakona o zaštiti uzbunjivača, tako da obuhvata organe Republike Srbije, teritorijalne autonomije ili jedinice lokalne samouprave, nosioce javnih ovlašćenja ili javne službe, pravna lica ili preduzetnike koji radno angažuju jedno ili više lica. (Marti, Šarac, str. 22) Pored navedenog, Zakonom se pruža zaštita u slučaju svakog drugog faktičkog rada za poslodavca, u ovom konkretnom slučaju za konkretnu banku. Ovakva zaštita u skladu sa Rezolucijom 1729 i Preporukom (2014)⁷ Saveta Evrope, koja postavlja minimum zahteva u pogledu personalnog opsega zaštite uzbunjivača u vidu veze uzbunjivača i poslodavca koja se ogleda u bilo kakvom radnom angažovanju. (Marti, Šarac, str. 22)

Postupak zapošljavanja posmatran iz aspekta zaštite uzbunjiva a treba da ohrabri svakog jer je normativno regulisana zaštita uzbunjiva a na najširem mogu em nivou. Imaju i u vidu specifi nosti društvenih, socijalnih i ekonomskih inilaca Republike Srbije, Zakonom se pruža zaštita i licima koja izvrše uzbunjivanje u banci, otkrivanjem informacije do koje su došli tokom postupka zapošljavanja. Tako su obuhva ena lica: 1) koja u estvuju u postupku zapošljavanja u konkretnu banku i 2) koja otkrivaju informacije u vezi s tim postupkom (zapošljavanja u banku). Ovde je veoma važno imati u vidu da lica koja u estvuju u postupku zapošljavanja u banci, ako otkriju informaciju koja nije u vezi sa tim postupkom, ne mogu biti u ovoj kategoriji lica.

Imaju i u vidu operativne rizike u bankarskom poslovanju kao što su kriminalno bezbednosno ugrožavanje banke (korupcija, kreditne i druge prevare, zloupotrebe ovlaš enja itd.), koji su identifikovani u oblasti obavljanja rukovode ih funkcija u banci, zna ajno je da se u skladu sa Zakonom pruži zaštita takvim licima koja izvrše uzbunjivanje otkrivanjem informacije koju su saznali u vezi sa koriš enjem navedenih usluga u bankarskom poslovanju.

Preporuka 7(2014) Saveta Evrope podvla i da je neophodno da se zaštite uzbunjiva i bez obzira na to da li poti u iz javnog ili privatnog sektora. (Marti , Šarac, str. 23)

Rešenja iz Zakona o zaštiti uzbunjiva a usvajaju ovakav koncept na slede a dva na ina:

- 1) štite se sva radno angažovana lica, bez obzira na to iz kog su sektora (privatnog ili javnog), u ovom konkretnom slu aju svi zaposleni banke koji se identifikuju kao uzbunjiva i i
- 2) zaštiti ena su lica koja nisu radno angažovana, ali koja izvrše uzbunjivanje u vezi sa svojom poslovnom saradnjom ili pravom vlasništva na privrednom društvu, u ovom slu aju banke.

Jasno je iz prethodno navedenog da banke imaju obavezu po Zakonu da izrade sistem zaštite uzbunjiva a iako se radi o privatnim bankama. Pored napred date napomene u vezi poslodavca potrebno je i ovaj pojam detaljnije objasniti posebno kad su u pitanju banke jer i ove finansijske institucije su u odre enom broju javne a u najve em broju privatne-poslovne banke. Prema odredbi lana 5. Zakona o radu, poslodavac, u smislu tog zakona, jeste doma e, odnosno strano pravno ili fizi ko lice koje zapošljava, odnosno radno angažuje, jedno ili više lica. Pojam ili izraz poslodavac definisan je u lanu 2. ta ka 4. Zakona o zaštiti uzbunjiva a, tako da obuhvata i poslovne banke koje posluju u Srbiji, bez obzira što se radi o bankama u stranom vlasništvu i privatnim bankama.

Zakon definiše i pojam „odgovorno lice“ kao lice kome su u pravnom licu povereni odre eni poslovi koji se odnose na upravljanje, poslovanje ili proces rada, kao i lice koje u državnom organu, organu teritorijalne autonomije i jedinici lokalne samouprave vrši odre ene dužnosti. (Marti , Šarac, str. 23) Kada je u pitanju uzbunjivanja u banci prethodno se odnosi na poslodavca a to je u banci naj eš e Predsednik Izvršnog odbora ili lan izvršnog odbora banke. Ovde moramo imati u vidu razliku odgovornog lica u odnosu na lice ovlaš eno za prijem informacija i vo enje postupka u vezi sa uzbunjivanjem u banci.

Treba napomenuti i to da postoje lica koja nisu uzbunjiva i u smislu Zakona, ali koja imaju pravo na zaštitu kao uzbunjiva i u banci. Ovde se radi o povezanim licima, licima za koje se pogrešno smatra da su uzbunjiva i ili povezana lica, službenim licima, kao i licima koja prikupljaju informacije koje bi potencijalno mogle ukazati na ugrožavanje i povredu propisa u bankarskom poslovanju, a to se može podvesti pod javni interes. Osnovna razlika je ta što uzbunjiva preduzima radnju uzbunjivanja, dok ostala lica to ne ine, ali i pored toga mogu da trpe štetne posledice (osvetu, odmazdu isl.). Bez obzira na sve, sva navedena lica imaju pravo na zaštitu u skladu sa Zakonom o zaštiti uzbunjiva a i oni su svi aktivno legitimisani da podnesu tužbu nadležnom sudu u cilju zaštite svojih prava.

Da bi povezano lice imalo zaštitu kao uzbunjiva u banci ono treba da:

- 1) dokaže da je povezano sa uzbunjiva em i
- 2) u ini verovatnim da je prema njemu preduzeta štetna radnja zbog povezanosti sa uzbunjiva em.

Prilikom dokazivanja stepen i vrsta povezanosti lica sa uzbunjiva em je irelevantan radi ostvarivanja zaštite. Tako to na primer može biti rodbinska povezanost, emotivna, profesionalna ili bilo koja druga. Bitno je da je na povezanom licu da dokazuje štetne radnje koje se preduzimaju prema njemu zbog povezanosti sa uzbunjiva em.

U drugom slu aju se radi o najnižem stepenu dokazivanja gde povezano lice treba da u ini verovatnim, ali ne i da dokazuje, postojanje uzro ne veze izme u štete koju trpi i povezanosti sa uzbunjiva em.

Pravo na zaštitu zbog pogrešnog ozna avanja uzbunjiva a je zagantovano Zakonom po l. 7., jer pravo na zaštitu kao uzbunjiva , ima lice koje u ini verovatnim da je prema njemu preduzeta štetna radnja, ako je lice koje je preduzelo štetnu radnju, pogrešno smatralo da je to lice uzbunjiva , odnosno povezano lice. Praksa je pokazala da ima i takvih situacija u kojima štetnik (lice koje preduzima štetnu radnju) ima pogrešnu predstavu da je lice kojem nanosi štetu uzbunjiva , odnosno povezano lice sa uzbunjiva em. Ovakve situacije se mogu dogoditi: a) kada je zaista došlo do uzbunjivanja, ali postoji pogrešna predstava o uzbunjiva u, odnosno povezanom licu i b) kada nije bilo uzbunjivanja, ali štetnik ima pogrešnu predstavu da je došlo do uzbunjivanja i da je za to, putativno uzbunjivanje, zaslužno neko lice, pa da tom licu nanese štetu.

Da bi ostvarilo zaštitu na osnovu navedenih odredbi Zakona, lice treba da:

- 1) dokaže da je štetnik imao pogrešnu predstavu da je on uzbunjiva , odnosno povezano lice i
- 2) u ini verovatnim da je prema njemu preduzeta štetna radnja od strane štetnika koji je pogrešno smatrao da je to lice uzbunjiva , odnosno povezano lice.

Lice koje u obavljanju poslova i zadataka, odnosno ija je to dužnost u banci da otkrivaju i prijavljuju takve doga aje i informacije kojima se ukazuje na koruptivno ponašanje pojedinaca, razli ite oblike nezakonitog ponašanja na štetu banke i njenih klijenata, možemo svrstati u kategoriju lica koja imaju zaštitu kao lica u vršenju službene dužnosti u banci (radnici u direkciji za kontrolu uskla enosti poslovanja i bezbednost banke).

Zaposleni u banci treba da postupaju u skladu sa donetim internim pravilima banke kao što su: pravilnik o bezbednosti banke, pravilnik o etičkom kodeksu te pravilnik o načinu prijavljivanja etičkih prekršaja, pravilnik o sprečavanju sukoba interesa itd. Ovde treba imati u vidu da su to specifične situacije zaštite lica kojima u opis poslova i zadataka u banci spada dostavljanje informacije o kršenju propisa, kršenju ljudskih prava, vršenju javnog ovlašćenja protivno svrsi zbog koje je povereno, opasnosti po javno zdravlje, bezbednost, životnu sredinu, kao i radi sprečavanja štete velikih razmera (što sve predstavlja predmet uzbunjivanja). Dakle ova lica se mogu pojaviti u dvojakoj ulozi. U prvom slučaju, otkrivanje informacija o predmetu uzbunjivanja spada u njihovu redovnu delatnost u banci. U drugom slučaju, može se dogoditi da se lice koje vrši poslove i zadatke uzbunjivanja pojavi u ulozi uzbunjivača.

Da bi u napred opisanim situacijama lice ostvarilo pravo na zaštitu kao uzbunjivač, potrebno je da:

- 1) dokaže da je u vršenju svojih redovnih poslova i zadataka dostavilo informaciju i
- 2) u ini verovatnim da je prema njemu preduzeta štetna radnja zbog dostavljanja informacije.

Kategorija lica koja ima pravo na zaštitu jesu i ona lica koja traže informacije, te zbog traženja informacija imaju po Zakonu pravo na zaštitu kao i uzbunjivač, shodno čl. 9 Zakona o zaštiti uzbunjivača. Ovim članom se štiti lice koje traži podatke u vezi sa informacijom od javnog interesa i u vezi sa uzbunjivanjem. Da bi ova lica ostvarila zaštitu na osnovu pomenute odredbe, potrebno je da:

- 1) dokažu da traže podatke u vezi sa informacijom o kršenju propisa, kršenju ljudskih prava, vršenju javnog ovlašćenja protivno svrsi zbog koje je povereno, opasnosti po život, javno zdravlje, bezbednost, životnu sredinu, kao i radi sprečavanja štete velikih razmera i
- 2) u ini verovatnim da je prema njemu preduzeta štetna radnja zbog traženja tih podataka.

Kao i u svim prethodno opisanim situacijama i ovde je potrebno dokazati da je lice tražilo navedene podatke iz opisane prve tačke. Prilikom dokazivanja ovde je potrebno precizno dokazati da je lice zaista tražilo podatke, gde je potrebno da je lice preduzelo radnju konkretnog traženja informacija i podataka a ne samo da je to nameravalo. Ovde treba imati u vidu da nije relevantan podatak na koji način je lice tražilo podatke (usmeno, pismeno, telefonom isl.). takođe, ovde nije bitno ni to od koga je lice te podatke tražilo. Tako, na primer lice može ostvariti zaštitu ako je tražilo podatke od predsednika izvršnog odbora banke, direktora filijale ili od bilo kog zaposlenog u banci. Dalje, važno je imati u vidu da lice od koga se traže podaci ne mora da bude i lice koje preduzima štetnu radnju. Lice ne može da traži bilo koje podatke već samo one koje je Zakon propisao. Na kraju je važno imati u vidu i to da je dovoljno da je lice tražilo podatke samo jednom kako bi imalo pravo na zaštitu po Zakonu o zaštiti uzbunjivača. Lice koje traži podatke treba da u ini verovatnim da je prema njemu preduzeta štetna radnja ali ne i da to dokaže. Verovatnim treba da ukazuje na postojanje uzroka ne veze između štetne radnje i traženja konkretnih podataka.

ZAŠTITA PODATAKA O LI NOSTI UZBUNJIVA U U BANCII

Banka treba da imenuje lice koje je ovlaš eno za prijem informacija u vezi sa uzbunjivanjem a ije su obaveze i dužnost da štiti podatke o li nosti uzbunjiva a. Ova lica u banci su dužna da štite podatke na osnovu kojih je mogu e otkriti identitet uzbunjiva a u banci, osim ako se uzbunjiva ne saglasi sa otkrivanjem tih podataka, u skladu sa zakonom koji ure uje zaštitu podataka o li nosti. (lan 10 Zakona)

Svako lice u banci koje sazna za ove podatke dužno je da ih štiti, što je obaveza koja proizilazi iz Zakona o zaštiti uzbunjiva a.

Dakle, zakonom je ure ena zaštita podataka o li nosti time što je uvedena dužnost, odnosno obaveza lica ovlaš enog za prijem informacija o uzbunjivanju da zaštiti podatke o uzbunjiva u, odnosno o njegovoj li nosti ali i da štiti podatke na osnovu kojih je mogu e otkriti identitet uzbunjiva a. U vezi ove dužnosti izuzetak se pravi u dve alternativne situacije i to su:

- 1) kada je uzbunjiva saglasan sa otkrivanjem podataka o li nosti, odnosno podataka na osnovu kojih je mogu e otkriti identitet uzbunjiva a, sve u skladu sa zakonom kojim se ure uje zaštita podataka o li nosti i
- 2) kada bez otkrivanja identiteta uzbunjiva a ne bi mogao da postupa nadležni organ, pod uslovom da je lice ovlaš eno za prijem informacije u banci, obavestilo uzbunjiva a o ovoj mogu nosti pre prijema informacije i ako je obavestilo uzbunjiva a o ovim injenicama pre otkrivanja identiteta uzbunjiva a nadležnom organu.

Ovde je bitno napomenuti da se podaci o li nosti uzbunjiva a ne mogu, odnosno ne smeju saopštavati licu koje sazna za podatke u vezi uzbunjivanja i uzbunjiva a, osim ako to posebnim zakonom nije druga ije propisano.

esta je pojava da poslodavac, odnosno nadležni rukovodioci u banci prvenstveno žele da znaju ko to prijavljuje odre ene podatke, odnosno ko je taj ko vrši uzbunjivanje. Imaju i u vidu napred obrazloženu zakonsku obavezu podaci o li nosti uzbunjiva a se ne mogu otkrivati nikome, osim ako to zakonom nije regulisano druga ije u konkretnom slu aju.

ZLOUPOTREBA UZBUNJIVANJA U BANCII I MERE ZABRANE OVAKVIH POSTUPAKA

Ovde treba po i od zakonske odredbe koja ure uje zabranu zloupotrebe uzbunjivanja, gde je cilj da se spre i širenje o iglednih neistina i lakovernih postupaka. Odmah možemo postaviti i pitanje koji su to motivi uzbunjiva a za uzbunjivanje u banci? Na prvi pogled je nemogu e utvrditi da li je uzbunjiva izvršio uzbunjivanje iz li nog interesa ili on ima altruisti ke motive. Prvo se mora po i od pretpostavke da za uzbunjivanje kod uzbunjiva a postoji „dobra vera“, osim ako se ne dokaže suprotno. Uzbunjiva ima pravo na zaštitu po Zakonu, osim ako se ne dokaže da je on ili ona dao/la obaveštenje u „lošoj veri“.

Zabranjena je zloupotreba uzbunjivanja, a prema Zakonu zloupotrebu uzbunjivanja vrši lice koje:

- 1) dostavi informaciju za koju je znalo da nije istinita i
- 2) pored zahteva za postupanje u vezi sa informacijom kojom se vrši uzbunjivanje traži ili zahteva protivpravnu korist.

Pre nego zapo ne postupak uzbunjivanja, uzbunjiva treba da ima razuman osnov da sumnja da je u konkretnom slu aju došlo do kršenja propisa, protivpravnog ponašanja, kršenja ljudskih prava ili neke sumnje ukazuju na vršenje krivi nih dela itd. Sve to treba da predstavlja koncept „verovanja u istinitost informacije“, koji se razlikuje od motiva zbog kojih bi neko otkrio informaciju u javnom interesu. Motiv uzbunjiva a je irelevantan za ostvarivanje prava na zaštitu. Eventualna procena motiva uzbunjiva a bi mogla u praksi biti podložna zloupotrebama a što bi dovelo do obeshrabrivanja i ugrožavanja prava uzbunjiva a. Sud je taj koji daje ocenu da li je uzbunjiva dao informaciju u „dobroj veri“ i da li je informacija istinita. To je ure eno odredbom lana 5. ta ka 3. Zakona o zaštiti uzbunjiva a, jer pravo na zaštitu ima uzbunjiva kada je u trenutku uzbunjivanja, na osnovu raspoloživih podataka, u istinitost informacije poverovalo lice sa prose nim znanjem i iskustvom kao i uzbunjiva . Ovako objektivno ure ena granica izme u radnji koje zna e zloupotrebu uzbunjivanja i radnje koje kvalifikuju uzbunjiva a za zaštitu, isklju uje diskreciono pravo u postupanju i uvodi pravnu sigurnost u primeni Zakona u prakti noj primeni. Paragraf 22. Preporuke 7 (2014) Saveta Evrope, ukazuju na to da ne treba uskratiti zaštitu uzbunjiva uako je imao pogrešnu predstavu o injenicama ili ako se njegova sumnja o ugrožavanju javnog interesa nije obistinila, pod uslovom da je imao razuman osnov i da veruje da su njegovi navodi ta ni.

Dakle, ne e biti zloupotrebe uzbunjivanja u banci, niti e uzbunjiva zloupotrebiti svoje pravo na uzbunjivanje ako otkrije informaciju o predmetu uzbunjivanja za koju on veruje da je istinita, iako se na kraju može do i do utvr enog injeni nog stanja da je uzbunjiva imao pogrešnu predstavu, odnosno da se opasnost po javni interes nije dogodila, odnosno realizovala u praksi. Zabrana zloupotrebe uzbunjivanja predstavlja limitiranje prava na zaštitu kako bi se spre ilo uznemiravanje javnosti informacijama koje nisu istinite i koje mogu dovesti do ugrožavanja verodostojnosti uzbunjivanja uopšte.

Zloupotreba uzbunjivanja u banci može dovesti do panike i stvaranja loših me uljudskih odnosa u kolektivu, me usobnog nepoverenja a što sve može da dovede do reputacione štete po banku koju je teško nadoknaditi. Zato je potrebno dokazati da je neko dao informaciju u vezi sa uzbunjivanjem u banci u nameri da prikaže loše stanje a svestan je i zna da je ta informacija neistinita. Dalje, jasno treba utvrditi i to da li je to lice, predstavljaju i se kao uzbunjiva tražilo protivpravnu korist za sebe ili drugog a na štetu nekog lica, odnosno u ovom slu aju banke. Kako ne bi dolazilo do zloupotrebe uzbunjivanja u banci je neophodno preduzeti mere propisane Zakonom o zaštiti uzbunjiva a i u skladu sa Pravilnikom o na inu unutrašnjeg uzbunjivanja, na inu odre ivanja ovlaš enog lica kod poslodavca, kao i drugim pitanjima od zna aja za unutrašnje uzbunjivanje kod poslodavca koji ima više od deset zaposlenih.

Na osnovu navedenih eksternih normativnih akata banka treba da donese interna normativna akta koja moraju biti uskla ena sa eksternom normativom i drugim internim normativnim aktima u banci. Obaveza je da se uradi slede e:

- Pravilnik o postupanju u slučaju unutrašnjeg uzbunjivanja (čl. 16. Zakona o zaštiti uzbunjivača);
- Obaveštenje o pravima uzbunjivača, postupku uzbunjivanja, kao i drugim pitanjima od značaja za uzbunjivanje i zaštitu uzbunjivača (čl. 14. st. 4. Zakona o zaštiti uzbunjivača),
- Imenovanje lica za prijem informacija i vođenje postupka za unutrašnje uzbunjivanje,
- Uvođenje posebne telefonske linije, odnosno posebnog broja za prijem informacija od uzbunjivača.

Sve navedeno je potrebno preduzeti u cilju uređivanja uzbunjivanja i postupka u vezi istog u banci, prava uzbunjivača, obaveza nadležnih organa, organizacija, pravnih i fizičkih lica u vezi sa uzbunjivanjem, kao i sva druga pitanja koja mogu biti od značaja za uzbunjivanje i zaštitu uzbunjivača u banci i njenim poslovnim procesima.

Svaki zaposleni u banci treba da bude upoznat o izradi internih normativnih akata i da mu budu dostupna kako bi se svako mogao pozvati na odredbe istih u slučaju potrebe zaštite uzbunjivača i uzbunjivanja kao metode obelodanjivanja napred opisanih informacija od javnog interesa. Sa druge strane neophodna je edukacija zaposlenih u banci kako ne bi dolazilo do zloupotrebe uzbunjivanja uz stalno isticanje zakonskih obaveza i zabrane zloupotrebe uzbunjivanja. Cilj zabrane zloupotrebe uzbunjivanja jeste i to da kuloarske priče i neargumentovana etiketiranja ljudi, kao i iznošenja neistina na štetu pojedinaca i banke u celini, premostimo u legalne okvire odlučivanja, odnosno na mesto prava i pravde jednake za sve ljude koji rade u banci i u interesu banke.

POSTUPAK UZBUNJIVANJA I SPROVOĐENJE INTERNIH ISTRAGA U BANCIMA U VEZI SA UZBUNJIVANJEM I ZAŠTITOM UZBUNJIVAČA

Kao što je napred istaknuto uzbunjivanje u banci može biti unutrašnje, spoljašnje i uzbunjivanje javnosti, gde za sve oblike uzbunjivanja možemo reći da se radi o otkrivanju informacije od javnog interesa. Ova informacija treba da sadrži podatke o kršenju propisa, odnosno o protivzakonitom ponašanju na štetu banke, kršenju ljudskih prava, korupciji i drugim vidovima kriminalnog ponašanja na štetu banke. Uzbunjivač bi trebalo samo da opiše događaj koji predstavlja kršenje ljudskih prava, nezakonita ponašanja pojedinaca ili grupe zaposlenih u banci, kao i na kriminalno-kriminogene oblike ponašanja u kolektivu i na štetu banke. Uzbunjivač kada dostavlja informaciju ne mora da zna koji je propis prekršen u konkretnom slučaju. Ovde je dovoljno da uzbunjivač opiše samo radnju, odnosno u čemu se sastoji radnja koja, po njegovom mišljenju, predstavlja kršenje propisa. Dalje, od uzbunjivača se ne očekuje da dostavi dokaze kojima bi potkrepeo svoje tvrdnje, zato što bi takvi postupci mogli samog uzbunjivača da dovedu u situaciju da on sam sprovodi određenu vrstu istrage i da on prikuplja dokaze. Sa druge strane ovakvo postupanje uzbunjivača bi moglo da ometa postupak nadležnih organa u sprovođenju istrage.

Sadržina informacije napred opisane regulisana je članom 13. Zakona o zaštiti uzbunjiva a. Tako je određeno u pomenutom članu Zakona da Informacija može biti potpisana od strane uzbunjiva a te da sadrži i podatke o uzbunjiva u. Istovremeno treba imati u vidu da odredbe istog člana obavezuju poslodavca, rukovodioca banke, kao i ovlaš eni organ na postupanje po anonimnim prijavama, odnosno obaveštenjima u vezi sa informacijom koja se obelodanjuje u vezi sa uzbunjivanjem, u okviru svojih ovlaš enja. Ovde moramo ukazati i na to da Zakon pravi razliku između poverljivog i anonimnog obaveštenja. Poverljivo obaveštenje uređeno je članom 10. stav 1. Zakona, gde je propisano da je lice koje je ovlaš eno za prijem informacije od uzbunjiva a dužno da štiti podatke o ličnosti kao i podatke na osnovu kojih se može otkriti ličnost uzbunjiva a, o čemu je bilo više reči u prethodnom tekstu ovog rada. Anonimno obaveštenje ili informacija se uređuje članom 13. stav 3. Zakona. Ovde je važno imati u vidu sadržaj informacije i da bi poslodavca trebalo da interesuje informacija bez obzira ko je istu dostavio, odnosno da li je potpisana, pseudonimna ili anonimna. Zato poslodavac ili ovlaš eno lice u banci imaju obavezu da provere navode u anonimnoj informaciji u okviru svojih ovlaš enja. Veoma je važno napomenuti i to da je poslodavcu zabranjeno zakonom preduzimanje mera i aktivnosti na otkrivanju identiteta anonimnog uzbunjiva a.

Uzbunjivanje u banci počinje dostavljanjem informacije, rukovodiocu banke kao poslodavcu, odnosno licu za prijem informacije i vođenju postupka u vezi sa uzbunjivanjem u banci. Mnogobrojni su aspekti o tome kada započinje uzbunjivanje. Tako na primer, u cilju ostvarivanja prava za zaštitu, štetna radnja treba da je izazvana postupkom uzbunjivanja, što implicira da se ona može dogoditi tek nakon momenta započinjanja uzbunjivanja, odnosno nakon otkrivanja informacije od javnog interesa. Ovde treba napomenuti da ne sme biti izvršeno unutrašnje uzbunjivanje u banci, ako je informacija dostavljena nekom drugom licu a ne rukovodiocu banke ili ovlaš enom licu za prijem informacije. Tako na primer, ako uzbunjiva otkrije informaciju svom kolegi ili kolegici u banci koji nisu ovlaš ena lica, onda te informacije nisu u funkciji uzbunjivanja veće je ovde neophodno potrebno dosledno poštovanje postupka uzbunjivanja koji je propisan Zakonom. Svaki poslodavac, u ovom slučaju rukovodilac banke je obavezan da postupi po datoj informaciji bez odlaganja a najkasnije u roku od 15 dana od dana prijema informacije u banci. Obaveze postupanja po informaciji podrazumevaju to da se u propisanom roku preduzmu mere i radnje iz nadležnosti rukovodioca banke (npr. Predsednika Izvršnog odbora), ili lica ovlaš enog za prijem informacija od uzbunjiva a. Dakle, po prijemu informacije se preduzimaju mere i aktivnosti iz okvira i domena nadležnosti ovlaš enih lica ili se donosi akt kojim se započinje postupak povodom otkrivene informacije. Svakako je važno ista i da se ovim ne okončava postupak, zato što se u najvećem broju slučajeva u praksi odvija duže od 15 dana. Poslodavac treba uzbunjiva a da obavesti o ishodu postupka, u roku od 15 dana nakon okončanja postupka. U toku postupka, dužnost poslodavca je takođe, da uzbunjiva u pruži obaveštenja, na njegov zahtev, o toku i radnjama koje su preduzete u postupku po informaciji, te da uzbunjiva u omogući uvid u spise predmeta i da mu omogući prisustvo radnjama u toku postupka.

Kao i kod unutrašnjeg uzbunjivanja postupak spoljašnjeg uzbunjivanja započinje, takođe, dostavljanjem informacije u vezi sa uzbunjivanjem. Uz napomenu da se u

ovom slu aju informacija dostavlja nadležnom organu (poreskoj inspekciji, tržišnoj inspekciji, kontroli NBS itd.), odnosno ovlaš enom organu za postupanje po istoj. Ovlaš eni organ je dužan po zakonu da o ishodu postupka obavesti uzbunjiva a, kada se postupak okon a.

Za banke i njene rukovodioce je najproblemati niji oblik uzbunjivanja koji se odnosi na uzbunjivanje javnosti, jer je to postupak na koji ne mogu uticati i esto bivaju iznena eni i zate eni obelodanjenim informacijama u javnosti. Pre nego što se uzbunjiva odlu i da obavesti, odnosno uzbuni javnost, u skladu sa Zakonom on treba da pokuša uzbunjivanje kod poslodavca ili kod ovlaš enog lica. Me utim, ovde postoji izuzetak kada uzbunjiva može da obavesti javnost bez prethodnog obaveštavanja poslodavca-rukovodioca banke ili ovlaš enog lica u banci, kao i ovlaš enog organa (spoljašnje uzbunjivanje), to je slu aj neposredne opasnosti po život, javno zdravlje, bezbednost, životnu sredinu, od nastanka štete velikih razmera, odnosno ako postoji neposredna opasnost od uništenja dokaza. Prilikom uzbunjivanja javnosti, uzbunjiva je dužan da poštuje pretpostavku nevinosti okrivljenog, pravo na zaštitu podataka o li nosti, kao i da ne ugrožava vo enje postupka pred nadležnim sudom. Sve ovo govori u prilog injenici da sa uzbunjivanjem javnosti treba biti veoma oprezan i da je ovde iznad svega važno zakonito postupanje.

Bez obzira o kojoj vrsti uzbunjivanja se radi u banci je neophodno pokrenuti sprovo enje interne istrage u cilju provere stvarnog injeni nog stanja i materijalne istine. U svakom od ovih postupaka je važna informacija, odnosno sadržina te informacije i njena ta nost a nebitno je kako ona i ko ju je dostavio rukovodiocu banke ili ovlaš enom licu za prijem istih, kao i nadležnom organu kao i ko je obavestio javnost. Ovde je u preliminarnoj istrazi potrebno utvrditi da li je postupak obelodanjivanja informacije tekao u skladu sa Zakonom i podzakonskim aktima u vezi sa uzbunjivanjem.

Informacije koje se dostavljaju kada je u pitanju uzbunjivanje mogu biti dostavljene usmeno – neposredno i putem telefona, pisanim putem - poštom, putem elektronske pošte (e-mail ili SMS).

Nakon preliminarne istrage i izvršenih provera treba opredeliti kome e se podaci dostaviti na postupanje, kao na primer unutar banke davanje predmeta u nadležnost za to ovlaš ene organizacione jedinice u banci (Odeljenje opšte bezbednosti, Direkcija za ljudske resurse, direkcija, pravnih poslova, Sektor rizika, interna revizija, unutrašnja kontrola itd.), sve zavisi da li se radi o disciplinskim propustima ili o nekim poslovnim propustima itd. Ukoliko se utvrdi da postoje indicije koje ukazuju na kriminalno-kriminogeno delovanja po kojima je po zakonu potrebno postupanje nadležnog državnog organa doga aj treba prijaviti istima u nadležnost uz obaveštenje da se radi o podacima dobijenim od uzbunjiva a zbog zaštite uzbunjiva a u konkretnom slu aju, kao i o potrebi hitnog postupanja po dostavljenim informacijama.

Istrage koje se sprovode u vezi uzbunjivanja i zaštite uzbunjiva a moraju biti: delotvorne, potpune i nezavisne. Sve to podrazumeva zakonit i profesionalan pristup proverama injeni nog a to mogu obavljati oni kadrovi koji su opredeljeni u banci za sprovo enje internih istraga (zaposleni u direkciji za kontrolu uskla enosti poslovanja i bezbednost banke). Interne istrage treba da imaju za rezultat utvr enu

istinu i obezbe ene dokaze za tvrdnje koje su iznete u obelodanjenj informaciji. Istrage moraju biti potpune i tu treba dati odgovor na zlatna pitanja kriminalistike. Što se ti e nezavisnosti u sprovo enju istrage bitno je napomenuti da rukovodioci banke ne treba da imaju uticaj na tok istrage i proveru u vezi sa obelodanjenim informacijama i podacima koje je dao uzbunjiva . Krajnji rezultat treba da bude utvr eno stvarno injeni no stanje i materijalna istina.

Zaštita uzbunjiva a u banci je zaštita ljudskih prava i to poslodavac, odnosno rukovodilac u banci mora da razume da se ovde radi o poštovanju me unarodnih standarda i da je banka deo me unarodne pravne zaštite. Informacija mora biti saopštena u javnom interesu a ne radi li ne zaštite, tako da svi shvatimo da je uzbunjiva u ulozi zaštite društvenih i javnih interesa. Sve ovo mora da se ima u vidu prilikom postupka uzbunjivanja i sprovo enja istrage u vezi sa tim.

Ono što je veoma važno ovde napomenuti da Zakon mora rešiti pitanje poslodavca, odnosno rukovodioca banke da sve proglaši poslovnom, odnosno bankarskom tajnom. Mora se razbiti ta vrsta anateme da bankari proglašavaju sve tajnom i da oni vrše selekciju šta to uzbunjiva može da obelodani a šta ne. Ovde je bitna informacija a ne uzbunjiva niti poslodavac i ta vrsta animoziteta se mora rešavati u postupku uzbunjivanja.

Veoma je važno ispitati i na in plasiranja informacije, da to bude u skladu sa zakonom, jer je važno da se to ne dešava tako što se informacija obelodani prvo u medijima pa onda da se vra a postupku uzbunjivanja. Obi no to u praksi biva tako da se po inje prvo sa bla enjem i zatrpavanjem javnosti nekim na prvi pogled „aferama“, odnosno neistinama. Veoma je važno imati u vidu da se ne sme kršiti prezumpcija nevinosti. U svakom konkretnom slu aju treba utvrditi: legalnost, legitimitet i proporcionalnost podataka. Tako treba napraviti jasnu razliku izme u uzbunjivanja u javnom interesu i pritužbi, žalbi, prigovora, prijave eti kih prekršaja, sukoba interesa itd.

Zakonom o zaštiti uzbunjiva a je generalno propisana zabrana poslodavcu da injenjem ili ne injenjem stavi uzbunjiva a u nepovoljniji položaj u vezi sa uzbunjivanjem, a potom se propisuju naj eš e situacije u vezi sa kojima se uzbunjiva stavlja u nepovoljniji položaj, kao što su: zapošljavanje, sticanje svojstva pripravnika ili volontera, rad van radnog odnosa, obrazovanje, ocenjivanje, sticanje ili gubitak zvanja, preduzimanje disciplinskih mera i sankcija, uslovi rada, prestanak radnog odnosa, zarade i druge naknade iz radnog odnosa, u eš e u dobiti poslodavca, isplata nagrada i stimulativnih otpremnina, raspored poslova ili premeštaj na drugo radno mesto, nepreduzimanje mera radi zaštite zbog uznemiravanja od strane drugih lica, upu ivanje na obavezne zdravstvene preglede ili upu ivanje na preglede radi ocene radne sposobnosti. Sve napred navedene situacije su samo neke od onih mnogobrojnih koje mogu da se pojave kao mere odmazde koje rukovodilac u banci kao poslodavac može preduzeti prema uzbunjiva u.

Istragom treba utvrditi da li neko ima pravo na zaštitu kao uzbunjiva u konkretnom slu aju, kada je obelodanio informaciju od javnog interesa i zna ajnu za banku. Tu je potrebno utvrditi da li postoje slede i uslovi:

- da li je uzbunjivanje u banci izvršeno u skladu sa Zakonom;

- ako je uzbunjivanje izvršeno u subjektivnom roku od jedne godine od dana saznanja za izvršenu radnju zbog koje vrši uzbunjivanje, a najkasnije u objektivnom roku od 10 godina od dana izvršenja te radnje i
- treba da postoji vera u istinitost otkrivene informacije (kao pravni standard).

Na kraju je važno imati u vidu da Zakon predviđa pravo na sudsku zaštitu uzbunjivača, odnosno lica koje uživa zaštitu kao uzbunjivača, kada pretrpi štetne posledice u vezi sa uzbunjivanjem. Ustav kao najviši pravni akt jedne države, garantuje pravo na pravi i nepristrasan i zakonom ustanovljen sud, pravi i u razumnom roku, javno raspravi i odluči o njegovim pravima i obavezama. Istovremeno je važno imati u vidu da je Zakonom o pravu na sudsku zaštitu u razumnom roku obezbeđena sudska zaštita radi zaštite prava na sudsku zaštitu u razumnom roku.

Dakle, uzbunjivač prema kome je preduzeta štetna radnja u vezi sa uzbunjivanjem u banci ima pravo i na sudsku zaštitu, koju ostvaruje podnošenjem tužbe za zaštitu u vezi sa uzbunjivanjem. Tužba se podnosi nadležnom sudu, u roku od šest meseci od dana saznanja za preduzetu štetnu radnju, odnosno tri godine od dana kada je štetna radnja preduzeta. Tužbom se može zahtevati:

- utvrđivanje da je prema uzbunjivaču preduzeta štetna radnja;
- zabrana vršenja i ponavljanja štetne radnje;
- naknada materijalne štete i
- objavljivanje presude po tužbi podnetoj iz napred navedenih razloga u sredstvima javnog informisanja, i to o trošku tuženog.

Za sve je ovde važno znati i to da je u ovom postupku najvažnije utvrditi postojanje traga-dokaza da je neko obelodanio informaciju, pred kim, kao kako i kada. Sve stranke imaju obavezu da sve predoče kažu sudu, dakle, sve dokaze za i protiv. Injeneri no stanje se utvrđuje na sudu, odnosno sud je jedino merodavan da dokazuje i osporava injeneri no stanje po pitanju zaštite uzbunjivača.

ZAKLJUČAK

Uzbunjivanje u banci, kao i zaštita uzbunjivača mora biti rešeno sistemski i u skladu sa Zakonom i drugim podzakonskim aktima, jednostavno to je zakonska obaveza po kojoj treba postupati u interesu zaštite banke i njenih poslovnih procesa. Zaposleni u banci imaju pravo da se pobune protiv nepravde, odnosno da dignu glas u cilju upozorenja na prisustvo kriminala u kolektivu gde rade i da su svesni da je to ispravno ljudsko ponašanje, za koje će biti podržani i zaštićeni od svojih prvih pretpostavljenih pa sve do najviših rukovodilaca u banci. Pitanje zaštite uzbunjivača je pitanje zaštite ljudskih prava i sloboda. Uzbunjivač ima u banci treba biti zahvalan a ne da se ti ljudi smatraju uhodama, cinkarošima, špijunima, izdajnicima i da budu izloženi odmazdi, te da se neprijatno osećaju u okruženju gde rade, zbog svog savesnog i zakonitog postupka.

Uzbunjivači u banci treba da budu zaštićeni zato što deluju u opštem društvenom interesu i za dobrobit svih zaposlenih u banci, jer često razotkrivaju korupciju i različite oblike protivpravnog delovanja pojedinaca ili grupe zaposlenih. Uzbunjivanje je metoda koju treba unapređivati jer je to u interesu razvoja

savremenog bankarskog poslovanja i doprinosa razvoju modernog demokratskog društva. Zaštita uzbunjiva a podrazumeva i poštovanje me unarodnih standarda, svaki zaposleni u banci treba da shvati da je deo me unarodne pravne zaštite i da je pravo na uzbunjivanje ljudsko pravo koje se štiti i me unarodnim konvencijama i internim normativnim aktima u banci. Izazove, implementacije evropskih standarda i vrednosti u pravni sistem Srbije treba analizirati kroz prakti nu primenu zakona o zaštiti uzbunjiva a i podzakonskih akata u vezi sa tim. Ovde se radi o jednom veoma važnom pravnom propisu kojim se ukupni pravni sistem ini savremenim i ja im. Sve to upu uje nau nu i stru nu javnost na dalje reforme i izgradnju pravnog sistema koji se zasniva na evropskim vrednostima.

Banka kao zna ajna finansijska institucija treba da donese interna normativna akta kojima se reguliše postupak prijavljivanja štetnih radnji i korupcije u banci i da se tako zabrani stavljanje uzbunjiva a, odnosno lica koje uživa zaštitu kao uzbunjiva u nepovoljni položaj zbog uzbunjivanja. Takvim planskim i sistemati nim pristupom u banci se primarno daje orjentacija na prevenciju.

Zaposleni u banci a posebno menadžment banke moraju biti svesni injenice da korupcija i razli ite nezakonitosti mogu postati na in života i rada, što naravno ne treba dozvoliti. Svi e biti na dobitku da se potpuno okrenete stvar, da uzbunjivanje, odnosno prijavljivanje korupcije i protivpravnih ponašanja pojedinaca postane na in života i rada u banci a da neprijavlivanje bude izjedna eno sa sau esništvom u nezakonitim postupcima pa i kriminalnom delovanju na štetu banke.

Zaštita uzbunjiva a u banci je nešto novo u poslovnoj bankarskoj praksi na što se moramo navikavati i u tom kontekstu menjati neke navike i ponašanja iz ranijih perioda. Najteže se menjati ali moramo biti svesni injenice da se moramo menjati i da to samo ide u prilog ja anju pravnog sistema i razvoju modernog demokratskog društva a time i ja anja ugleda-reputacije banke i njenih poslovnih procesa u okruženju gde ona razvija svoje poslovne proizvode na tržištu. utanje o nezakonitostima i nepravdi zna i prihvatanje dezorganizacije i visokog rizika i opasnosti koje mogu imati veoma štetne posledice po sve zaposlene u banci i njene klijente.

Uzbunjivanje i uzbunjiva i u banci moraju biti podržani i stimulisani a nikako diskriminisani i osporavani. Tako treba razmišljati kako u budu nosti uzbunjiva e nagraditi umesto što e se tražiti mehanizmi zaštite od štetnog delovanja prema istima. Uzbunjiva i su najmo nije oružje istine u rukama zaposlenih u banci, te svako ko iskoristi svoje pravo na slobodu govora daje ogroman doprinos banci i celom društvu u suprotstavljanju razli itim oblicima zloupotreba. Dakle, ništa ne može da bude ja e od istine i pravde jednake za sve zaposlene u banci. Pitanje zaštite uzbunjiva a u banci treba da ima tretman primene dobrih poslovnih obi aja, dobre poslovne prakse banke i fer odnosa u kolektivu ali i fer odnosa prema korisnicima finansijskih usluga kod banke, te potpune uskla enosti ovih propisa sa eksternom i internom normativom u vezi zaštite banke i njenih proizvoda.

Zakon o zaštiti uzbunjiva a i podzakonska akta u vezi sa tim, kao i interna normativa u banci omogu avaju zaposlenima u banci da se brane i odbrane interese banke u kojoj rade od institucionalne korupcije i raznih oblika nezakonitosti. To omogu ava zaposlenima u banci a naro ito menadžmentu da uspe u poslovnom smislu i da banka ima dobru reputaciju. Ve ina uzbunjiva a u praksi svoj glas diže

uglavnom protiv nepravilnosti u kolektivu gde radi, me utim Zakon treba posmatrati jednako za svakog građanina, ime se može dati ocena da on jednako važi i za klijente banke i korisnike njenih usluga.

Na kraju ono što je najvažnije u postupku zaštite uzbunjivača i uzbunjivanja u banci, neophodno je pre i sa terena tabloidizacije svega i sva ega, na teren institucija sistema i u delokrug prava i zakonitosti, jer nema demokratije i izgradnje demokratskog društva bez sudske zaštite. Veoma je važno ovde imati u vidu da u postupku zaštite uzbunjivanja i uzbunjivača, svako dokazuje da postoji neko pravo ili da je pravo prestalo.

BIBLIOGRAFIJA

1. Bejatovi S., (2014), Krivi no procesno pravo, JP Službeni glasnik, Beograd
2. Bosanac M. D., (2014), Radno pravo-drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Fakultet za poslovne studije i pravo u Beogradu, Beograd
3. Boškovi M., (2000), Kriminalistika metodika 2, Policijska akademija Beograd
4. Cicmil N., (2006), Zbirka propisa o bankama i bankarskom poslovanju, Službeni glasnik Beograd
5. Hart H., (2013), Pojam prava, Službeni glasnik Beograd
6. Hart H., (2015), Ogladi iz jurisprudencije i filozofije, Službeni glasnik Beograd
7. Jovaševi D., (2009), Krivi na dela korupcije, Edicija studije, Beograd
8. Krivokapi V., (2008), Kriminalisti ka taktika, NADE DESIGN, NARODNO DELO, Beograd
9. Marti M., i Šarac M., (2015), Komentar Zakona o zaštiti uzbunjivača, Službeni glasnik Beograd
10. Popovi M., (2014), Diskriminacija i mobing u sudskoj praksi, IP „Glosarijum“, Beograd
11. Rouz – Ejkerman S., (2008), Ekonomija korupcije – me unarodni priruk, Službeni glasnik Beograd
12. Rože-Pol Droa., (2011), Etika- objašnjena svima, Geopoetika izdavaštvo, Beograd
13. Šogorov S., (2009), Bankarsko pravo, Službeni glasnik Beograd
14. Troper M., (2014), Pravna teorija države, Službeni glasnik Beograd
15. Valter. R., (2016), Tri priloga istoj teoriji prava, prevod Basta D., Dosije studijo, Beograd
16. Vergotini de uzepe, (2015), Upporedno ustavno pravo, Službeni glasnik Beograd
17. Vukovi S., (2003), Korupcija i vladavina prava, IDN-Dragani , Beograd
18. Vukovi S., Radovi N., (2012), Prevencija organizovanog kriminala, Dosije studijo, Beograd
19. Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik RS“, broj 98/06.
20. Zakon o parni nom postupku, „Službeni glasnik RS“, br. 72/11, 49/13-odluka US, 74/13-odluka US i 55/14.
21. Zakon o spre avanju zlostavljanja na radu, „Službeni glasnik RS“, broj 36/10.
22. Zakon o zabrani diskriminacije, „Službeni glasnik RS“, broj 22/09.
23. Zakon o pravu na su enje u razumnom roku, „Službeni glasnik RS“, broj 40/15.
24. Zakon o zaštiti uzbunjivača, „Sl. glasnik RS“, br. 128/2014, lan 11.
25. Zakon o policiji, „Službeni glasnik RS“, broj 101/05, 63/09 – odluka US i 92/11.
26. Zakon o radu, „Službeni glasnik RS“, broj 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013 i 75/2014.

27. Zakon o obligacionim odnosima, „Službeni list SFRJ“, broj 29. od 05. 05. 1978; 39. od 28. 07. 1985; 45 od 28. 07. 1989; 59. od 29. 09. 1989; i „Sl. list SRJ“, broj 31. od 18. 06. 1993.
28. Zakon o zaštiti korisnika finansijskih usluga, „Sl. glasnik RS“, br. 36/2011 i 139/2014.
29. Zakon o platnim uslugama; „Sl. glasnik RS“, br. 139/2014.
30. Zakon o bankama, „Sl. glasnik RS“, br. 107/2005, 91/201 i 14/2015.
31. Zakonik o krivi nom postupku, „Sl. glasnik RS“, br. 72 od 28. 09. 2011, 101 od 30. 12. 2011, 121 od 24. 12. 2012, 32 od 08. 04. 2013, 45 od 22. 05. 2013. godine i 55 od 23. 05. 2014. godine.
32. Krivi ni zakonik, „Službeni glasnik RS“, br. 85 od 06. 10. 2005, 88 od 14. 10. 2005-ispravka, 107 od 02. 12. 2005-ispravka, 72 od 03. 09. 2009, 111 od 29. 12. 2009, 121 od 24. 12. 2012, 104 od 27. 11. 2013. godine.
33. Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda („Službeni list SCG-Me unarodni ugovori“, br. 9/03, 5/05 i 7/05).
34. Zakon o ratifikaciji Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda , „Službeni list SCG-Me unarodni ugovori“, br. 9/03, 5/05, 7/05.
35. Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija protiv korupcije, „Službeni list SCG- Me unarodni ugovori“, br. 12/05.
36. Pravilnik je doneo Ministar pravde u Vladi Republike Srbije, na osnovu lana 17. Zakona o zaštiti uzbunjiva a („Službeni glasnik RS“, br. 128/2014), ovaj pravilnik je objavljen u „Službenom glasniku Republike Srbije“ broj 110-00-40/2015-05, od 03. 06. 2015.
37. Pravilnik o programu sticanja posebnih znanja u vezi sa zaštitom uzbunjiva a, „Sl. glasnik RS“, br. 4/15.
38. Pravilnik o zaštiti lica koje prijavi sumnju na korupciju, „Sl. glasnik RS“, br. 56/11.

RESUME

Whistleblowing in the bank, and the protection of whistleblowers should be resolved systematically and in accordance with the Act and other laws, just to the mandatory requirement that must be treated in the interests of the bank and its business processes. The bank employees have the right to rebel against injustice, and to raise their voices in order to alert the presence of crime in a group where they work and are aware that this is a proper human behaviour, which will be supported and protected by their superiors first until top executives at the bank. The issue of whistleblower protection is a matter of human rights and freedoms. Whistleblowers in the bank should not to be treated as spies, chinks, traitors, and not be exposed to reprisals or feel uncomfortable in an environment where they work, because of their conscientious and consequent legal proceedings.

Whistleblowers in the bank should be protected because they are acting in the public interest and for the benefit of all employees in the bank, because they often expose corruption and various forms of unlawful operation of individuals or groups of employees. Alerting is a method that needs to be improved, because it is in the interest of the development of modern banking operations and contribute to the development of a modern democratic society. Whistleblower protection means and compliance with international standards, each bank employee should understand that it is part of the international legal protection and that the right to alert is a human

right that protects and international conventions and internal normative acts in the bank. Challenges, implementation of European standards and values in the legal system of Serbia should be analyzed through the practical application of the law on the protection of whistleblowers and regulations in this regard. This is about a very important legal regulations governing the overall legal system makes it modern and strong. All this suggests the scientific and professional community to continue to reform and build a legal system that is based on European values.

Bank, as a significant financial institution, should adopt internal normative acts regulating the procedure for notifying moral hazard and corruption in bank and in order to prohibit the placing whistleblowers or persons enjoying protection as a whistleblower at a disadvantage because of the alert. Such a planned and systematic approach bank primarily provides orientation on prevention.

Employees of the bank, and especially the bank management, must be aware of the fact that corruption and illegality can lead to a different way of life and work, which of course should not be allowed. Therefore it is necessary to understand that reporting of corruption and illegal behaviour of individuals becomes a way of life and that failure is to be equated with complicity in the unlawful acts including criminal action at the expense of the bank.

Whistleblower protection in the bank is something new in the business banking practice what we have to get used to, and in this context to change the habits and behaviour of earlier periods. Hardest be changed but we must be aware of the fact that we have changed and that only favours strengthening the legal system and the development of a modern democratic society and thus strengthen the reputation of reputation-bank and its business processes in an environment where it develops its business products on the market. Silence about illegal and injustice means accepting disorganization and high risks and hazards that can have very harmful consequences for all employees of the bank and its clients.

Alerting and whistleblowers in the bank must be supported and encouraged and not discriminated against and contested. So to think that in the future to reward whistleblowers rather than what will be required safeguards against harmful effects towards them. Whistleblowers are the most powerful weapon in the hands of employees of truth in the bank, and everyone who exercise their right to freedom of speech gives enormous contribution to the bank and the whole society in combating various forms of abuse. So, nothing can be more powerful than truth and justice equal for all employees in the bank. The issue of protection of whistleblowers in the bank should be treated as applying good business practices, good business practice bank and fairness in the collective but also fairness to the users of financial services at the bank, and full compliance with these regulations, external and internal norms concerning the protection of the bank and its product.

Whistleblowers Protection Act and by-laws in this regard, as well as internal norms of the bank allow the bank employees to defend themselves and defend the interests of the bank in which the work of institutional corruption and various forms of illegality. This allows the bank employees and especially managers to succeed in a business sense, and that the bank has a good reputation. Most whistleblowers in practice, his voice rising against most irregularities in the collective where he works,

but the law should be considered equally for each citizen, which can give a score on that equally applies to the Bank's clients and users of its services.

In the end, what is most important in the process of whistleblower protection and alarm at the bank, it is necessary to move from field tabloidization of everything in the field of institutions and systems within the scope of law and legality, because there is no democracy and building a democratic society without judicial protection. It is important here to bear in mind that the procedure for the protection of whistleblowers and alerting, all demonstrating that there is a right and that right is cancelled.

HARMONIZACIJA UGOVORNOG PRAVA SA PRAVOM EVROPSKE UNIJE, SA POSEBNIM OSVRTOM NA INTERNET PRODAJU

Dragana Randjelović, doc. dr

Internacionalni Univerzitet u Novom Pazaru
Novi Pazar, Srbija
d.randjelovic@uninp.edu.rs

Apstrakt

Tema ovog rada jeste harmonizacija ugovornog prava, kao proces koji predstavlja, sa jedne strane, temeljnu pretpostavku za stvaranje jedinstvenog tržišta u Evropskoj uniji, a sa druge, neophodan uslov za članstvo Srbije u njoj. Najpre, autor će nastojati da daje odgovor na neka opšta pitanja koja se tiču pojma, značaja i izazova harmonizacije ugovornog prava. O stepenu harmonizacije ugovornog prava u našoj zemlji, propisima koji su doneseni kao i problemima koji se javljaju u praksi, biće detaljnije reči, ali samo u svetlu jedne uske oblasti ugovornog prava – internet prodaje. Uprkos otporu i podozrenju na koji nailazi u našoj zemlji, kupovina preko interneta je nužnost koju nameće novo informatičko doba, koja nudi brojne prednosti i pogodnosti u odnosu na klasični prodaju. Kupovina preko interneta je najbrži i najjeftiniji način kupovine nekog proizvoda, ali i najprofitabilniji oblik trgovine zbog jednostavnosti i niskih troškova. U Srbiji je donet niz zakona i drugih podzakonskih propisa koji prate zahteve i standarde Evropske unije. Međutim, nije dovoljno donošenje zakonskih propisa, već njihova efikasna implementacija i primena od strane građana i nadležnih organa, kao i edukacija trgovaca, ali i samih potrošača radi širenja svesti o značaju i koristima elektronske trgovine.

Cljučne reči: harmonizacija, harmonizacija ugovornog prava, internet prodaja, elektronska trgovina.

THE HARMONIZATION OF CONTRACT LAW WITH THE LAW OF THE EUROPEAN UNION – WITH THE SPECIAL REVIEW ON THE INTERNET SALE

Abstract

The topic of this paper is the harmonization of Contract Law, as a process which represents, on the one hand, a fundamental presupposition for creation of the single market in Europe, and on the other hand, a necessary condition for Serbia's membership in it. First, the author will try to give the answer to some common questions concerning the concept, importance and challenges of the harmonization of contract law. About the degree of harmonization of contract law in our country, the regulations that have been passed and the problems that arise in practice, will be outlined, but only in the light of a narrow field of contract law - internet sales. Despite resistance and suspicion on which she is encountering in our country, buying over the internet is a necessity imposed by the new information age, which offers a number of advantages and benefits compared to traditional sales. Shopping over the Internet is the fastest and cheapest way to buy a product, but also the most profitable form of trade because of the simplicity and low cost. Serbia has passed a series of laws and

other regulations that follow the requirements and standards of the European Union. However, passing legislation, it is not enough, but their effective implementation and application by the citizens and authorities, it is necessary to educate merchants, and also the consumers themselves in order to spread awareness about the importance and benefits of e-commerce.

Keywords: harmonization, the harmonization of contract law, internet sales, e-commerce.

JEL codes: K12, L81

UVOD

U vode im politički i elitnim krugovima naše zemlje, a možda najviše u samom narodu, godinama se vodi debata za ili protiv ulaska u Evropsku uniju. Tema ovog rada, međutim, nije iznošenje i analiza ovih razloga. Svakako, stav autora jeste da, kada se izmere svi dobitci i gubici, evropske integracije jesu neminovni put koji će doneti brojne pogodnosti koje vode prosperitetu zemlje i boljem životnom standardu građana.

Jedan od pozitivnih efekata koje već godinama unazad osjećamo jeste usvajanje seta modernih i proevropskih zakona, koji ne bi bili usvajani ovom dinamikom da to nije postavljeno kao uslov za članstvo u Evropskoj uniji. Decenije usvajanja zakona i harmonizacije nacionalnih propisa unutar Evropske unije, dovele su do toga da bude dostignut najviši stepen pravne razvijenosti i pravne zaštite pojedinca. U Srbiji, zemlji u kojoj godinama tradicionalno caruju anarhija, nepotizam, razni interesni lobiji, tradicionalni zakoni koji ne prate novonastale društvene odnose, evropski, ureni sistem vrednosti je ideal kojem ne trebamo težiti samo mi pravnici, već svaki građanin naše zemlje.

Međutim, ako se i može postaviti argumentovan razlog protiv ulaska Srbije u EU, to svakako nije moguće kada je u pitanju harmonizacija ugovornog prava.

Jedan od osnovnih ciljeva i najvažnijih stubova EU jeste jedinstveno tržište koje definišu četiri slobode: slobodno kretanje ljudi, slobodno kretanje robe, slobodno kretanje usluga i slobodno kretanje kapitala. Slobodno kretanje robe doprinelo je razvoju jedinstvenog tržišta od koga i građani i poslovni sektor svakodnevno imaju koristi. Današnje jedinstveno tržište EU, sa populacijom od preko 500 miliona ljudi olakšava kupovinu i prodaju proizvoda i omogućava potrošačima širok asortiman visokokvalitetnih proizvoda. (Srećić, 2011:17) Koristi ne mogu imati samo velike kompanije, već i pre svega pojedinci. Talentovani i vešti pojedinci (poput zlatara, inženjera biomehanike, atomskih fizikara i dr.) bi napokon mogli da dobiju pristup tržištu koje pruža ponudu za njihovo zanimanje i koje prepoznaje njihov talenat.

Otvoreno tržište bi ugasilo ekonomski monopol koji i dalje postoji u našoj zemlji i omogućilo bogatiju, raznovrsniju, i najznanajniju, jeftiniju ponudu. Trgovina bi se oslobodila lokalnih stega i kontrole trgovačkih mogula.

Jedan od neophodnih uslova koje Srbija mora ispuniti na svom putu ka EU, jeste harmonizacija, odnosno usklađivanje njenih propisa sa pravom EU. Pored značajne izmene pravnih propisa, razvojne strategije podrazumevaju i značajne investicije u razvoj ekonomske i industrijske infrastrukture, ali i edukaciju građana i zaposlenih u državnoj upravi i drugim državnim organima.

HARMONIZACIJA PRAVA REPUBLIKE SRBIJE SA PRAVOM EVROPSKE UNIJE – POJAM, ZNAČAJ I CILJEVI

Pod harmonizacijom (Harmonization, Angleichung, Rapprochement) se podrazumeva poseban postupak ili metod koji ima za cilj usklađivanje nacionalnih propisa ili usklađivanje suštine njihovih politika. (Vukadinovi, 1999:43) Usklađivanje predstavlja jedan dugi proces u kome se koriste razne tehnike i metoda menjaju postojeće ili donose novi propisi u državama članicama. Jedan od osnovnih ciljeva Evropske unije jeste donošenje i primena u svim državama članicama usklađenih nacionalnih propisa. Opšti pravni osnov za usklađivanje nacionalnih zakonodavstava sadržan je u odredbama čl. 3. Ugovora o osnivanju. Harmonizacija služi kao metod ostvarivanja komunitarnih ciljeva koji su navedenom odredbom ograničeni samo na „uspostavljanje zajedničkog tržišta“, odnosno uklanjanje i ublažavanje razlika u nacionalnim propisima država članica, tako da se primenom takvih propisa može uspostaviti i obezbediti skladno funkcionisanje zajedničkog tržišta. Harmonizacija pravnih propisa predstavlja jedan od neophodnih uslova za funkcionisanje zajedničkog tržišta i bolju praktičnu primenu osnovnih sloboda zajedničkog tržišta.

Proces harmonizacije se ne odvija permanentno samo u državama članicama već i u državama koje teže u članstvu i približavanju ovoj zajednici, jer je harmonizacija nacionalnih propisa država kandidata za članstvo u EU neophodan uslov za prijem u članstvo.

Opređenost Republike Srbije da pristupi evropskim integracijama, aktualizovala je problem usklađivanja njenog nacionalnog prava sa pravom Evropske unije.

Srbija je potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju aprila 2009. godine, koji je na snagu stupio 1. septembra 2013. godine. Vlada Republike Srbije je u junu 2003. godine usvojila Akcioni plan za usklađivanje propisa Republike Srbije sa propisima Evropske unije koji predstavlja polaznu osnovu za usklađivanje. Srbija je status kandidata dobila 1. marta 2012. godine. Njeni izgledi za prijem u članstvo se meri i stepenom usaglašenosti nacionalnog zakonodavstva sa pravom Evropske unije.

Međutim, proces harmonizacije se može posmatrati i izvan okvira Evropske unije. Na svetskom nivou je prisutan opšti proces harmonizacije koji se naziva procesom globalizacije prava, posebno trgovačkog prava. Zbog toga se proces harmonizacije koji je u isto vreme evropskim državama bio posebno aktualizovan poslednjih decenija, uglavnom u sklopu ukupnih mera radi lakšeg i bržeg približavanja Evropskoj uniji, ne može vezivati samo za odnos prema Evropskoj uniji, niti se njegova sadržina i ciljevi iscrpljuju samo u ispunjavanju uslova za članstvo u Evropskoj uniji. (Vukadinovi, 2009:3)

Harmonizacija nije sama po sebi cilj, već sredstvo za ostvarivanje drugih pravnih i političkih ciljeva. Cilj harmonizacije se ne iscrpljuje izmenom, odnosno donošenjem nacionalnih propisa koji su usaglašeni sa pravom EU, već u obezbeđivanju društvenih i ekonomskih uslova za njihovu potpunu implementaciju. Napredak u harmonizaciji se meri ne samo donošenjem usaglašenih propisa već dokazivanjem da se oni u potpunosti i dosledno primenjuju. Ovo zahteva ne samo

aktivnost zakonodavnih organa ve i stru no i nezavisno sudstvo, efikasnu državnu upravu i izgradnju prate e društvene infrastrukture. (Vukadinovi , 2009: 14)

Upravo u ovome možemo na i razloge za probleme sa kojim se susre e proces harmonizacije u našoj zemlji. Srbija je, u odnosu na ve inu bivših socijalisti kih zemalja, krenula sa procesom tranzicije sa zaostatkom od itave decenije. Dugogodišnja vladavina nedemokratskog režima, ekonomske sankcije, izolovanost iz me unarodne zajednice, dovela je do toga da Srbija kasnije u e u proces me unarodnih integracija što je uslovalo potrebu za ubrzanim uskla ivanjem ekonomskih i politi kih oblasti sa me unarodnopravnim instrumentima.

HARMONIZACIJA UGOVORNOG PRAVA

Pravni partikularizam u regulisanju materije ugovornog prava predstavlja ko nicu integracijskih procesa u Evropi. Usaglašavanjem zakonskih propisa otklonile bi se prepreke koje se javljaju prilikom zaklju ivanja ugovora izme u subjekata koji posluju iz razli itih pravnih, ekonomskih i socijalnih sistema, ime bi se doprinelo razvoju me unarodnog prometa i ostvarenju pravne sigurnosti.

Zbog toga je harmonizacija ugovornog prava postala konstantna težnja nacionalnih zakonodavaca, pravne doktrine i poslovnih ljudi. Najve e prepreke koje ometaju prekograni nu trgovinu odnose se na razlike izme u država u pogledu ugovornog prava, naro ito u pogledu pravila o sklapanju i raskidanju ugovora, odgovornosti za isporuku neispravnih proizvoda. Svakodnevno, i trgovci i kupci oseaju te razlike. trgovcima izazivaju dodatne troškove i složeniju proceduru, a potroša ima otežavaju kupovinu, neretko i odvraaju od nje, posebno kada je re o kupovini preko interneta.

Harmonizacijom ugovornog prava bi se postigla pravna sigurnost prilikom sklapanja pravnih poslova, pojednostavila sama procedura sklapanja, proširilo tržište ime bi se otvorile brojne mogu nosti za sklapanjem pravnih poslova. Harmonizacija ugovornog prava bi višestruko doprinela razvoju i poboljšanju ove grane prava. Sve ugovorne strane bi imale koristi. Kupcima bi se pružila bogatija i jeftinija ponuda, a prodavcima bi otvaranjem novog tržišta širokih razmera bile otvorene i brojne poslovne prilike.

Zbog napred navedenih razloga, ali i mnogo šire, pristupilo se u Evropskoj uniji izradi niza pravnih dokumenata koji su za cilj trebali imati jedinstveno tuma enje i primenu brojnih pravila obligacionog prava, odnosno ugovornog prava. Harmonizacija ugovornog prava predstavlja jedan od osnovnih zadataka Evropske unije jer ugovorno pravo predstavlja temeljnu pretpostavku stvaranja jedinstvenog evropskog tržišta.

Evropsko ugovorno pravo nije otelotvoreno u jedinstvenoj kodifikaciji, ve je donet itav niz direktiva, uredbi i drugih akata koji ureuju pojedina pravna podru ja ugovornog prava.

Prva usaglašavanja u oblasti gra anskog prava su izvršena upravo u materiji obligacionog prava, Uputstvom Evropske ekonomske zajednice o odgovornosti za štetu od proizvoda sa nedostatkom i o nepravim ugovornim klauzulama, kao i Na elima evropskog ugovornog prava (Ole Lando na ela) koja predstavljaju jedan

od najznačajnijih akata donetih na području harmonizacije ugovornog prava evropskih država kojima se postavljaju temelji buduće građanske kodifikacije.

Najambiciozniji projekat preduzet u oblasti harmonizacije ugovornog prava, svakako jeste „Zajednički okvir za ugovorno pravo“ (Common Frame Reference for Contract) iz 2009. godine. Međutim, ni on nije usmeren na stvaranje novog ugovornog prava već sistematizaciju i unapređenje postojećeg, što predstavlja nužnu pretpostavku buduće procesa harmonizacije ugovornog prava. On predstavlja kodifikaciju u kojoj je sadržana celokupna materija ugovornog prava Evropske unije i može predstavljati polaznu osnovu za izradu Evropskog građanskog zakonika.

Jedno od pitanja ali i problema koji se javljaju jeste pitanje stepena harmonizacije. Postoje dve struje, jedna zagovara potpunu harmonizaciju donošenjem Evropskog građanskog zakonika, i druga koja je pobornica minimalne harmonizacije u meri koja je nužna za ostvarivanje jedinstvenog tržišta ali bez ometanja unutrašnje trgovine.

U zemljama članicama se sprovodi minimalna harmonizacija, koja ima svoj osnov u članu 95. Ugovora o osnivanju koji nalaže obavezu država članica da usklade svoje propise, ali samo u meri koja je neophodna za stvaranje i funkcionisanje jedinstvenog tržišta.

Međutim, minimalna harmonizacija nije pokazala uspeh koji se očekivao, odnosno nije rezultirala ujednašavanjem pravila u meri u kojoj je potrebno. Diskrecijsko pravo nacionalnih zakonodavaca država članica da implementiraju direktive na način koji je najprihvatljiviji vode i razna opštem sistemu vrednosti doveo je do toga da se „harmonizovana područja“, i dalje značajno razlikuju od države do države. (Jelinić & Akšamović, 2009:220) Donošenje Evropskog građanskog zakonika predstavlja političko i pravno pitanje koje više nije samo ideja već cilj.

Jedan od problema jeste i, ne tako zanemarljiv, otpor dela stručne javnosti u državama članicama prema harmonizaciji ugovornog prava jer je reč o području privatnog prava koje počinje na pravnim, kulturološkim, istorijskim i drugim specifičnostima. (Jelinić & Akšamović, 2009:215)

Proces harmonizacije je znatno lakši u onoj oblasti gde nije postojala zakonska regulativa i još nije izgrađena praksa koju je trebalo menjati. Međutim, tu proces harmonizacije nailazi na drugi problem, otpor i neefikasnu primenu koji su rezultat nedovoljne informisanosti i edukacije građana i zaposlenih u državnim organima.

Na svom putu ka Evropskoj uniji Srbija prati zakonodavne i harmonizacijske procese u oblasti ugovornog prava i menja svoje zakonodavstvo usklađujući i ga sa zahtevima i standardima Evropske unije. Novi zakoni koji su doneti su u velikoj meri usaglašeni sa direktivama koje su donete u toj oblasti. Međutim, najznačajniji zakon koji reguliše ovu oblast, važe i Zakon o obligacionim odnosima je donet još davne 1978. godine. Novi Građanski zakonik koji će regulisati i oblast obligacionog prava sadrži rešenja koja su usklađena sa standardima Evropske unije. Međutim, ostaje da čekamo njegovo usvajanje i vidimo u kojoj meri on biti implementiran.

U ovom radu o harmonizaciji ugovornog prava bilo je reči i samo u pogledu opštih pitanja koja se tiču pojma, značaja i izazova. O stepenu harmonizacije ugovornog prava u našoj zemlji, propisima koji su doneseni kao i problemima koji se javljaju u praksi, biće detaljnije reči dalje u radu, ali samo u svetlu jedne uske oblasti ugovornog prava – internet prodaje.

INTERNET PRODAJA – POJAM I ZNAČAJ

Sa razvojem informaciono-komunikacionih tehnologija, razvila se i elektronska trgovina. Još sedamdesetih godina 20. veka se otpo elo sa elektronskim pla anjem. Tokom devedesetih godina se javlja pojam elektronske trgovine i ozna va obavljanje raznih vrsta poslovnih transakcija elektronskim putem (prodaja dobara i usluga, komercijalne aukcije). U 21. veku dolazi do masovne proizvodnje i distribucije elektronskih proizvoda i usluga i kupovine i prodaje proizvoda, usluga i informacija putem globalne ra unarske mreže Interneta. Pored elektronske trgovine, javlja se i novi pojam „internet trgovina“ koji predstavlja uži pojam od elektronskog poslovanja. (Prlja&Reljanovi &Ivanovi , 2012: 105)

Internet može imati trostruku ulogu u ugovornom pravu:

1. On se može koristiti radi podsticanja na sklapanje ugovora (reklamne web stranice), dok se samo sklapanje i izvršavanje ugovora odvija na klasi an na in;
2. Internet se koristi radi podsticanja na sklapanje ugovora, i samo sklapanje se odvija ovim putem, me utim, samo izvršenje se ne odvija preko interneta;
3. Internet se koristi i radi podsticanja i sklapanja i izvršenja ugovora (preuzimanje softvera, koriš enje informati kih usluga).

U užem smislu, uloga interneta u ugovornom pravu odnosi se na poslove preduzete u elektronskom obliku, a najviše sklapanje i izvršavanje ugovora.

U širem smislu, njegova uloga se odnosi na sve situacije u kojima fizi ka i pravna lica koriste internet, nezavisno da li je ugovor sklopljen ili izvršen preko interneta. (Sikiri , 206:741)

Uprkos otporu i podozrenju na koji nailazi u našoj zemlji, kupovina preko interneta je nužnost koju name e novo informati ko doba, koja nudi brojne prednosti i pogodnosti u odnosu na klasi nu prodaju. Kupovina preko interneta je najbrži i najjeftiniji na in kupovine nekog proizvoda, ali i najprofitabilniji oblik trgovine zbog jednostavnosti i niskih troškova.

Prednosti kupovine preko interneta u odnosu na klasi nu:

- omogu ava trgovinu u bilo koje doba dana ili no i, 7 dana u nedelji, 365 dana u godini;
- omogu ava kupovinu i prodaju robe i usluga bez obzira na geografsku udaljenost;
- na jednostavan i brz na in pruža svim zainteresovanim licima informacije o proizvodima koji se nude, na inu pla anja, kao i o samom prodavcu, njegovoj delatnosti, garancijama;
- smanjuje troškove poslovanja, ne zahteva, za razliku od klasi ne prodaje, ulaganje u infrastrukturu, zakup poslovnih prostorija, zaposlene, njihovu obuku, prate u opremu;
- omogu ava promene informacija brzinom koju klasi na prodaja ne može da prati;⁶
- omogu ava otkrivanje i upore ivanje iskustava drugih kupaca;

⁶ <file:///C:/Documents%20and%20Settings/Administrator/Desktop/Trgovina%20na%20internetu%20-%20Edukacija.htm>, pristup dana 21.08.2016. godine.

- omogući uvođenje robe sa ponudom iz drugih zemalja.

Preko interneta je moguće naručiti gotovo svaki proizvod. Predmet internet prodaje su najčešće knjige, roba široke potrošnje, elektronski uređaji. Prema statističkim podacima, građani Srbije najviše kupuju na aukcijama, plaćaju reklamne i kompjuterske usluge, kao što su hosting i registracija domena, a najviše kupuju avionske karte i turističke aranžmane. Od domaćih sajtova za elektronsku trgovinu najpopularniji su sajt za aukcijsku prodaju „Limundo“ (godišnje se obavi oko 1,8 miliona aukcija) i online prodavnica sa fiksnim cenama „Kupindo“ (godišnje se obavi preko 100.000 kupovina).

Prema podacima Zavoda za statistiku u 2015. godini, u Srbiji je više od 1,2 miliona fizičkih lica kupovalo preko interneta, dok je u 2013. godini, u Srbiji online kupovalo 900.000 ljudi, što beleži rast od 30 odsto za dve godine. Međutim, i dalje je internet prodaja u Srbiji ispod evropskog proseka. 57% korisnika interneta u našoj zemlji nikada nije kupovalo robu i usluge preko interneta. Neki od glavnih razloga za to su nepoznavanje procesa, strah od gubitka ličnih podataka, zloupotreba i prevare i nepoznavanje mehanizama zaštite.

Više od 95% internet kupovine se realizuje na inostranim tržištima. Najveća internet prodavnica na svetu je američka kompanija „Amazon“. Međutim, britanski i nemački Amazon, u Srbiju šalju veći i asortiman proizvoda nego glavna prodavnica Amazon.com.

Ovo postavlja pitanje pravne sigurnosti i zaštite kupaca i pre svega, harmonizacije propisa koji se odnose na ovu oblast a koji predstavljaju garanciju nesmetanog odvijanja prekogranične trgovine.

Sve veći broj potrošača koji robu nabavljaju putem interneta, a plaćanja vrše elektronskim putem, nametnuo je potrebu preciznog definisanja brojnih materijalnih i procesnih pravila koja regulišu materiju sklapanja elektronskih ugovora, ali koja se, pre svega bitno usklađena sa pravom Evropske unije. Mnogobrojne nedozvoljene radnje prilikom elektronske trgovine, poput zloupotreba elektronskih podataka, elektronskih prevara, lažno predstavljanje na internetu, ali i mnogi na ini nanošenja štete prilikom internet prodaje, kao što su neisporučenje robe, nedovoljan kvalitet i dr., zahtevaju regulativu koja će omogućiti visok nivo pravne sigurnosti i zaštite. (Prlja&Reljanovi &Ivanovi, 2012: 108)

Prvi korak u pravnom regulisanju elektronskog poslovanja na inostranim tržištima je Komisija Ujedinjenih nacija za međunarodno trgovačko pravo (UNCITRAL) usvajanjem Modela zakona kojim se reguliše elektronsko poslovanje 1996. godine, Modela zakona o elektronskom potpisu 2001. godine.

Evropska unija je usvojila 1997. godine „Evropsku inicijativu u oblasti elektronskog poslovanja“, a 1999. godine Direktivu o elektronskom potpisu, 2000. godine Direktivu o elektronskoj trgovini.

Čelnici i administratori Evropske unije su još krajem 20. veka uočili probleme i potrebu rešavanja brojnih pitanja koja su nastala intenziviranjem primene interneta u poslovanju, Evropski parlament je usvojio Direktivu o upotrebi elektronskog novca Direktiva 2000/46 EC, kao i Direktivu 2007/64 EC. Evropski parlament je usvojio 2009. godine novu Direktivu 2009/110 EC koja je otklonila nedostatke prve i predstavlja važeću direktivu koja reguliše pitanja upotrebe elektronskog novca i koja

predstavlja regulatorni okvir za harmonizaciju tržišta elektronskog novca u zemljama članicama Evropske unije.

PRAVNA REGULATIVA ELEKTRONSKOG POSLOVANJA U SRBIJI

U Srbiji je godinama internet kupovina funkcionisala bez Zakona o platnim uslugama i uvođenja instituta elektronskog novca koji bi omogućio plaćanje roba i usluga putem mobilnih telefona.

Zakon o elektronskom potpisu je donet 2004. godine i predstavlja prvi propis kojim se reguliše neki od aspekata elektronske trgovine. Njime se uređuje upotreba elektronskog potpisa u pravnim poslovima i pravnim radnjama, poslovanju, i prava i obaveze i odgovornosti u vezi sa elektronskim sertifikatima. (1. 1. Zakona o elektronskom potpisu) Njime se garantuje punovažnost i dokazna snaga elektronskog dokumenta. Elektronski potpis predstavlja tehnologiju kojom se primenom u sistemu elektronskog poslovanja omogućava provera autentičnosti potpisnika ili dokumenata. On predstavlja analogiju svojeručnom potpisu u standardnom poslovanju, uz dodatnu osobinu da štiti integritet elektronski potpisane poruke. (http://www.prafak.ni.ac.rs/files/nast_mat/elektronski_potpis.pdf)

Najznačajnija polja primene elektronskog potpisa su:

- elektronsko poslovanje (e-Business),
- elektronska trgovina (e-Commerce),
- elektronsko bankarstvo (e-Banking),
- elektronska uprava (e-Government),
- elektronsko zdravstvo (e-Healthcare),
- platni sistemi na bazi čip kartica (EMV) itd.

(http://www.prafak.ni.ac.rs/files/nast_mat/elektronski_potpis.pdf)

Zakon o elektronskom poslovanju je usklađen sa Direktivom EU 1999/93 EC o elektronskim potpisima koja je usvojena 13. decembra 1999. godine, a stupila na snagu 19. januara 2000. godine.

Zakon o elektronskoj trgovini, koji je donet 2009. godine, izjednačio je elektronske oblike poslovanja sa klasičnim i uređio oblast prometa roba i usluga koji se obavlja preko elektronskih mreža, naročito preko Interneta. Ovaj zakon definiše ugovor o elektronskom obliku kao ugovor koji zaključuju, šalju, primaju, raskidaju, otkazuju, kome pristupaju i koji se prikazuje elektronskim putem uz korišćenje elektronskih sredstava. (1. 3. st. 7. Zakona o elektronskoj trgovini) Na ugovore na daljinu se shodno primenjuju odredbe Zakona o obligacionim odnosima i on mora ispunjavati opšte uslove nastanka ugovora koji se tiču poslovne sposobnosti ugovornih strana, saglasnosti volja, predmeta, osnova. Zakon o elektronskoj trgovini sadrži odredbe koje se odnose na peti opšti uslov nastanka ugovora – formu i propisuje da ugovor može biti zaključen elektronskim putem, odnosno u elektronskom obliku, kao i da ponuda i prihvatanje mogu biti dati elektronskim putem, odnosno u elektronskom obliku. Međutim Zakon određuje i izuzetke, odnosno propisuje koji ugovori ne mogu biti sklopljeni u elektronskom obliku:

1. pravne poslove kojima se vrši prenos prava svojine na nepokretnosti ili kojima se ustanovljavaju druga stvarna prava na nepokretnostima;
2. izjave stranaka i dugih u esnika u postupku za raspravljanje zaostavštine, formu zaveštanja, ugovore o ustupanju i raspodeli imovine za života, ugovore o doživotnom izdržavanju i sporazume u vezi sa nasleđivanjem, kao i druge ugovore iz oblasti naslednog prava;
3. ugovore o utvrđivanju imovinskih odnosa između braćuh drugihova;
4. ugovore o raspolaganju imovinom lica kojima je oduzeta poslovna sposobnost;
5. ugovore o poklonu, jemstvu i zalozi;
6. druge pravne poslove ili radnje, za koje je posebnim zakonom ili na osnovu zakona donetih propisa, izričito određena upotreba svojeručnog potpisa u dokumentima na papiru ili overa svojeručnog potpisa. (1. 10. Zakona o elektronskoj trgovini)

Njime se dalje regulišu obavezne informacije u vezi sa obaveštavanjem o pružaocu usluga, obavezni podaci pre zaključenja ugovora, uslovi za punovažnost ugovora, kao i postupak zaključenja ugovora, u cilju transparentnosti poslovanja i zaštite korisnika usluge i potrošača. Dalje se regulišu i pitanje komercijalne poruke i netražene komercijalne poruke, odgovornosti pružaoca usluga i skladištenje podataka. Zakon o elektronskoj trgovini je usklađen sa Direktivom EU 2000/31/EC o elektronskoj trgovini.

Zakon elektronsku trgovinu robom i uslugama određuje kao vid daljinske trgovine u smislu Zakona o trgovini, čime je ona izjednačena sa klasičnom trgovinom.

Zakonom o elektronskom dokumentu uređuju se uslovi i način postupanja sa elektronskim dokumentom u pravnom prometu, upravnim, sudskim i drugim postupcima, kao i prava, obaveze i odgovornosti privrednih društava i drugih pravnih lica, preduzetnika i fizičkih lica, državnih organa, organa teritorijalne autonomije i organa jedinica lokalne samouprave i organa, preduzeća, ustanova, organizacija i pojedinaca kojima je povereno vršenje poslova državne uprave, odnosno javnih ovlašćenja u vezi sa ovim dokumentom. (1. 1. Zakona o elektronskom dokumentu) On definiše elektronski dokument kao skup podataka sastavljen od slova, brojeva, simbola, grafičkih, zvučnih i video zapisa sadržanih u podnesku, pismenu, rešenju, ispravi ili bilo kom drugom aktu koji sa ine pravna i fizička lica ili organi vlasti radi korišćenja u pravnom prometu ili u upravnom, sudskom ili drugom postupku pred organima vlasti, ako je elektronski izrađen, digitalizovan, poslat, primljen, sačuvan ili arhiviran na elektronskom, magnetnom, optičkom ili drugom mediju. (1. 2. Zakona o elektronskom poslovanju)

Najzastupljeniji vid online plaćanja jeste putem kreditnih i debitnih kartica. U Srbiji je 2013 godine izdato 25 miliona platnih kartica. Gotovo sve banke koje posluju na teritoriji Srbije nude svojim klijentima platne kartice koje su namenjene isključivo kupovini na domaćim i inostranim internet sajtovima. (na primer, VISA VIRTUON) Procedura za njihovo dobijanje je jednostavna. Uveden je i e.komerc servis koji omogućava vlasnicima internet prodavnica da prihvataju plaćanja preko VISA I MASTER CARD platnih kartica.

Od aprila 2014. godine uveden je i PAY PALL sistem plaćanja. Kao posrednik između u banke i prodavca koji obavlja transakciju bez izdavanja podataka o platnoj kartici, smanjuje opasnost od zloupotreba i povećava sigurnost online trgovine.

Zakon o platnim uslugama je donet 1. oktobra 2015. godine i njime je tek regulisano korišćenje elektronskog novca i nova organizacija platnog sistema. Ime je izvršena modernizacija i unaprijeđeno platnog prometa ne samo u zemlji, već i sa inostranstvom, regulisano plaćanje preko interneta a pre svega izvršeno implementiranje Direktive EU 2000/46/EC o osnivanju, poslovanju i prudencijalnoj superviziji institucija koje izdaju elektronski novac. Ovim zakonom omogućeno je Srbiji, da nakon pristupanja Evropskoj uniji, bude bez poteškoća uključena u evropski platni sistem.

Izvršni odbor Narodne banke Srbije je 19. juna 2015. godine usvojio pet podzakonskih akata iz oblasti poslova platnih institucija i institucija elektronskog novca: Odluku o sprovođenju odredaba Zakona o platnim uslugama koje se odnose na davanje dozvola i saglasnosti Narodne banke Srbije, Odluku o kapitalu i adekvatnosti kapitala platnih institucija i institucija elektronskog novca, Odluku o sistemima upravljanja i unutrašnjih kontrola platnih institucija i institucija elektronskog novca i o zaštiti novanih sredstava korisnika platnih usluga i imalaca elektronskog novca, Odluku o bližim uslovima i načinu vršenja nadzora nad platnim institucijama, institucijama elektronskog novca i javnim poštanskim operatorom, Odluku o sadržini registara platnih institucija i institucija elektronskog novca, kao i o bližim uslovima i načinu vođenja tih registara. (NBS)

Donetim podzakonskim propisima, pored ispunjenja zakonom utvrdjenih obaveza, izvršena je i bliža implementacija odgovarajućih evropske regulative (Direktiva o platnim uslugama na unutrašnjem tržištu 2007/64/EZ i Direktiva o osnivanju, nadzoru i poslovanju institucija elektronskog novca 2009/110/EZ) uz uvažavanje i relevantnih uporedno-pravnih regulatornih rešenja. (NBS)

U okviru Narodne banke Srbije pripremljen je Nacrt zakona o zaštiti korisnika finansijskih usluga kod ugovaranja na daljinu kojim bi se unapredila zaštita korisnika finansijskih usluga u Republici Srbiji, a koje se odredbe odnose i na pružanje usluga preko Interneta, e-mail komunikacijom, poštom ili drugim sredstvima komunikacije na daljinu. Ovim zakonom bi bili uređeni pravo na informisanje korisnika finansijskih usluga u predugovornoj fazi i nakon zaključenja ugovora, pravo na odustanak od ugovora na daljinu (po pravilu, u roku od 14 dana), pravo na raskid tog ugovora, pravo na zaštitu od usluga koje nisu tražene i druga prava korisnika finansijskih usluga pri ugovaranju na daljinu, kao i ostvarivanje zaštite prava i interesa tih korisnika i nadzor nad primenom odredbi ovog zakona. Zakonom o zaštiti korisnika finansijskih usluga kod ugovaranja na daljinu izvršilo bi se usklađivanje sa zakonskom regulativom Evropske unije – pre svega sa Direktivom 2002/65/EU. (NBS)

Pored zakona koji direktno regulišu pitanja vezana za elektronsko poslovanje, od izuzetnog značaja su i drugi pravni propisi koji regulišu pitanja iz oblasti zaštite intelektualne svojine, zaštite podataka, privatnosti, zaštite potrošača, porezima i dr.

Od izuzetnog značaja je Zakon o zaštiti potrošača i njegove izmene i dopune koje predviđaju zaštitu potrošača u ostvarivanju prava iz ugovora na daljinu, odnosno kupovine preko interneta. Zakon o zaštiti potrošača definiše ugovor na daljinu kao

ugovor zaključen između trgovca i potrošača u okviru organizovane prodaje ili pružanja usluga na daljinu bez istovremenog fizičkog prisustva trgovca i potrošača, isključivom upotrebom jednog ili više sredstava komunikacije na daljinu do trenutka zaključenja ugovora, uključujući i sam trenutak zaključenja. Sredstvo komunikacije na daljinu je sredstvo koje omogućava zaključenje ugovora između trgovca i potrošača koji se ne nalaze na istom mestu u isto vreme. (1. 5. st. 8. i t. 9. Zakona o zaštiti potrošača)

Zakon štiti potrošača kao prava prilikom kupovine na osnovu porudžbine, putem e-pošte, Interneta, televizijske prodaje, kao i druge „prodaje na daljinu“, odnosno njegove odredbe se odnose na kupovinu robe ili usluga sa internet stranice i narudžbinu putem e-pošte.

Zakon o zaštiti potrošača usklađen je sa evropskom regulativom, i to pre svega sa Direktivom 2011/83/EU o pravima potrošača i Direktivom 2013/11/EU o alternativnom rešavanju potrošačkih sporova koja je od ključnog značaja za unapređenje vanskudskog rešavanja potrošačkih sporova .

Međutim, pored pozitivnih iskustava, u Udruženju za zaštitu potrošača beleže i dosta negativnih iskustava i prigovora. Najveći broj prigovora je vezan za kupovinu preko Fejsbuka, Kupinda, Limunda i sličnih sajtova, odnosno na kupovinu koja se odvija između fizičkih lica. Naime, Zakon o zaštiti potrošača ne primenjuje se na ugovorne odnose dva fizička lica, već se primenjuje kada ugovor zaključe potrošači (fizička lica) i trgovac (pravno lice, odnosno preduzetnik). Zakon o zaštiti potrošača u 1. 5. st. 2. određuje trgovca kao pravno ili fizičko lice koje nastupa na tržištu u okviru svoje poslovne delatnosti ili u druge komercijalne svrhe, uključujući i druga lica koja posluju u njegovo ime ili za njegov račun. Lica koja kupuju robu preko društvene mreže Fejsbuk, svoja prava iz Zakona o zaštiti potrošača mogu ostvariti jedino ako kupuju od trgovaca koji su registrovani kao pravna lica ili preduzetnici, odnosno imaju jasno istaknute oznake kojima dokazuju to.

Zakon o carinskoj tarifi usvojen je i stupio na snagu jula 2005. godine, i predstavlja značajan korak ka harmonizaciji našeg zakonodavstva. Postignuta je kompatibilnost naše nacionalne carinske tarife sa tarifama zemalja WCO i sa Kombinovanom tarifom Evropske unije. Ovo je od izuzetne važnosti zbog spoljnotrgovinske razmene jer omogućava elektronsku obradu podataka o robi, ubrzanje carinskog postupka i brži protok robe.

Izmenama i dopunama Zakona o deviznom poslovanju građanima je omogućeno da platni promet sa inostranstvom obavljaju i preko domaćih institucija elektronskog novca i platnih institucija, a ne samo preko stranih, kao što je PayPal. Zakonom je predviđeno da platni promet sa inostranstvom građani Srbije mogu da obavljaju i preko platne institucije i ovlašćenog javnog poštanskog operatera.

Analizom donetih zakonskih propisa u oblasti ugovornog prava možemo izvesti zaključak da su oni u velikoj meri harmonizovani sa propisima Evropske unije i da omogućavaju da se internet kupovina odvija nesmetano.

Međutim, kao što je već napomenuto u radu, nije dovoljno samo doneti zakon i podzakonske propise koji omogućavaju njegovo implementiranje. U praksi se javljaju brojni problemi prilikom primene ovih zakona koji su rezultat neinformisanosti građana i neadekvatne edukacije zaposlenih u nadležnim državnim organima.

NAJ EŠ E DILEME, ODNOSNO PRAKTI NA PITANJA KOD INTERNET PRODAJE

Istraživanje koje je sprovedeno u okviru projekta „Razvoj elektronskog poslovanja“ pokazalo je da 91 odsto građana ne zna svoja prava pri on line kupovini. Upravo to je jedan od ključnih razloga zbog kojeg je Srbija i dalje na poslednjem mestu u elektronskoj trgovini.

U daljem tekstu autor nastoji da da odgovor na samo neka naj eša pitanja i dileme koja se javljaju prilikom internet kupovine. Svi ovi odgovori su dati u zakonskim propisima, međutim, zbog različenosti ovih propisa samo stručnjaci mogu da ih sagledaju objedinjeno. Neposredni akteri internet trgovine ih ne razumeju i nehotice esto krše.

OBAVEZE INTERNET PRODAVCA

Prema Zakonu o zaštiti potrošača, prodavac ima obavezu „predugovornog informisanja potrošača“ tokom koje je dužan da ga obavesti na jasan i razumljiv način o adresi na kojoj posluje, prodajnoj ceni, uslovima, vremenskom roku i postupku za ostvarivanje prava na odustajanje od ugovora. Potrošač ima rok od 14 dana da se predomisli i odustane od kupovine bez ikakvog obrazloženja. Jedino ima obavezu pokrivanja troškova vraćanja robe. Trgovac je dužan da mu vrati novac u roku od tri dana. Takođe, dužan je da mu dostavi (elektronskom poštom ili na kućnu adresu) obrazac za odustanak i da mu objasni svu proceduru. (1. 30. Zakona o zaštiti potrošača) Prodavac je dužan da robu isporuči u roku od 30 dana (1. 32. Zakona o zaštiti potrošača) i odgovara za saobraznost robe u roku od 2 godine. Kupac ima pravo na reklamaciju robe na koju trgovac mora da odgovori za najviše 8 dana i rok od 15 dana za otklanjanje (u slučaju nameštaja i tehničke robe rok iznosi 30 dana)

Zakon o elektronskoj trgovini propisuje da je pružalac usluga kod ugovora na daljinu dužan da na jasan, razumljiv i nedvosmislen način potencijalnom korisniku usluga pruži podatke o opštim uslovima poslovanja, ugovornim odredbama, postupku zaključenja ovih ugovora, kodeksu ponašanja. (1. 12 Zakona) Pružalac usluga je dužan da bez odlaganja, elektronskim putem, posebnom elektronskom porukom, potvrdi prijem elektronske poruke koja sadrži ponudu ili prihvata. (1. 14. st. 1. Zakona)

Uredbom o određivanju delatnosti kod kojih obavljanje ne postoji obaveza evidentiranja prometa preko fiskalne kase propisano je da lica koja se bave trgovinom na malo posredstvom interneta, nisu dužna da izdaju fiskalne račune unapred prilikom prodaje. U tom smislu je doneto i Mišljenje Ministarstva finansija.⁷

Na obaveze izmeđusobne kupca i prodavca internet prodaje, shodno se primenjuju odredbe Zakona o obligacionim odnosima.

⁷ Prema tome, u smislu navedenih odredbi Zakona i Uredbe, kada lice čija je pretežna delatnost 47.91 (trgovina na malo poštom ili preko interneta), prodaje robu posredstvom pošte, interneta, telefona ili putem kataloške prodaje, tako ostvaren promet navedeno lice nije u obavezi da evidentira preko fiskalne kase.“, Mišljenje Ministarstva finansija br. 430-00-143/2011-04 od 23.03.2011. godine.

UKOLIKO JE PROIZVOD NEISPRAVAN ILI NEPOTPUN

Prodavac je dužan da isporu i robu koja je saobrazna ugovoru. Pretpostavlja se da je isporu ena roba saobrazna ugovoru:

1. ako odgovara opisu koji je dao prodavac i ako ima svojstva robe koju je prodavac pokazao potroša u kao uzorak ili model;
2. ako ima svojstva potrebna za naro itu upotrebu za koju je potroša nabavlja, a koja je bila poznata prodavcu ili mu je morala biti poznata u vreme zaklju enja ugovora;
3. ako ima svojstva potrebna za redovnu upotrebu robe iste vrste;
4. ako po kvalitetu i funkcionisanju odgovara onome što je uobi ajeno kod robe iste vrste i što potroša može osnovano da o ekuje s obzirom na prirodu robe i javna obe anja o posebnim svojstvima robe data od strane prodavca, proizvo a a ili njihovih predstavnika, naro ito ako je obe anje u injeno putem oglasa ili na ambalaži robe. (l. 50. Zakona o zaštiti potroša a)

Ako isporu ena roba nije saobrazna ugovoru, potroša koji je obavestio prodavca o nesaobraznosti, ima pravo da zahteva od prodavca da otkloni nesaobraznost, bez naknade, opravkom ili zamenom, odnosno da zahteva odgovaraju e umanjenje cene ili da raskine ugovor u pogledu te robe, ukoliko opravka ili zamena nisu mogu i. Ako se nesaobraznost pojavi u roku od šest meseci od dana prelaska rizika na potroša a, potroša ima pravo da bira izme u zahteva da se nesaobraznost otkloni zamenom, odgovaraju im umanjenjem cene ili da izjavi da raskida ugovor. (l. 50. i 52. Zakona o zaštiti potroša a)

Ukoliko prodavac ne odgovori na reklamaciju slede i korak jeste obra anje Regionalnom savetovalištu za zaštitu potroša a. Ukoliko potroša ne uspe ni ovim putem da ostvari svoja prava, slede i korak jeste obra anje nadležnim sudovima podnošenjem tužbe. Za potroša ke sporove vrednosti do 500.000 rsd ne pla a se sudska taksa.

Novi Zakon o zaštiti potroša a uskla en je sa evropskim propisima i praksom o nemešanju države u odnos prodavca i kupca, koji predstavlja gra anskopravni odnos te ukida ulogu tržišnog inspektora u rešavanju pojedina nih potroša kih sporova.

Gra ani Evropske unije su zašti eniji od prevara jer mogu da koriste internet platformu Evropske komisije preko koje mogu da pokrenu postupak za vansudsko poravnanje spora sa internet prodavcem.

KAKO OSTVARITI BEZBEDNU INTERNET KUPOVINU

Prvi korak ka bezbednoj internet prodaji jeste provera internet prodavca. Internet prodavac je siguran ukoliko na njegovoj internet stranici možete na i njegove osnovne podatke, uslove pod kojima se obavlja prodaja, detaljne podatke o proizvodima, cene, podatke o na inu pla anja i primenjenim standardima za obezbe ivanje bezbednosti transakcije i li nih podataka. Kada je u pitanju kupovina robe na sajtovima kao što su Kupindo, Limundo, kao i preko društvene mreže

Fejsbuk, treba proveriti ponuđene robe, koliko dugo nudi robu ovim putem kao i komentare drugih kupaca.

Domaća pravna lica i preduzetnici kao i predstavništva inostranih kompanija moraju biti upisana u evidenciju Agencije za privredne registre.

PLAĆANJE PRILIKOM INTERNET KUPOVINE

Postoji više načina plaćanja prilikom internet kupovine. U domaćim internet prodavnicama plaćanje se može obaviti putem standardnih platnih naloga kojima se zadužuje tekućina ili račun, ili pouzećem. U inostranim prodavnicama moguće je plaćati putem deviznih doznaka ili platnim karticama. One su namenjene isključivo internet kupovini i na ove kartice uplaćujete sredstva kada imate nameru da obavite internet kupovinu.

PayPal je sistem za elektronsko plaćanje koji omogućava brzu i bezbednu transakciju novca (primanje i plaćanje) on line, putem mobilnih uređaja i u radnjama. Prednosti ovog sistema plaćanja jesu što kupac nalog puni preko svojih bankarskih kartica, i preko njega vrši plaćanje, ne otkrivajući podatke (poput broja kartice) prodavcu. PayPal pretvara e-mail adresu u elektronski novčanik i omogućava da se preko nje prima i šalje novac bilo kom PayPal korisniku, potrebno je samo navesti adresu i iznos i za par trenutaka izvršen je transfer novca. U Srbiji je od 2015. godine preko PayPal-a zvanično dostupna i opcija primanja novca, ime je malim prodavnicama i pojedincima omogućeno poslovanje sa 165 miliona aktivnih PayPal korisnika u 203 zemlje širom sveta.

Međutim, preko PayPal-a nije moguće kupovati na domaćim sajtovima, jer Narodna banka Srbije ne dozvoljava domaći i platni promet u stranoj valuti, a PayPal nema opciju plaćanja u rsd.

ZAKLJUČAK

U zemljama Evropske unije preko 70% trgovine se obavlja elektronskim putem. Primena e-potpisa i e-poslovanja stvara uslove da se svi poslovi prilikom trgovine obavljaju brže, efikasnije i ekonomičnije. Poslovni partneri komuniciraju preko interneta, razmenjuju elektronske ponude, elektronski ugovaraju nabavke, narudžbine potpisuju elektronskim potpisom, šalju elektronske naloge za isporuku naručene robe, vrše elektronsko plaćanje, prijavljuju svoju nabavku carini itd. Ovakvo poslovanje je dobro dokumentovano, zaštićeno od falsifikata i prevara i nije zasnovano na papirnim dokumentima, već se isključivo bazira na elektronskim dokumentima koji se, prema potrebi, mogu odštampati. E-potpis u potpunosti zamenjuje svojeručni potpis u svim procedurama, osim u nekoliko, zakonom predviđenih slučajeva.

U Srbiji, u oblasti ugovornog prava, proces harmonizacije, ide uzlaznom putanjom. Donet je niz zakona i drugih podzakonskih propisa koji prate zahteve i standarde Evropske unije. Međutim, kako je u ovoj oblasti rečeno materiji koja nije do sada bila regulisana, sami zakoni imaju dosta nedostataka koji izazivaju probleme prilikom njihove primene. Naravno, i dalje je neophodna izmena velikog broja propisa, kao

što su carinski, poreski, o republi kim administrativnim taksama, informacionoj bezbednosti, elektronskim arhivama.

Doma e kompanije su kao klju ne probleme u zakonodavnom okviru, koji se ti u pla anja putem interneta, identifikovale: nemogu nost primene poslovnih modela baziranih na e-novcu, masovno nepriznavanje e-ugovora kao osnova pla anja u doma im bankama, nemogu nost koriš enja inostranih servisa za e-novac, ali i drugih servisa, poput *crowdfunding* platformi za primanje uplata od rezidenata, te nemogu nost države da kontroliše prihode fizi kih lica ostvarenih preko PayPal-a ili drugih pružalaca sli nih usluga.

Evropska komisija prihvata na elo “ciljane” harmonizacije, odnosno harmonizacije iji stepen e zavisiti od slu aja do slu aja i koristi potroša a, bez primene automatske i bezuslovne harmonizacije. Me utim, u ugovorima na daljinu, naro ito kod kupovina preko interneta, neophodna je potpuna harmonizacija radi unapre enja izgradnje jedinstvenog tržišta.

Me utim, ovo je izuzetno dug i komplikovan proces, a Srbija nije ni blizu njegovog okon anja. Pravo Evropske unije nije u potpunosti izgra en i celovit sistem, ve pravni sistem u izgradnji, koji pored 20.000 raznih propisa sekundarnog zakonodavstva, ini i nekoliko hiljada odluka Suda pravde i prvostepenog suda. (Vukadinovi , 2009:5)

Uprkos velikom potencijalu za razvoj privrede, pove anje zapošljavanja i konkurentnosti, kao i olakšavanje svakodnevnog života, elektronsko poslovanje je još uvek na za etku. U istraživanju “Globalni indeks razvoja elektronske trgovine za 2015. godinu” navodi se da Srbija zauzima poslednje mesto, jer kao zemlja nema pripremljen plan za dalji razvoj elektronske trgovine.

Naravno, ne može se sporiti napor državnih organa i politi ke elite u ovom pravcu. U okviru projekta „Razvoj elektronskog poslovanja“, koji je podržan od strane Evropske unije, nastala je internet platforma E – dukator koja omogu ava gra anima da prona u odgovore na sve nedoumice nastale u vezi sa kupovinom preko interneta. Me utim, i dalje potroša i gledaju na elektronsku trgovinu sa podozrenjem i otporom, a trgovci nemaju jasnu digitalnu strategiju i razvijene pristupe elektronskoj trgovini.

Kao što je ve istaknuto u radu, nije dovoljno donošenje zakonskih propisa, ve njihova efikasna implementacija i primena od strane gra ana i nadležnih organa. Postoji problem u sprovo enju zakona, naro ito od strane državne uprave zbog nedovoljne stru nosti kadra. Pored donošenja zakona, neophodno je stalno sprovoditi i jedan podjednako dug i naporan proces – proces edukacije zaposlenih u državnim službama, trgovaca, ali i samih potroša a radi širenja svesti o zna aju i koristima elektronske trgovine.

BIBLIOGRAFIJA

1. Frenjveš, Atila 2006. O stanju harmonizacije ugovornog prava u Evropskoj uniji. *Revija za pravo osiguranja*, Udruženje za pravo osiguranja Srbije, 1-2/2006: 1-9
2. Jelini , Sre ko, Akšamovi , Dubravka 2010. Ugovorno pravo Evropske unije na prekretnici. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*: 203-254.

3. Kovačević -Kuštrimović, Radmila, Lazić, Miroslav. 2007. Građanski zakonik Srbije i pravo Evropske unije. *Pravni život*, 11/2007, Pravni fakultet u Nišu: 409-428.
4. Prlja, Dragan, Reljanović, Mario, Ivanović, Zvonimir. 2012. *Internet pravo*. Beograd: Institut za uporedno pravo.
5. Simović, Ksenija. 2014. *Slobodno kretanje robe u kontekstu pregovora o pristupanju Evropskoj uniji. praktična pitanja, prilike, i izazovi efikasne integracije Republike Srbije u Jedinstveno tržište*. Beograd: Centar za evropske politike.
6. Vukadinović, Radovan. 1999. Pojam i značaj usklađivanja (harmonizacije) domaćeg prava sa pravom Evropske unije. *Usklađivanje prava SR Jugoslavije sa pravom Evropske unije: zbornik radova*, Pravni fakultet u Nišu: 35-50.
7. Vukadinović, Radovan. 2009. Upotreba i zloupotreba harmonizacije domaćeg prava sa pravom Evropske unije. *Pravo Republike Srbije i pravo Evropske unije – stanje i perspektive: zbornik radova*, Pravni fakultet u Nišu: 1-19.
8. Zakon o elektronskom potpisu, „Službeni glasnik RS“, br. 135/2004.
9. Zakon o elektronskoj trgovini, „Službeni glasnik RS“, br. 41/2009 i 95/2013.
10. Zakon o trgovini, „Službeni glasnik RS“, br. 53/2010 i 10/2013.
11. Zakon o platnim uslugama, „Službeni glasnik RS“, br. 139/2014.
12. Zakon o zaštiti potrošača, „Službeni glasnik RS“, br. 62/2014, 6/2016.
13. Zakon o carinskoj tarifi, „Službeni glasnik RS“, br. 62/2005, 61/2007, 5/2009.
14. Zakon o deviznom poslovanju, „Službeni glasnik RS“, br. 62/2006, 31/2011, 119/2012 i 139/2014.
15. Uredbom o određivanju delatnosti kod njegovog obavljanja ne postoji obaveza evidentiranja prometa preko fiskalne kase, „Službeni glasnik RS“, br. 61/2010, 101/2010.
16. http://www.prafak.ni.ac.rs/files/nast_mat/elektronski_potpis.pdf
17. http://www.prafak.ni.ac.rs/files/nast_mat/elektronski_potpis.pdf
18. <http://www.nbs.rs/internet/latinica/scripts/showContent.html?id=8503&konverzija=yes>
19. <http://e-dukator.rs/courses/kurs-e-potrosac/provera-internet-prodavca-i-prodavnice>
20. <http://www.nbs.rs/internet/cirilica/index.html>

RESUME

In the European Union, over 70% of trade is conducted electronically. The application of e-signature and e-commerce lead to a faster, more efficient and more economical form of trade. Business partners communicate over the internet, exchange e-bids, electronic contracted procurement orders signed by electronic signature, sending electronic orders for delivery of ordered goods, perform electronic payment, report their purchase to customs etc. This business is well documented, protected from forgery and fraud, and is not based on paper documents, but solely based on electronic documents, if necessary, can be printed. E-signature completely replaces personal signature in all procedures, except in a few, cases foreseen by law.

In Serbia, in the field of contract law, the process of harmonization, is on an upward trajectory. A series of laws and other regulations are adopted that follow the requirements and standards of the European Union. However, the laws themselves have a lot of flaws that cause problems in their application. Of course, it is still necessary to change a large number of regulations, such as customs, taxation, on Republic Administrative Fees, information security, electronic archives.

Domestic companies have identified key issues in the legislative framework relating to payments via the internet: the impossibility of applying business models based on e-money, e-massive repudiation of the contract as the basis of payment in domestic banks, foreign inability to use the service for e-money, but also other services, such as crowd-funding platform to receive payments from residents, and the inability of the state to control the revenues of natural persons achieved through PayPal or other providers of similar services.

The European Commission accepts the principle of "targeted" harmonization or harmonization whose degree will depend on a case-by-case basis and benefit consumers, without the use of automatic and unconditional harmonization. However, in respect of distance contracts, particularly for purchases via the Internet, full harmonization is essential in order to improve the construction of the single market.

However, this is an extremely long and complicated process, but Serbia is nowhere near its completion. European Union law is not a fully built and integrated system, but a legal system in progress, which in addition to 20,000 different regulations of secondary legislation makes several thousand decisions of the Court of Justice and the Court of First Instance.

Despite the large potential for economic development, increasing employment and competitiveness, as well as facilitating everyday life, e-commerce is still in its infancy. The study "Global e-commerce development index for 2015" states that Serbia occupies the last place, because as a country has prepared a plan for the further development of electronic commerce.

Of course, one cannot argue the effort of state authorities and political elite in this direction. Within the project "Development of e-business", which is supported by the European Union, there was an Internet platform "E-dukator" that allows citizens to find answers to all the doubts arising in connection with the purchase over the Internet. However, consumers still look to e-commerce with suspicion and resistance, but traders do not have a clear digital strategy and developed approaches to electronic commerce.

As already pointed out in this paper, it is not enough to bring legislation, but their effective implementation and application by the citizens and authorities. There is a problem in law enforcement, especially by the government due to lack of staff expertise. In addition to passing laws, it is necessary to continuously implement and one equally long and arduous process - the process of training employees in government departments, retailers, and consumers themselves in order to spread awareness about the importance and benefits of e-commerce.

TEHNI KO UPUTSTVO ZA FORMATIRANJE RADOVA

NAZIV RADA

[Times New Roman 13 point, bold, centred, upper case]

Ime Autora [Times New Roman, 10 point, bold, centred and Upper and lower case]

Institucija u kojoj je autor zaposlen [10 point, normal, centred and upper and lower case]

Grad /Zemlja [10 point, normal, centred and upper and lower case]

E-mail [10 point, italic, centred and upper and lower case]

Apstrakt

[Times New Roman 10-point, justified]

Apstrakt treba biti od 100 do 200 rije i.

Ključne riječi: [Times New Roman, 10-point, bold, alignment left]

NASLOVI [Times New Roman, 12- point, bold, upper case and justified]

Rad treba biti u formatu B5 (17,6 x 25.1cm). Margine: top – 2.5 cm; bottom – 2.5 cm; left – 2.5 cm; right – 2.5 cm. Tekst treba biti jedini nog proreda u jednoj koloni pisan fontom Times New Roman veličine 11-point. Rad treba biti obima od 7 do 14 stranica.

PODNASLOVI [TIMES NEW ROMAN, 12-POINT, NORMAL, LIJEVO PORAVNANJE]

SLIKE I TABELE

Slike, tabele i grafici trebaju biti poravnati po sredini, oznake odgovaraju im brojem i naslovom kao u sljedećim primjerima:

Slika 1. BET index

Tabela 1. Deskriptivna statistika prihoda na hartije od vrijednosti

	Austrija	Francuska	Njemačka	Maarska	Poljska
Srednja vrijednost	-0.002%	-0.006%	-0.009%	0.008%	0.012%
Medijan	0.011%	0.013%	0.039%	0.025%	0.010%
Maksimum	12.759%	13.149%	11.125%	17.410%	10.870%
Minimum	-11.164%	-11.301%	-8.666%	-19.110%	-11.850%

BIBLIOGRAFIJA

Citiranje bibliografskih izvora u tekstu je obavezno. Citati u tekstu trebaju biti obilježeni velikim zagradama na primjer: [1, str. 125].

Molimo Vas ne koristite fusnote ili endnote za citiranje izvora. Numerisana lista izvora i literature treba biti data na kraju rada na na in kao u slede em primjeru:

1. Porter, M.E. (1998) *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
2. Larrain, F., Tavares, J. (2003) Regional currencies versus dollarization: options for Asia and the Americas, *Journal of Policy Reform*, 6 (1), str. 35-49
3. Shachmurove, Y. (2001) Optimal portfolio analysis for the Czech Republic, Hungary and Poland during 1994-1995 period, *CARESS Working Paper No. 00-12*
4. Gwin, C.R. (2001) *A Guide for Industry Study and the Analysis of Firms and Competitive Strategy*. Preuzeto sa sajta: <http://faculty.babson.edu/gwin/indstudy/index.htm>.
5. IMF (2010) Global Financial Stability Report, *IMF World Economic and Financial Surveys*

Lista treba biti pisana fontom Times New Roman, veli ine 10-point, normal, justified, upper and lower case.

BROJEVI STRANICA I ZAGLAVLJA

Molimo Vas nemojte koristiti brojeve stranica ili zaglavlja.

RESUME

Na kraju teksta neophodno je dati rezime lanka na engleskom jeziku u dužini do jedne stranice.

CIP -

33

EKONOMSKI izazovi: časopis Departmana za
ekonomske nauke Internacionalnog Univerziteta
u Novom Pazaru / glavni i odgovorni urednik
Biserka Kalašević - God. 1, br. 1 (mart 2012)-
Novi Pazar (Dimitrija Tucovića b.b.) :
Univerzitet u Novom Pazaru, 2012- (Kraljevo :
GraficColour). - 25 cm

Polugodišnje
ISSN 2217-8821 = Ekonomski izazovi
COBISS.SR-ID 189878796